

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE

„L'Ukraine“, revue bimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hrushevsky, président de la Section

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
(б. Українського Наукового Товариства в Києві)
ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

1928
книга 5

К И Ї В

Загального числа
книга 30

Д Е Р Ж А В Н Е В И Д А В Н И Ц Т В О У К Р А І Н И .

Дозволяється випустити в світ
В. о. Неодмінного Секретаря Всеукраїнської Академії Наук, акад. **Корчак-Чепурківський.**

Київський Окрліт № 232.
Держтрест „Київ - Друк“,
1-ша фото-літо - друкарня.
Замовлення 3980—1700.

Володимир Боніфатієвич Антонович
(фотографія з року 1886).

ДОРОГІЙ ПАМ'ЯТИ ВОЛОДИМИРА БОНІФАТІЄВИЧА АНТОНОВИЧА В ДВАДЦЯТИЛІТТЯ СМЕРТИ.

Акад. МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

З соціально-національних концепцій Антоновича¹⁾.

Двадцять літ тому, о сій порі ховали ми Володимира Боніфатієвича Антоновича. Кажу *ми* про себе і про багатьох тут присутніх, що зібралися тоді на сю сумну і величну церемонію — попрощатися з людиною, що в своїй особі представляла цілу стадію українського життя, і з ним — закрити пройдену сторінку української історії. Мене викликано тоді на сей похорон зі Львова, і з огляду, що церемонію було відложено на кілька день, я застав ще покійного в його старенькім скромнім домку. Адміністрація постаралась обставити похорон так, щоб він найменше міг притягнути увагу широких кругів. Промови на могилі були заборонені, все мусіло скінчитися в мурах університету, і сі мури не настроювали присутніх до особливої експансивності. Се була ворожа цитаделя обрусення і офіційного чорносотенства, де покійний учений чув себе не дома, а в ворожій стані, під пильними аргусовими очима незлічених обовязкових і добровільних наглядців, і так почував себе і я й інші представники української громади, що вважали своїм обовязком сказати останнє слово великому провідникові. Щирі, сердечні слова відбивались від сих холодних миколаївських мурів, завішаних портретами царів та їх підніжків²⁾. Ми одвели душу, справивши засідання на честь покійника тільки день пізніш, 16 (29) березня, і помянули як могли й уміли його наукову й громадську діяльність. Він був настільки-ж дорогий нам, наскільки підозріливий і ненависний всім тим українофобським елементам, що окружали з усіх сторін наш український рух, чигаючи й чекаючи першого сприятливого для них моменту, щоб затоптати, заглушити його, і передусім тих, що вважалися його провідниками.

Протягом довгого ряду літ таким провідником, втіленням українського руху і сосудом всеї української „шатости и измены“, кажучи термінами московських приказів, був Антонович, і на нього звертались отроєні стріли, клевети і доноси ворогів українства.

Кілька місяців тому довелось мені переглянути книжечку Андрія Белого — „Крещенный Китаец“. Сей „роман“ — спомини з дитячих літ, писані характеристичним, хитросплетеним стилем автора, що нагадують мені нашого старого Вишенського, — яскраво і випукло випроваджують під сею назвою „хрещеного Китайця“ постать авторового батька відомого московського математика Миколи Васильовича Бугайова³⁾. Любовно описуючи сю милу йому постать, автор характеризує батька не тільки як вічно заглубленого в свої рахунки дивака, але і як яскраву громадську фігуру: „скіфа“, „русака“, великоруського націоналіста і централіста, непримиреного ворога „самостоятельной жизни окраин“, і для характе-

¹⁾ Читано в присвяченім пам'яті Антоновича засіданню Історичної Секції і Комісії Історіографії 25 березня.

²⁾ Моя промова над труною Антоновича в „Літ.-Науков. Вістнику“, 1908, кн. IV.

³⁾ В „романі“ він зветься „Михайлом Летаєвим“.

ристики виводить такий його диспут з приїздом київським приятелем — котрого характеризує як „болтуна, ліберела, австрофіла“.

— Что Антонович? Что пишет Грушевский? Здоров ли Букреев? Захарченко-Ващенко так же толста? А что Кистяковский? — звучить вступна фраза, і далі починається „допрос с пристрастием“:

— Вы отъявленный, батюшка мой! вы отъявленный... Вы... с Полячишками... Вы, я скажу вам, за Австрию.

— За Австрию, Австрию вы; украинская литература содержится, батюшка мой, на какие же деньги? Мы знаем-с про это. Вы, я доложу-ка вам...

— Я за Шевченка... Шевченко затерли совсем Москали.

— Как и Гоголя? — едко хихикает папа.

— Что Гоголь? Кацап... Вот — Шевченко... Шевченко.

— Шевченко — Шевченко. А Антонович? А шайка его. — Да, да, Антонович, скажу вам откровенно — есть езуит.

— Что же, знаете, ведь Антонович прекрасный ученый, общественный деятель: наш украинский Эразм... Вы наверное не читали трудов Антоновича.

І так далі, включно до: „Да я бы за это за все вас“...

Се спомини кінця вісімдесятих і початку дев'яностих років. В останніх часах ми жили дуже швидко і стільки пережили за останне чвертьстоліття, що тим які не переживали безпосередне тих відносин, доволі тяжко перенести в них.

Се часи, коли Антонович і його ближчі товариші, „Українці польської культури“ — як Михальчук, Рильський й ин., використовуючи свої старі звязки з товаришами Поляками, що зайняли за сей час визначні і впливові становища в Галичині, задумували пересунути центр тяжкості українського життя з бази російської на базу польсько-австрійську, або польсько-українське порозуміння і союз проти невільного і вільного обрусіння, що все грізніше насувалося на Україну і Польщу в Росії, а український елемент супроти нього не виявляв пожадної витривалості і відпорності.

В середині 80-х років Антонович відбув кілька заграничних подорожей, бачився з своїми старими товаришами, що після повстання 1863 року вийшли за кордон. Між иншим близько познайомився з Валерієм Калінкою, визначним польським істориком, містиком-моралістом, керівником церковно-політичної монашої організації Zmartwychwstania а разом дуже впливового провідника польської консервативної партії в Галичині, що держала в своїх руках, в тих часах нероздільно, її політику і адміністрацію. Ся стріча безсумніву відограла велику роль в планах польсько-українського порозуміння. Скептичне становище Калінки супроти шляхетської Польщі мусіло підкупати Антоновича, а мрії про польсько-українське порозуміння, котрими був перейнятий сей монах-історик в останніх роках його життя, і його впливи в найбільше впливових, рішаючих кругах польського громадянства, могли справді піддати Антоновичу і його одностудцям надію, що під протекторатом польських консерваторів українська національна культура, принаймні на якийсь момент, зможе знайти опорну точку для того, щоб дати відсіч „истреблению украинства“ в Росії, що повним ходом пішло після указу 1876 року.

Річ відома, й історично неминуча, що під подвійним натиском — російським і польським, серед українського громадянства розвивалися надії і тяжіння в російську сторону там і тоді, коли ставав особливо нестерпним натиск польський, і навпаки — обгострення натиску російського викликали орієнтації на союз з Поляками. Історичне суперництво Росії і Польщі піддавало надії, що Росіяни будуть раді підтримати

Українців против Поляків, а Поляки против Росіян, — хоча в результаті український елемент часто опинявся не в ролі *tertius gaudens*, а в позиції подвійно ущемленого.

Я не буду спинятись на історії самої угоди, а тільки підчеркну, як сей інцидент на переломі 1880 і 1890-х рр. підчеркнув репутацію Антоновича, так як характеризував її в тім часі, за споминами акад. Василенка, покійний Лазаревський: „Антонович — черезчур Поляк“, хоча все життя і всю наукову працю він присвятив власне виясненню історичної кривди, котру український нарід витерпів від польської держави і польської шляхетської суспільности.

Вихований серед неї, знаючи прегарно її в сучаснім і минулім, Антонович був її неблаганим суддею і неприятелем¹⁾. Але для таких людей як Лазаревський, він був „слишком Поляком“ тому, що не був „привержен“ до державности російської супроти польської, не мав тих — офіційною російською школою прищиплених упереджень против польської культури як культури, і против польської людини як людини, котрим підпадали Українці, неспостережно для себе перейняті отим офіційним „спором Славян между собою“ — в тим числі і такі наші великі історики як Костомаров і Лазаревський.

Антонович серед сих великих і малих істориків був майже єдиною людиною, свобідною від упереджень російської культури і від тої „подвійної психології“, котру він закидав Українцям російської орієнтації — тому й попадав у „черезчур Поляки“.

Автобіографія Антоновича, розпочата ним перед смертю, зісталася недокінченою. Великий жаль — бо се була б культурно-історична пам'ятка виїмкової ваги, при тих завданнях, які він собі ставив приступаючи до неї: вияснити, як уложилась його індивідуальність під впливами наслідности, окруження, школи — і власної самодіяльности. Одначе і ті фрагменти, що він дав, взяті разом з його славною „Сповіддю“, і декотрими иншими працями, видають яскраве світло на історію формування сеї глибоко інтересної індивідуальности.

Антонович надавав надзвичайну вагу принципів наслідности, і з сього становища мав дійсно всі причини глибоко спинятися над тою складною спадщиною, котру одержав. Правнук галицької селянки з матірної сторони і внук подільської — з батьківської, правнук польського магната. типового „кресового крôleвяти“ з матірної сторони і внук угорського революціонера з батьківської, вихованець матери-гувернантки з тісним і непохитним клерикально-шляхетським світоглядом, і вольнодумця батька, з маленькості обертаючися в гуртку польських хлопоманів, — він не зразу міг знайти своє місце в складних соціяльних відносинах нашої Правобіччини, і довго й уперто працював, поки знайшов свою путь і вказав її поколінням людей, що волею долі опинилися в подібнім становищі: „Українців польської культури“. Він начеркнув своє *credo*, здобуте в сій трудній роботі в своїй „Сповіді“, що стала дороговказом для багатьох і дуже багатьох, а в своїй автобіографії кількома яскравими штрихами зазначив той духовий, внутрішній процес, що привів його на ті соціально-національні позиції, на яких він лишився на ціле життя:

„Серед такого суспільства я опинився, скінчивши гімназію, як в осередку зовсім чужому і несподіваному“, каже він, схарактеризувавши панську польську верству Правобіччи.
„В гімназії я виростав під впливом педагога-іностранця Діделя, чоловіка з глибоким демократичним передсвідченням; виховувався я на літературі головним робом французь-

¹⁾ На сю сторону я звернув увагу в своїй доповіді про основні ідеї творчости Антоновича в III книжці „Записок Укр. Наукового Товариства в Києві“, 1909.

кій. В старших класах усіх перечитати твори Монтеסקе, Руссо, Вольтера і деяких інших енциклопедистів, під впливом котрих склався мій світогляд. В шляхецькій суспільності всякий зустрічавшийся чоловік, всяка аксіома того суспільства робили на мене вражіння чогось нежданного та архаїчного. Став я придумувати, як на своїому ґрунті примінити загальні принципи теоретичної демократії. Оказалось, що демократичний елемент в краю — це селяни. Тут знов появилось питання що до народности. Ясно було, що селяни складають народність осібно. Але знання мої по українству були славі ніякі. Скільки небудь реальні історичні дані я мав тільки з книжок Скальковського „Історія Нової Сьчи“ і „Навады гайдамак“. Про Кирило-методіївське Брацтво, про Шевченка не доводилося міні учити ніколи ні слова. Тим не менше факти говорили самі за себе. Притулюючи слабі знання про українство до загальної демократної французької теорії, я одкрив сам собі українство. І чим більше займався наукою, чим більше читав і знайомився з історією, тим більше переконувався у тому, що відкриття мое — була не зайва вигадка. В університеті я свої переконання передавав товаришам. З початку дивились на їх, як на щось незрозуміле, мало не божевільне. Потім поволі знаходились люди, що поділяли їх і виробився цілий кружок, так названих хлопоманів¹⁾.

Рахуючи себе учеником французьких енциклопедистів, Антонович і в пізнішій своїй діяльності вважав для себе найкращим дороговказом ідеї французької літератури, доволі близько підходячи до французького позитивизму і агностицизму другої половини XIX в., і взагалі щиро і з найбільшою приемністю орієнтувався на французьку літературу і науку — тим більше, що французька школа вела тоді провід в тих дісциплінах, яким він віддався в пізніших літах: антропології, археології і нумізматиці.

Пригадую, з яким вдоволенням він повторив характеристику дану йому з приводу одного завваження, як „найбільш послідовного позитивиста, якого коли небудь доводилося стрінути“. Я думаю, що він хотів таким бути — власне в стилю французьких позитивистів 1860—1880-х років.

Російська ж культура і література, що нероздільно панувала над уявою і уподобаннями української інтелігенції тих часів, не викликала в нім ні особливого поважання, ні тим менше — симпатій. Він пізнав їх уперше як атрибути казьонної обрусительської школи, і вони зісталися для нього на завсіди зрядом українського поневолення. Він вважав, що російська література, вихохана великоросійською поміщицькою верствою, не здатна дати провідних ідей демократичному, мужицькому суспільству, як українське. „Що може український читач взяти з сих творів, писаних поміщиками, де виступають самі князі та графи, а коли люди без титулів, то з величезними маєтками“, говорив він бувало жартовливо і зневажливо. Психологічне самокопирсання російської літератури — кому воно потрібне? „А нарешті і мова напів-зрозуміла для нас! Я допитувався не одного, що значить слово „лукошко“, і ніхто не міг міні пояснити“.

Се говорилося розуміється півжартом. Покійник любив парадокси в приятельській розмові, — але в сих парадоксах виявлялася дійсно щира неприязнь до всього, що в його очах було зрядом поневолення української народности великоруською — в які б воно культурні й артистичні форми не вбиралося. В усіх перевоплощеннях російської й української сторони, російська була для нього гнобителькою, а українська гнобленою, і як він жартом висловлювався в кругу приятелів — взаємовідносини сих двох елементів в їх історичнім союзі виявлялися в тім, що Великорос, виявляючи свій національний характер, від кожного кореня складав слово, що значило „бити“, а Українець так само від кожного слова складав слово що значило „тікати“. „Так воно й ведеться на протязі історії: оден бе, другий тікає“, сформулував його гадку один з присутних приятелів. І сього правила притримувався Антонович протягом свого життя — він вважав для себе за краще „тікати“ від усіх приман російської культури, і рекомендував

¹⁾ „Літературно-Наук. Вістник“ 1908, IX, с. 395.

також своїм приятелям і ученикам. Великооруська народня стихія лякала його своєю грубою, жорстокою, непохитною силою, культом безоглядного авторитету і насильства¹⁾. Вона відстрашувала його і в життю і в історії, і він не любив торкатися російсько-українських відносин, тому що не мав змоги висловляти про них те що мав в гадці, а гратися в компліменти не хотів.

Через те ж то він і був, кажу, „черезчур Поляком“, на погляд тих кого він називав „людьми з подвійною психологією“—за те що вони хотіли поєднати малоросійський провінціалізм з культивуванням російської державности і „мірової русскої літератури“.

В дійсності симпатії Антоновича до польської культури й народности не були ні трохи більші ніж до великоруської. Тільки він не чув для неї того страху, який викликала в нім жорстока і грубіянська, на його погляд, сила великоросійського елемента. Йому здавалося, що політична, державна роля польської народности пройшла безповоротно, і зробивши працею свого життя виявлення тяжких прогрішень Історичної Польщі перед її недержавними народностями, він не передбачав можливости, щоб Історична Польща ще раз воскресла з усіма своїми гріхами, ще в більше обгостреній формі, як ми то бачимо. Тому негативні сторони польської стихії викликали в нім не страх, а скорше—легковаження, і не вважачи її небезпечною, навпаки готовий вважати Поляків—після провалу останнього польського повстання, до певної міри „товаришами по нещастю“ народности української, він прихильніше оцінював її—і лекше почував себе серед неї, ніж серед великоруської, де він чув кожної хвили можливість отакого грубого окрику, характеристично зафіксованого в споминах Андрія Білого: „Да я бы за это за все вас...“

Польську культуру, літературу, науку він уважав таким же слабим відбитком західно-європейської як і російську,—і минаючи її радив кожному звертатися до перших джерел—великих здобутків освітнього французького руху XVIII в., вінчаного великою революцією. Цінив польські джерелові роботи, видання матеріалів, благодушно-іронічно приймаючи їх шляхетсько-аристократичний ґарнір—величання культурних заслуг польського панства на Україні, і таке инше. Пригадую, як тяжко вразив він одного з шляхетських українофілів, коли на його фразу про те, що то, мовляв, „ми“ заселили й оборонили Україну, він відповів удано-простодушним запитанням, невже справді їх фамілія визначається такою родючістю, що своїми дітьми (очевидно—не шлюбного походження) могла заселити такі людні ключі і волости?

Польську суспільність він знав в її сильних і слабих сторонах, і його дотепи над її слабими сторонами часто бували незвичайно влучні.

Любовою ніжною, глибокою, безмежною він окружав за те стихію українську. Він знав її теж в її сильних і слабих сторонах. Він не закривав очей на сі слабі, негативні сторони. Він не возвеличував нашого народу, не робив з нього „Месії Народів“, прикладом польських патріотів. Але він ніколи не глумився з тих слабих сторін. Він любив український наріз з його сильними й слабими сторонами. Я думаю—він волів би бути в пеклі з Українцями, ніж з Великоросами чи Поляками в раю. Тим більше, що Україна—найкраща країна на світі, мала на його погляд сю серйозну хибу, що була за холодна—занадто обернена від сонця. Центральне огрівання їй би не пошкодило.

¹⁾ Див. його „Три національні типи народні“, запись слухачів підписана „Низенко“, в „Правді“ 1888, с. 162: „На малій чулости Москаля зосновані його прямота і грубіянство; він не вважає на те, щоб там кого не зачепити, не образити“... і т. д.

В своїй автобіографії, як ми бачили, Антонович поясняв, як він прийшов до свого українського патріотизму розумово — через демократизм до місцевої народньої маси і його землі. Але се не був виключно розумовий процес — підклад був емоціональний. За поміччю своїх демократичних ідей він тільки надав принципіальний характер своїм симпатіям до краю, його минулого, його побуту і людей. Не сотворив собі кумира з шляхетського танцюристого раю, як польські поети так званої української школи, ані з російської культури, котрої адептами ставали різні наші не тільки „лівобережці“, але й „правобережці“. При світлі революційного західного аналізу Антонович знайшов свій „предмет“ в українській масі, в її стихійних малосвідомих, але в істоті вповні революційних поривах боротьби з феодальними, привілеями, з бюрократизмом і централізмом. Доглянув їх під подвійною заслоною польського поміщицького життя і офіційного російського бюрократизму — і оцінив відповідно. А ту неохоту до державного примусу, яку навівали на нього вікові експерименти, що пророблялися над сею масою правителями і наїздниками чужими, він переніс і на свійські спроби поневолення і експлоатації народньої маси — хоча б в інтересах своєї національної культури і держави. Його демократизм і народництво набрало виразно закрашеного антидержавницького, анархистичного характеру — котрим в більшій або меншій мірі був офарблений взагалі лівий народницький український рух тих часів, 1860—70 рр. „Громада“ стала гаслом Антоновича в історії значно раніш, на яке чвертьстоліття, ніж стала в новій редакції програмою для Драгоманова і його гуртка.

На превеликий жаль, Антонович не освітив того процесу, в яким зложився в нім сей культ „громади“. В своїй автобіографії він вичисляє сумарично ті джерела, з яких він черпав свої відомости про українську минувшину: збірники пісень Максимовича, Срезневського і Метлинського, літописи Самовидця, Грабянки і Величка, компіляція Рігельмана, „Історія Русов“, праці Бантиш-Каменського, Марковича, Скальковського. Тільки згодом довелось йому почути про Кирило-Методіївське брацтво, прочитати Шевченка. Знов таки лишається невідомим, в яких розмірах він мав змогу вийти в ідеологію кирило-методіївських братчиків. Я думаю, що в доволі обмежених — як взагалі були обмежено з нею знайомі київські українські круги 1850—1860-х років.

Жандармерія дійсно встигла вчас взяти під ключ кирило-методіївську ідеологію — як хвалився її шеф гр. Орлов, і те „що снилось-говорилось“ в київським осередку 1846 року, здебільшого зісталось секретом для молодого покоління, що вийшло на його місце в 1850—1860-х рр. „Книга Битія Українського Народу“ — сей канон українського демократизму — не був звисний, се певно. На скільки існувало „устне преданіє“ — мало відомо, і ледви чи воно визначалось якою небудь повнотою і яскравістю. Дослідів в сім напрямі не переведено, і тому не ясно також, що саме міг взяти від нього Антонович, складаючи свою історичну ідеологію українства в 1862—3 рр., саме в момент польського повстання противставляючи польським мріям відродження Польщі, в новій поправнішій едиції, свої міркування про політичні ідеали Українського Народу.

Ся його ідеологія, розпочата монографією про початки козацтва 1863 р., продовжена студією про городи 1868, в ще м'якших тонах переведена через ряд інших праць, зробила сильне вражіння на сучасників, і дала провідні ідеї своєму поколінню, далеко скорше кажу, ніж дав свою програму Драгоманов. Не вважаючи, що сам Антонович перший дуже скоро відрікся від першого й найбільш яскравого і повного викладу своєї ідеології — сеї праці про початки козащини, як праці незрілої і в багатьох

частях фантастичної, вона мала вплив і заслугоє увагу з цього погляду, а також і тому, що дає ключ до провідних ідей пізніших студій Антоновича — більш наукових в користуванні матеріалом, більш здержливих в освітленню і загальних висновках, але перейнятих тою ж ідеологією. Вона дає багаті зрозуміти в історичному народництві не тільки автора, але і цілих поколінь 1870-х і 1880-х років. Доктрина Драгоманова кінець кінцем теж була її модифікацією. В історії Драгоманов не стидався вважати себе учеником Антоновича і йшов його слідами, — хоча й давав його висновкам нове освітлення і сильно відмінний практично-політичний вжиток.

Пригляньмося ж сьому „Ізслѣдованію о козачествѣ“ як синтезові тих складних впливів, які перейшов Антонович за свій період шукань. Йому в сей момент шов тридцятий рік життя. Він, можна сказати, скінчив свої „роки учеництва“ і „роки мандрвань“ і починав свою творчість — або принаймні підходив до неї.

Випускаючи свою першу працю, він до певної міри поставив її під заслін свого попередника і учителя в історичному і археографічному досліді — Іванішева. Випускаючи акти про козаччину з своєю вступною розвідкою, він одночасно випустив — в новій ролі „головного редактора кийської археографічної комісії“ розвідку Іванішева про копні суди — або як вона називалась — „О древнихъ сельськихъ общинахъ въ Югозападной Россіи“. В передмові він підчеркував вагу „общиннаго вѣла“ в старій Русі і в литовсько-польській добі української історії, — котру засвідчували його матеріали до історії козаччини, з одної сторони, документи про копні громади Іванішева — з другого боку: вони свідчили, як уперто обстоював „природний інстинкт народу“ сі громадські форми против натиску польсько-шляхетського феодалізму. Посилався таким чином на висновки сучасного російського словянофільства. Але ще в більшій мірі міг би послатися на суголосні польські теорії первісного „гміновладства“, розвинені Лелевелем — широко популярні в тих польських революційних кругах, де так довго обертався Антонович. Я думаю, що вони фактично не менше відбилися на сих поглядах Антоновича, ніж досліді Іванішева або Костомарова, і стріча сих двох течій могла укріпити Антоновича в тім переконанню, що громада власне була організаційним принципом і втіляла в собі поняття ладу і справедливости в словянським і зокрема в українським народнім життю.

З цього становища він писав і свої студії про початки козаччини:

В добі так званої удільно-вічової Русі, від кінця IX і до початку XIV віку, — читаємо тут — словянські землі, зібрані в одну цілість під владою княжого роду, у внутрішнім складі своєї людности виявляли три головні сили, що розвивалися поруч себе й силувалися дати перевагу кожда своєму принципіві, який вона репрезентувала в політичнім організмі Русі. Сі три сили були такі: громада („община“), дружина і княжа власть.

Громада представляла собою елемент тубильний, словянський. Основною прикметою громадського порядку було: рівноправність усіх членів громади, вирішування всіх громадських питань, зовнішніх і внутрішніх ухвалою громади на зборі всіх членів — або вічі; самоврядування і самосуд дорогою таких же ухвал віча.

Дружина — елемент чужий, сторонній. Вона засновувала своє право на силі своєї зброї і на персональних послугах відданих князеві, стреміла до порядку полярно протилежного. Тимчасом як у громаді індивідуальності стушовувалися і покорялись громадській ухвалі, громадській користі і громадській волі, — серед дружини індивідуальність висувалася, старалася поширити круг своєї діяльності і особистих користей, по можности як найбільше вирізнятися з кругу її рівних осіб, і йшла до сеї мети дорогою лицарських заслуг, оружноі помочи князеві і уступок та ласк князя, здобуваних сею поміччю. В розвою сих змагань все що добувала дружина, вона здобувала коштом громади та їх прав. Тому сі два принципи ведуть між собою неустанну боротьбу, і ся боротьба, в залежности від часу і обставин міняючи свою закраску, то підіймаючись то опадаючи під впливом різних причин, — викликає головний інтерес у внутрішній історії України (Юго-Зап. Русі).

Нарешті третя сила — княжа влада — до двох перших сил та їх ворожнечі, в залежности від місця, часу і обставин, ставилася ріжно. Перші руські князі виступають як

ватажки дружини, і тримаючися в краю її зброєю, трактують край і його тубильну людинність тільки як корисний набуток. З початку ними кермує не державна гадка: словянську країну, що признала їх владу, князі вважають своїм маєтком, з котрого дістають певну кількість данини, тому боронять її від сусідів... Нарід живе давнім своїм порядком і тільки спокій від князів і Варягів купує даниною, що платить князеві.

Але згодом князі хочуть збільшити свої доходи, тому організують свої суди намісць вічевих або поруч з ними, і за свою працю і скорість суду беруть инший рід данини, званий виурою. Тому що князь спирається виключно на дружину і стає тим сильнішим, чим більше має дружини..., то він старається притягти як найбільшу кількість її, і щоб привабити і затримати при собі, робить все більші уступки, дає все ширші права і привілегії. Напр. розподіляє між ними сільські громади з правом побирати собі княжу данину. Далі — за доброго дружинників, даючи їм право судити і брати собі частину судових вир. Нарешті... вважаючи себе власниками всієї ще незалюдненої землі в своїм уділі, князі роздають її частинами дружинникам і таким чином забезпечують собі їх службу і виключають перехід членів дружини до інших князів. Через се дружинники стають людьми осілими; персональний інтерес зв'язує їх з краєм, і старе імя їх замінюється новою назвою *бояр*, себто людей більших, могутніших і сильніших. Вони й справді були боярами, і їх права тяжким тягарем падали на голову громад, особливо сільських¹⁾.

Рівнобіжно з розвитком і укріпленням прав дружини, громади поділяються на дві групи, і різниці між ними все збільшуються протягом удільно-вічевої доби. Се громади міські і сільські. Міські громади обстоюють свої вічеві права і знаходять досить сили, щоб амусити князів їх шанувати. Князі живуть серед них і змушені підтримувати добрі відносини з людиною, що їх безпосередня окружає і вимагає пошани до її прав...

Зовсім відмінна доля спіткала громади сільські. Вони стоять далеко від урядового центру, впливи їх князеві не страшні, віче малолюдне, громадського війська (ополчення) князь не запобігає і в потребі може його покликати силою кожного авторитету. Села не укріплені і тому цілком відкриті для набігів Половців, Печенігів та інших степових орд. Вони неспроможні не тільки дійти потрібних достатків, але навіть і оборонити тяжкою працею добути продукти свого хліборобства. Під назвою *смердів* вони терплять все тяжчий гніт дружинників — сі, коли їх і жалують — то тільки тому, що рахують на прибутки від їх праці. Після того як роздано боярам землі, вони пильнують сі землі заселити такими людьми, щоб на їх працю мати повне і абсолютне право. Так вони заводять на Русі нову суспільну категорію: рабство. Зпочатку набирають рабів з воєнно-полонених, далі з людей кабальних...

Таким чином з одної сторони — старі права громад все більше обмежуються і заступаються впливами на них бояр. З другого боку — поруч них формуються верства рабів, і вона загрожує громадам: через перехід членів громади в кабалу і через поширення на громади (досі напів-залежні від бояр) тих прав, які бояри мали над селами, де були оселені раби (ст. 5 — 8).

Але сей процес розвивається вповні тільки в Західній Україні. В Східній його перебиває монгольське спустошення. „Міста зруйновані, села попалені, люди побиті, або повтікали в ліси і пустині“. Подніпров'я постраждало особливо тяжко. —

На придніпрянській території лишаються тільки громадяни (общинники) — хоч розігнані, але зате визволені сею зовнішньою бурею від того поневолення, що їх чекало. Вони помалу виходять із своїх нетрів, заселяють давніші села, і як не відновляють своїх громадянських (общинних) прав в колишній силі, то принаймні заховують ті останки їх (прав) які ще заціліли. Села, здебільшого визволені від бояр, зв'язуються з міськими громадами. Бояри лишаються в незначнім числі, та й ті обмежуються тим що володіють своїми маєтками, залюдненими рабами. Смерди платять данину Татарам, але у внутрішнім житті зах.вали своє самоврядування, і укладом свого життя починають знову наближатись до міських громад, що майже цілим заховали свій вічевий устрій.

Так от після приходу Монголів центр життя України (Юго-Зап. Русі) перейшов на Галич і Волинь. Дніпрянина пустіє. Небезпека, що загрожує тут, на пограниччю з Татарами, жене бояр переселятися на захід. Лишаються самі громадяни (общинники), що відкупаючися від Татар грошима й кровю, підтримують внутрішнє своєрідне життя (ст. 9—11).

Згодом провід над ними беруть князі литовських династій, що користаючи з занепаду князівсько-дружинного ладу на Русі, шукають тут собі володінь. Вони відновляють ще раз ті відносини, які існували колись, на погляд автора, в початках володіння варязьких князів:

Сі князі, осівши на Русі, вдоволялися даниною, побираною від людности, котру вони звільняли від данини татарської й забезпечили від татарських нападів. Ся данина

¹⁾ „Содержаніе актовъ о козакахъ“, с. 2 — 5; переклад мій трохи свободний, бо ранні писання покійного Антоновича визначаються не дуже прозорим російським стилем.

давала їм змогу наймати з місцевих людей більш-менш значне військо, а що на підвладну країну вони дивилися тільки як на джерело воєнної сили, то до внутрішнього правління її не мішалися. Руські громади відітхнули вільніш. Рицарство литовських князів чи приведене в Литви, чи найняте на місці, не вважалось окремою привілеюваною верстюю — не розширяло своїх прав коштом іншої людности; як люди найняті князем за гроші, вони вважались його персональними слугами і були в повній від нього залежності. Невелику скількість давніших руських бояр, що лишилася в краю, литовські князі позбавили їх уповілеюваного становища і обложили повинностями. Їх потомків потім стрічаємо під назвою бояр панцирних або пугних. Вся інша людність Руси під литовським володінням складалася з двох категорій: свобідних членів громад (общинників) і рабів що осадили колись руські бояри. Громади під володінням Литви користуються своїми давніми вічевими правами. Сліди політичного впливу міських громад стрічаємо в літописях раз-у-раз, аж поки старий вічевий устрій городів не заступило нове, принесене з Польщі магдебурське право. Сільські громади відновлюють старе право самосуду, колись розбите впливами княжих тунів. Вони рядять і судять згідно з старим звичаєм на вічових або копних сходинах. Платячи данину князеві лишаються без яких небудь заперечень власниками земель, де споконвіку лежали їх села. Литовські князі не тільки не порушують їх прав, але навіть дають їм юридичну санкцію, включаючи до Литовського Статуту постанови звичайового права про копні суди. Добробут (благосоостояніе) руського народу під литовським володінням виявляє та обставина, що за весь час литовського володіння Литви на Україні (Юго-Зап. Росцією) ми не стрічаємо ні одної спроби з боку тубильців — скинути з себе їх панування. Навпаки, місцева людність бодай у тих частях, що підлягали в князям литовським, отримує трівку організацію на своїх власних громадських (общественных) підставах (ст. 16—8).

Але сей громадський уклад трівко тримався тільки в Наддніпрянщині. Поділля і Волинь, від р. 1434 особливо, підпадають впливам польського права і тут вдруге розвивається боярсько-шляхетська верства; туди відливають сі елементи із східне-українських земель, тим часом як „общинники“ з усіх провінцій, забраних від Литви Польщею, тікали в краї дніпрянські і зміцняли тутешні громади, „поповнюючи убуток людности наслідком татарських спустошень“. З сим зростом громад мусіли рахуватися тутешні князі — мусіли опиратися безпосередне на них і йти на зустріч їх бажанням.

„Таким чином в Придніпрянській Руси в XV і XVI в. бачимо громадський (общинний) лад, що зформувався органічно, вирісши з місцевих елементів, і скріпився під зверхністю князів Гедиминової династії або тих родів, що отримали тут уділи на рівних правах з Гедиминовичами... Ми стрічаємо його перші сліди саме тоді, як він приходить до повної сили і розвитку — в початках XV століття. Тільки стрічаємо його під чужою, від Татар перейнятою назвою *козаків*. Князі, що провадять ними, мають також окрему назву — *гетьманів*“ (с. 22—3).

Розглянувши відомости про козаччину XVI в. автор зводить результати свого розбору до таких тез:

Козаки се не що, як останки старих слов'янських громад, з характером воєнним, витвореним місцевими обставинами, і з новим іменем, що виникло в тій же воєнній обстанові.

Від своєї появи в історії і до Люблинської унії козаки живуть під управою князів з Гедиминового роду, заховуючи і розвиваючи під їх правлінням свій громадський (общинний) устрій.

Люблинська унія дає польському правительству і шляхті привід до ламання вільностей громад і кріпощення козаків шляхтичами на загальних підставах польського права.

Щоб розбити солідарне протиділення козаків, Баторія хоче їх порізнити. Приваблює одних далекою надією на шляхетство, а інших спихає на становище кріпаків. Поділяє таким чином козаків на легалізованих — реєстрових, і непризнаних — нерєстрових.

Перші повстання козаків проти Польщі, від Підкови до Лободи включно, мають виключно характер класової боротьби — за права громад.

Запоріжжя складається з людей, що тікають від кріпацтва тих країв, де його заведено раніш ніж на Україні. Воно організується на тих же громадських (общинних) основах, тільки змінених військовими обставинами.

В залежності від ходу боротьби саме ймя козаків має в різних часах різне значіння. До Баторія козаками звалися тільки українські члени громад (общинники) як окремий стан (сословіє). Від Баторія — тільки козаки реєстрові, а нерєєстрові зуться козацьким своєвільством, своєвільством українним і т. д. Але нарід дивиться инакше: козаками або військом Запорозьким він завсіди зве те що має на собі воєнно-громадський (воєнно-общинний) становий характер. Тому повстанці селяни, міщани і т. д. вараз же

приймають назву козаків, означуючи сим іменем осягнення тих станових прав, які були постійним ідеалом українського (южноруського) народу (с. 117—9).

Я випустив ті часом невірні висновки, які при тім Антонович робив у сій своїй першій великій праці, з свого становища толкуючи різні звістки пізніших хронік і компіляцій про формування козаччини. Сі помилки йому самому скоро стали ясні, і через них він відрікся від сеї своєї праці, як невдаої першої проби, і вона доволі скоро прийшла в забуття. Але схема, котру я вибрав з неї, лишилася характеристичною не тільки для самого Антоновича—для всього його історичного діла, але й для всеї сеї епохи української історіографії і громадської історичної ідеології, будши не особистим винаходом Антоновича, а підсумком всього історично-народницького напрямку, представленого у нас так само в працях Костомарова і Лазаревського, в великоросійській історіографії—словянофільською школою, в польській істориками лелевелівської школи¹⁾. Протягом другої половини століття сей народницький, чи демократичний напрям еволюціонував від романтичного історичного народництва, представленого для нас тепер особливо яскраво костомаровськими „Книгами Битя“, до чисто документальних робіт кінця століття. Одним з найбільш заслужених творців сеї еволюції був власне Антонович: саме в його роботах уточнювалася аналіза і документувалися висновки української історії литовсько-польської доби. Проте вищенаведена схема—близько споріднена з ідеями романтичного народництва, в тонах більш стриманих і обережних переходить в його найважливіших писаннях 1870—1880 р.р. Так в своїй монографії про овруцьку шляхту, 1867 р., він на конкретнім прикладі ілюструє наведену вище тезу про повільне заникання і пониження в соціальній ерархії старого боярства. В трактаті про городи (1868) освітлює конфлікт з феодалним литовським укладом старих городів, як всенародніх центрів волостей: їх вилучення з складу земель, обмеження самоврядування і підпорядкування агентам центральної влади (тут уже не маємо тої ідеалізації литовських князів, як реставраторів старого литовського побуту, як у студії про початки козаччини). В студії про Київ і Київську землю (1882) Антонович детальніше і документальніше

¹⁾ Найбільш характеристичною і важливою в пізнішій історіографії працею Лелевеля вважаються його *Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej*, 1844 р. Тут сама назва Словян толкується як „збір“. „Племена жили розпоросені, хати й мешкання розсіпані, кожна родина окремо, а коли траплялося відогнати неприятеля або якусь напасть, громадою (gminnie) збиралися, щоб дати одсіч. Невважаючи на загальне відокремлення, помічалось у них високе поняття братерства, що чинило з них одну цілість, „слов“, злиток громади, коли вони йшли до бою—з чого пішла й назва їх. Свої громадські сходини (swój gminny zbieg) звали теж збором, собором, собранієм—коли громадилися для розв'язання якоїсь спільної справи. Від сих зборів, званих инакше вічами, округи їх дістали назву повітів“. Розвій культури серед Східної Слов'янщини, висунув в центрі таких округ городи, що ставили особі держави. В Польщі не було такої концентрації в городах: Болеслав Вел. не має столиці, мандрує від городу до городу, від столиці до столиці, з повіту до повіту. Князя влада спирається зпочатку безпосередне на громадах, але скріплюючися вона ослаблює їх і їх коштом розвиває впливи воєнної, шляхетської верстви, і т. д. (с. 33—4, 52, 73 й ин., вид. 1855, Polska, dzieje i rzeczy jej, т. III).

Смоленський в своїй студії про „історичні школи в Польщі“ вважає лелевелівську концепцію поглибленням схеми республіканських публіцистів часів „Великого Союму“, таких як Врублевський, автор трактату „O przyniesieniu dawnego rządu według pierwiastkowych Rzeczy pospolitej ustaw“, 1774, навіяного ідеями Русо про походження держави.

Серед московських словянофіль громадську концепцію Антоновича найбільше нагадують звісні тези Константина Аксакова („О древнемъ бытѣ у Славянъ вообще и Русскихъ въ особенності“, 1852), з його протиставленнями народу і держави, і підчеркуваннями основного значіння „общини“ в громадськім укладі Старої Руси. Було б интересно проаналізувати, наскільки Антонович, сам ідейний ученик Русо, самотійно комбінував ідеї сучасних демократів-народників, чи йшов за ким небудь з сучасних істориків безпосередне.

переглянув процес наверстування на останках старого устрою землі, велико княжої доби, нових явищ, витворених новими умовами життя, і дав нову концепцію початків козацтва — признаючи провідну роль в сім процесі вже не князям литовської династії, а місцевим старостам-державцям. Він так формулює тут свій погляд на нього: „З кінцем XV століття в Київщині формується новий воєнний і землевласницький стан, на принципі рівноправності своїх членів; в свій побут він вносить старі принципи вічевого устрою. Сьому станові судилося в недалеких часі виступити в обороні національних прав Київської Русі, завзято за них боротись і виграти справу, перед тим програму привілегованими верствами краю“.

Але з моментом коли сей стан, чи клас, в особах своїх провідників і всеї старшинської верстви від оборони основних прав мас — соціальних і економічних, звертається до соціального і державного будівництва і в основу його кладе соціальні й економічні прерогативи сеї старшинської верстви, покійний історик з апологета сього нового класу стає його суворим критиком. Він бачить в нім не тільки тих побідників, що виграли національну справу — тих побідників котрих не судять, але й легкодушних марнотратників, які змарнували великі народні сили, вложені в їх руки масами, що повірили їм свою справу, але в результаті кривавих зусиль, моря сліз і крові, чужої, а передусім своєї, зісталися часто без усякої участі в здобутках сеї боротьби. Одночасно з студією про початки козащини, обговореною вище, з'явилися короткі рефлексії молодого історика, виложені ним в поезії „З колишнього“, надрукованої під псевдонімом В. Маринчука в львівській „Меті“ в книжці за жовтень 1863 р.:

У синіх жупанах, у шапках високих,
І силою й видом могуче,
На баських бахматах, спряжними рядами,
В одежі і збрुї блискучій
Стає перед оком вельможне лицарство,
Стає — и все кіньми басує,
Побрякує в шаблі, покручує вуси,
Все з-висока — наче-б гордує.
Широкою волю, блискучую славу
Вони колись добували;
За волю, за славу, за милу родину
Вони буйні голови клали;
І волю безбрежню, і славу без краю
Вони добули головами...
І марне пустили кривавий добуток —
Не хтіли ділитись з братами.

І агнула, счезла лицарська родина,
Пішла ворогам на поталу,
І горде лицарство своїми-ж руками
Собі-ж таки яму придбало.
І з гомоном ради й з піснею бенкета,
Ворожою кровю політи,
І в сварці з собою, і з брязкотом битви,
І димом гарматнім обвити —
Пішли у могилу, заснули на-віки,
Все горді та пишні, як перше,
Та братам, та волі, лицарській родині
Зовсім ще від того не легше.
Ой хто-ж ви, лицарі, — ой хто-ж ви
Хто ви молодецьке юнацтво?
Ой знаю вас, знаю, сребряники-дуки:
— Ви славне та горде козацтво!

* * *

Встають вовки-сіроманці,
Залізні люди старини,
Твої останні, Україно,
Та найвірніший сини!

В свитинах драних, без шапок,
Голодні, бідні, почорнілі,
Кровю із ран своїх політи,
Димом пожежі обгорілі.

Огонь і куля, спис і пала
По їх грудях мабуць гуляли,
І не зломивши сильно волю,
В могилу рядом їх уклали.

На вашім тілі — вашої кровю
Пани, уряди записали
За лиху долю люту кару,
Та з тим і спати вас поклали.

І память вашу прокляли,
Прокляття у книжки вписали;
Про серце, долю, про життя
Вони у вас і не питали.

Останні голови поклали
Вони за кривду свого лоду,
Щоб правду боронить та волю;
Страшного не злякались суду.

І темні, бідні і прокляті,
Пішли замічені в могилу;
Пішли без суду, понесли
З собою правду лиш та силу.

Ой хто-ж ви, прокляті людьми,
Без дому і сімі бурлаки?
Хто ви такі, батьки-сердеги?
— Я знаю вас: ви гайдамаки!

Вельможне лицарство козацьке — сі „дуки-срібляники“, не схотіли поділитися з масою здобутою волею, й історик-народник відвертається від нього і звертає свої симпатії до інших, більше демократичних представників українських інтересів. Присвячує монографію Палієвій козаччині, перейняту щирими симпатіями до провідників сеї відродженої, демократичної козаччини. Потім займається, з неменшою ж любов'ю — „останніми і найвірнішими синами України“, проклятими історією як розбійники-бандити гайдамаками, щоб відкрити соціальний і національний підклад гайдамацьких рухів і доказати, що зовсім не сама тільки охота до здобичі й авантури водила ними.

На жаль, центральній добі — від Хмельницького до Мазепи, Антонович не присвятив спеціальної праці. Маємо тільки короткі уваги і характеристики. Погляд на Хмельницького у Антоновича двоїться. Признаючи в великім гетьмані індивідуальні здібності як воєнного організатора і стратега, він вважає його в останнім рахунку неудачником; але іноді складає сі неуспіхи на обставини і рівень суспільности, іншим разом підчеркує нездатність самого Хмельницького як політика. В ювілейній промові 1898 р., в 250 літ повстання, він підносить, що з історичного становища „треба віддати честь великому діячеві нашого краю, що в своїй особі скупив громадські змагання мільонової маси і зробив на її користь усе що в умовах його часу і культури могла зробити людина талановита, щиро віддана інтересам народу, з крайнім напруженням духових і інтелектуальних сил, що довело його — як тепер говорить — до перевтоми і прискорило кінець великого патріота“. Коли з нинішнього становища можна дорікати Хмельницькому (або краще сказати — можна жалкувати), що він не розвинув народніх потягів до громадської свободи і вільного духового життя, „не уняв їх в читку і конкретну схему і не утворив таких установ, які б перевели їх в життя“, — „то сі докори стануть безпідставними, коли згадати стан громадського розвитку народньої маси та її представників в середині XVII в.“ Український нарід не мав здібностей державотворчих; проби його представників, іноді дуже талановитих — як Данило Галицький, Омельковичі, Михайло Глинський, Мазепа — кінчилися нічим, тому що розбивались об індіферентизм або протести народньої маси¹⁾.

Але в приватнім курсі, читанім в гуртках молодіжи, покійний історик досить виразно підчеркнув недотепність і старшини і самого гетьмана в політиці: і в відносинах до польського уряду, і в усталенню взаємовідносин з Москвою, — хоча знов таки в останнім рахунку виправдував се загальною недостатчею культурного підготовання²⁾.

¹⁾ „Характеристика діяльности Б. Хмельницького“ — „Чтенія Общ. Нестора“, т. XII, с. 100; треба однак мати на увазі, що се резюме, ледви чи правлене самим автором. Термінологія „южнорусская“, переказуючи я заміняю її на „українську“.

²⁾ „Бесіди про козацькі часи“, 1897 — знов таки треба мати на увазі, що се запись не самого Антоновича, а одного з слухачів (В. М. Доманицького, наскільки знаю), тому цитувати її можна тільки з певним застереженням:

„Се (політичну безпорадність Хмельницького) можна з'ясувати собі тільки тим, що у Хмельницького не було ніякого політичного виховання. Коли йому удавалася справа, він путався і не знав що робити далі. Одного і того часу він зав'язує дипломатичні стосунки в 3-4 суперечних напрямках і ніде не доводить їх до кінця. Се показує тільки, що культура народу стояла тоді дуже низько, що нарід був неготовий до політичного життя; він не розумів ще, що він може зробити своїми силами. Коли нарід ішов проти Поляків, то тільки інстинктивно, яко проти своїх гнобителів, бачучи, що йому дуже погано живеться під їх кормигою. Треба знати, що поставити замість поганого, треба принципів, які нарід мусить виставляти в своїй боротьбі. Той хто стоїть на чолі повстання, мусить знати всю суму бажань свого народу. Докоряти Хмельницькому за незнання свого не можна: він викинув прапор повстання того нещасного часу, коли нарід мав змогу скинути з себе пута, але не знав, що робити далі“ (с. 80).

Характеристичне для світогляду покійного історика було його становище до Мазепи. Незалежно від своєї долі „проклятого гетьмана“, Мазепа підкупав його своєю культурністю — се для нього „чоловік найбільш освічений між українських діячів“, при тім безсумнівно талановитий, і єдиний „справжній політик зпоміж діячів XVII віку“. Антонович уважав його щирим патріотом, що дбав про повну незалежність свого краю. —

„Але прямуючи до неї, він помилився шляхом: він цілком не вважав на демократичні ідеали маси народної, не дбав про прихильність її, а силкувався привабити до себе старшину, щоб утворити міцний привілегований стан, який підпер би його в боротьбі з московським урядом. Він думав з'організувати Україну на зразок сусідніх держав, а там скрізь (у Польщі, яка йому була найбільш знайома, Угорщині, Волощині і т. д.) він бачив монарха, аристократію, що підперає того голову, а останній надає їй усяких привілеїв, аби утримати її при собі. Отже і Мазепа поставив, яко найголовнішу мету своєї діяльності витворити таку аристократію на Україні. Він був переконаний, що тоді тільки Україна і здолає осягнути автономію, коли така аристократія витвориться. Його гетьманування тягнеться впродовж 22 років і за весь той час вся його діяльність прямувала до того, щоб утворити численну заможну аристократію.“

Приготовуючи дворянство, Мазепа хоче щоб воно було культурне, цивілізоване. Під його впливом старшина посилав синів своїх до закордонних шкіл для науки; сам же він протегує та засновує школи на Україні. Добре відомо усім, оскільки він дорожив Київською Академією, надаючи велику вагу і значіння розвитку кравецької культури: він наділяв її маєтностями, підняв її до значіння університету. Чернігівську колегію переробив він на вищу школу — немов би лицей. Сам він листувався з багатьма ученими, усюди по Вкраїні заводив типографії.

Хоч ся цивілізація вела до того, щоб утворити і зміцнити дворянство, але-ж заведене ним дворянство не відповідало його заходам. Мазепа знав се і надії свої покладав на нове покоління; для сього-ж таки він закликав до себе чужоземних дворян: ми бачимо при ньому цілий полк з польської шляхти. Готуючи собі такі сили, Мазепа тим самим наразився на народну реакцію: звикши звертати увагу тільки на дворянські сили, він зовсім не вважав на бажання народні, які цілком розминалися з заходом гетьмана“.

В результаті був неминучий політичний крах. „Народні маси декілька разів давали знати Мазепі свої сили, та він провадив далі свою політичну помилку, і мусив згинутися“¹⁾.

Не продовжую виписок. Думаю, що наведеного буде досить для моєї мети — ідеологічного обриса Антоновича. Він писав небогато, і головню лишив пам'ять як видавець матеріялу, пізніш — як археслог. В його творах узагальнення грають невелику ролю і переважно никнуть між фактичним матеріялом — з виїмком першої праці, котра дає тому цінний ключ до його історичного світогляду, і через те я присвятив їй особливу увагу. Ті публікації, які могли б найбільше дати для пізнання його ідеології —

„Коли ми подивимося на те, яку силу дав Хмельницькому нарід, і як він скористувався з свого становища, ми мусимо признати повну недотепність його в справах політичних. В таких справах мало значіння має сила фізична, треба сили моральної, треба мати ясний ідеал, щоб нарід здолав осягнути свою мету, інакше сам нарід віддасть себе власними силами на поталу ворогам. Раз культура не приготовила нарід до того, щоб жити самостійно, він нічого не зможе зробити“ (с. 94—5).

Остаточну формулу поглядів на українську недержавність маємо в його передсмертній записці про скасування заборон українського слова — „Записки Укр. Наук. Товариства в Київї“, кн. III:

„Прим'яня все сказанное къ малорусской народности, мы должны признати, что народность эта совершенно лишена государственного инстинкта; она не только не составляла отл'яльнаго государства, но добровольно отклонила образование такового, даже въ тотъ моментъ, когда историческія обстоятельства давали на то возможность (въ половинѣ XVII ст.). Малороссія вошла въ составъ Русскаго государства добровольно, безъ завоеванія и борьбы и, вслѣдствіе этого, привнесла в новое государство лишь чувство любви и единенія безъ т'яни некакаго раздраженія или озлобленія.“

„Малорусская литература никогда не подымала даже намека о политическомъ сепаратизмѣ и всегда считала этотъ мотивъ для себя чуждымъ“.

Розуміється, супроти завдання записки автор мусів особливо підчеркувати українську лояльність; але в сім, скільки можна судити, він не розминався і з своїм переконанням.

¹⁾ „Бесіди про козацькі часи“ с. 108, 110 і далі.

як „Три національні типи“, „Бесіди про козацькі часи“ — ми маємо не в автентичній записи автора, тому посилалися на них треба з деякою обережністю. Тим часом як ідеолог Антонович дуже інтересний, яскравий і впливовий, тому вимагає великої уваги і пильного студіювання.

В своїй „Сповіді“, писаній 1861 р., пояснюючи ті мотиви, які привели його до рішення розірвати з польським громадянством і стати в її очах „перевертнем“, щоб працювати в рядах нової української демократії на користь трудящого народу, „серед котрого я виріс, котрого я знав, котрого гірку долю бачив у кожному селі, де тільки володів ним шляхтич, і чув з його уст не одну сумну пісню, не одне чесне приятельське слово (хоч я був панич), не одну трагічну повість про зотліле в тузі і в безплідній праці життя“, — він висловляв надію, що „своєю працею і любовю він заслужить коли небудь, що Українці признають його сином свого народу, тому що він готов усе розділити з ним“. Я не буду повторювати того що говорилося стільки разів з сього приводу — що сею любовю і працею Антонович здобув собі місце в першій ряді нашого національного пантеону. Але я хочу сказати, що ми, українська інтелігенція, досі не сповнили свого обов'язку перед людиною, що стільки літ тому прийшла до нас, щоб „усе розділити з нами“. Ми не постарались відповідно вивчити і освітити його життя повне самовідреченої любови і праці для нашого народу. Антонович як історик, як громадський діяч і як людина не досліджений і не спопуляризований. Історична Секція і Комісія Української Історіографії рішила скористати з нинішньої річниці, щоб про се нагадати. Через 5 літ наступить 25-ліття з дня смерти Антоновича, а через 6—століття з дня його народження. Нинішнє наше засідання нехай буде тому пригадкою — щоб у сі столітні роковини українські трудящі маси знали Антоновича як одного з найбільш заслужених діячів нашого національного відродження, як людини, що дійсно жертвувала всім, аби розділити долю сих трудящих мас.

В. Б. Антонович в українському убранні
(фотографія 1860 років).

В. Б. Антонович в українській історіографії.

Двадцять років відділяють нас від смерті В. Б. Антоновича і пів з лишком століття від того часу, коли в 60-х роках приступив до наукової творчої діяльності в галузі історичної науки цей, такий видатний, такий глибоко оригінальний вчений.

За півстоліття, розуміється, наша історіографія зазнала багато глибоких і ґрунтовних змін, не одне неясне питання минулого було з'ясоване, піднята була нова цілина незнаних до того часу матеріалів, з'явилися нові організуючі історичне знання ідеї в нашому вжитку.

Антонович став до науково-історичної праці в той час, коли наша історіографія зробила вже значний поступ в своєму розвитку, висунула кілька визначних імен і поставила до розв'язання важливі доволі проблематики нашої науки.

В промові на смерть Костомарова в 1885 році сам Антонович висловив деякі думки з приводу розвитку української історичної науки в попередні часи.

З істориків України до-Костомаровської епохи варті уваги Антонович міг назвати тільки два імена — Бантиша-Каменського та Максимовича. Але перший з них зробив цілком невдачну, на думку Антоновича, спробу дати українську історію, цінну тільки тим, що вона подавала збірку незнамого архівного матеріалу, а другий в своїй роботі зустрічаючися з непереможними на кожному кроці труднощами залежними від нерозробленості історичної науки, всю свою енергію мусів направити на переборювання саме отсих дрібних труднощів — з'ясування фактів, критичну перевірку звісток і відомостей і т. д.

Тільки Костомаров подолав всі труднощі й спромігся, поєднавши в своїй творчості, як користування джерел первісного характеру, так і уміле критичне їх освітлювання, і нарешті художній виклад здобутого критичною проробкою історичного матеріалу.

Характеристика Антоновича попереднього стану української історичної науки мимоволі занадто побіжна і загальна.

Українська історіографія на 60 рр., не кажучи вже про наступні десятиліття другої половини XIX ст., була значно багатша і на дослідницьку роботу, і на ті думки та ідеї, що формують історичний матеріал, що керують історичним інтересом і перекидають міст між спокійно-академічним пізнанням минулого та живими пекучими громадськими інтересами сучасності.

На 60-ті рр. ми мали в нашій науці один історичний напрямок, що в попередні роки був зформований і репрезентувався Максимовичем і Бодянським. Історичний інтерес повстав у них з національно-романтичного піднесення, що ним характеризується українське відродження первісної доби, це піднесення і національна романтика були підпорядковані філософським ідеям та громадським настроям запозиченим переважно у правого крила російських слов'янофілів та оповитим ідеологічною філософією

Шеллінга. Ідея народності і романтична віра про її втілення в народній творчості, особливо в поезії, плинули у цих діячів і учених як раз з отих зазначених джерел. І тому ні Бодяняський ні Максимович не здолали свої знання про минуле і свій до нього інтерес вирвати з сфери романтичного мріяння, поєднати з живим громадським ділом сучасності. Для Максимовича й Бодяняського пізнання українського минулого так і зосталося працею для духовного відпочинку, для одриву від сучасності, для плекання про дорогу мрію повноти національного життя в минулому в той час, коли про повторення „того щастя, тої долі“, кажучи словами відомої народньої пісні, шкода було й думати.

У вужчій сфері науково-історичних здобутків Бодяняський дав, як дослідник, занадто мало, являючись цінним, як видавець і то без належного критицизму і археографічних навичок історичних матеріалів, а Максимович, не зважаючи на всю свою історичну ерудицію й очитаність в джерелах, не зважаючи на сміливу рішучість ставити найважливіші проблеми української історії і зважуватися на розв'язання тих проблем, — не спромігся проте дати виразного розуміння українського історичного процесу, його освітлення, його наукову концепцію. Він так і зостався героїчним науковим анахоретом Михайлової Гори, романтичним мрійником, коментатором і критиком чужих творів, антикваром — аматором рідних йому українських країв і місцевостей. Костомаров, що пройшов громадський шлях українського своєрідного слов'янофільства з підкресленням рівноправності слов'янських племен і потреби федеративного їх сполучення, вніс в ужиток історичної науки оті нові ідеї обласницьких інтересів і федеративних принципів. В-перше устами Костомарова прозвучав в нашій науці і науково-історичній публіцистиці голос про можливість реалізації в сучасному чи майбутньому тих основ і тих стремлінь, що виявлялися весь час в історії України. Історичне пізнання набувало у Костомарова вже не того романтичного чисто антикварного і життєво не активного характеру, яким було воно у Максимовича, а значіння саме громадського і навіть політично-актуального.

Костомаров, порівнюючи з своїми попередниками, був першим істориком-професіоналом, фахівцем, бо всі його попередники були аматорами, вільними жрецькими історичної науки. Як фахівець, Костомаров вводить силу нового матеріалу, малює широкі картини історичного минулого, освітлюючи їх методом монографічного дослідження.

Власне з учених істориків-фахівців Костомаров є, безперечно, майже єдиний безпосередній попередник Антоновича, як що звертати увагу на широту історичної концепції та великі розміри проробленого досліду. Але Антоновичева сучасність мала ще й інші вияви сприймання українського історичного процесу в формах не наукового досліду, а громадського, публіцистичного освітлення.

Широким струменем вливалось в свідомість громадянства поетизоване Шевченком козакофільське на революційно-демократичному ґрунті сприймання минулого, а одночасно із тим формувалося на польському ґрунті, так добре знаному Антоновичеві, і польське козакофільство на шляхетсько-польській основі. В 50—70 роках зустрілися ці дві течії — козакофільство українсько-демократичне і українофільство польсько-шляхетське.

Перший виступ Грабовського в Кулішевих „Записках о Южной Руси“ викликав сувору одсіч Максимовича, розпочинаючи собою довгу і далеко ще й нині не закінчену громадську суперечку на історичні теми.

В пору найдужчої діяльності Антоновича — 60—70 роки, нові громадські течії в спробах історичного сприймання дістають ясніше формування, доходять до повнішого свого виявлення. Ще раніше польське

заінтересовання українським минулим, особливо козацтвом виливається в бурхливу, фантастичну форму козакофільства Михайла Чайковського, що хотів і своїми історичними з козацької та гайдамацької старовини оповіданнями і своєю діяльністю okazачити польську шляхту, а відродженому українському козацтву надати риси польського шляхецтва.

Спроби Чайковського, як і його попередника Грабовського, в українському минулому хотіли знайти те, чого там ніколи не було й бути не могло, хотіли українське козацтво звязати з громадськими прагненнями польської шляхти, і такі спроби, натурально, були засуджені на повну й цілковиту невдачу.

Самітній Чайковський з його фантастичними проєктами, з його хитаннями від польського повстанства до магометанства, а від туркофільства до православного цареславства для того, щоби в старому віці самому припинити своє бурхливе життя — є досить красномовний об'яв безсилости, нежиттєвості, видуманості цього напрямку відтворювати в письменстві не існуючий історичний процес, творити не нове життя, спираючись на минуле, а творити минуле життя в уяві, спираючись на змагання сучасности.

Але і в українській історіографії, в рядах старшого за Антоновича покоління українських діячів бачимо ми аналогічні фантастичні спроби відтворювати минуле, керуючись жагучими прагненнями чи то особистими, чи то груповими сучасности. Маємо на оці Куліша, що на кінець 70-х рр., в Антоновичеву тоб-то добу, зформулував свої погляди на українське минуле, різко осудивши деструкцію й дику сваволю української козащини, і бажаючи знайти в минулому України сліди культурної роботи української аристократії, тоб-то знову безплідно шукаючи в минулому того чого там не було.

Козакофіл на польському ґрунті — Чайковський і шляхтофіл на українському Куліш, — вони однакові в фантастичності своїх уявлень, в різких екстремностях своїх поглядів і своєї громадської діяльності, і схожі вони своєю трагічною самітністю, своєю ізольованістю від ширших кол суспільства, особливо наприкінці свого життя.

Нарешті, ще один історичний напрямок сучасний Антоновичеві треба назвати, напрямок офіційно-російський, бойовий в боротьбі з польщиною, але ворожий до українства. Цей напрямок не дав якихось великих і цінних результатів науково-дослідничого значіння, більше виявляючи себе в публіцистиці і прикриваючи офіційно деякий час роботу українських істориків, в тому числі і Антоновича в київській комісії „для разбора древних актов“. Репрезентований Юзефовичем цей напрямок власне відкидав зовсім поняття „українства“, як національної сили, заміняючи його поняттям „русскій“ в інтерпретуванні російського або загально-руського. Маючи підпертя з боку російської влади, цей напрямок, зважаючи на брак наукових сил у його оборонців і приятелів, давався до використання себе, як форми, для українських істориків, при чому багато тут в таких умовах успів зробити й досягнути саме Антонович.

В таких умовах попередньої історичної роботи й сучасних йому спроб і шукань працював і творив Антонович.

Він прийшов до науки української історії вихований на культурі польській й французькій, і це виразно відбилося на його науковій творчості.

Дослідники Антоновичевої творчості вже не раз вказували на близькість думок Антоновича і його розуміння загального історичного розвитку до тих думок, що з'являються в французькій історіографії і французькій філософії епохи формування раціоналізму в філософії і лібералізму в політиці.

В літературі вже вказувалося на ідеї французьких раціоналістів, що відбилися у Антоновича (М. Грушевський), на впливи Т'єрі і Кондорсе (С. Томашівський).

Ведучи мову за свою особу, свої уподобання, сам Антонович в своїй автобіографії на два моменти, від яких залежав, на його думку, його світогляд, звертає особливо пильну увагу. Це на вплив французьких філософів XVIII ст. — Монтеск'є, Русо і Вольтера, з якими Антонович ознайомився ще за молодю. Французька культура, змога читати з раннього віку французькі книги дала Антоновичу змогу розширити свій світогляд й оперти його переважно на здобутках французького раннього раціоналізму й пізнішого позитивізму. Другий момент, що на нього звертає увагу Антонович, це момент своєї антропологічної приналежності і питання спадковості. Природничі науки не були чужі Антоновичеві. Вихованець по-першу медичного факультету, Антонович і в дальнішому не рве з природничими інтересами, і близько підходить до природничих наук вже в спеціальних своїх студіях, працюючи над археологією і маючи через неї таке близьке відношення до антропології та геології.

На українському ґрунті Антонович стоїть на рівні сучасної йому європейської культури, і передові ідеї, що народжувалися в бурхливому буржуазному суспільстві XIX ст., повному соціальних противенств і бурхливого шукання в галузі природознавчого й позитивного знання, були добре знайомі Антоновичеві. В його бібліотеці, якою він користувався весь час свого життя, знаходимо твори Токвіля і Бокля, братів Т'єрі і Гізо, Фюстель-де-Кулянжа, Спенсера й Летурно і Люї Бляна. Ціх авторів студіював Антонович ввесь час, базуючи на них свої історичні концепції, свій науковий і історичний світогляд.

Розгляд історико-філософських поглядів Антоновича справді приводить до визнання правильності отсих помічень, про впливи й залежність його поглядів.

Свої історіософічні погляди Антонович не систематизував остаточно не надав їм закінченої літературної форми, але видно що над тими поглядами він чимало потрудився і вважав їх важливими для розуміння процесу української історії.

Принаймні свій відомий курс історії українського козацтва, читаний *privatissime* у своїй квартирі, Антонович починає з отих історіософічних узагальнень.

На жаль, видання того курсу вийшло без авторизації і, зрозуміло, що ним користуватися треба з крайньою обережністю, про те дають ті лекції незвичайно цінний і безперечно автентичний матеріал для пізнання Антоновичевих думок та поглядів.

Антонович мислив історичний процес, як розвиток, боротьбу, взаємини і зустріч певних сил, начал і провідних ідей, що створюються соціальним оточенням на біологічній, чи вірніше, на антропологічній основі. Щоби збагнути ті сили, начала й провідні ідеї треба вивчити й вияснити антропологічні географічно-територіальні, нарешті своєвідні історично-побутові обставини, в яких пробував даний людський колектив.

Зазначаючи вагу кожної з цих причин на утворення провідної ідеї народу, Антонович відмовлявся від моністичного зведення цих причин до одної первісної, остаючися, як і його французькі попередники на погляді взаємних залежностей багатьох причин і плюралістичного розуміння факторів історичного розвитку.

Провідна ідея, инакше дух народу, що приймає його історичний розвиток невід'ємна від життя народу з самих давніх часів його соціально-організованого існування. Раз з'явившись ця ідея зазнає на собі весь

час різнородні впливи, перешкоди, то стримується в своєму розвитку, то навпаки дістає сприятливі умовини для розвитку і виявляється в буйних, розквітлих і повних формах. Цей розвиток провідної ідеї і становить історичний процес. Окрема людина в тому процесі безсила і не може вийти поза об'єктивні можливості своєї епохи, хоч би та людина і мала сильну волю, ясний розум і визначний талант. Соціальне життя народу укладається в залежності від провідної ідеї даного народу, а також в залежності від рівня його свідомості, культури й освіти. Тільки при високому рівні народньої освіти можна дійти до найкращого втілення провідної ідеї, а при низькому культурному рівні має всякі спроби організувати на ново соціальне життя будуть марними і безрезультатними.

Маючи таку філософію історії, Антонович певні історичні з'явища без вагання кваліфікує, як вияв народнього духа того чи иншого народу, як питома з'явища провідної ідеї якогось народу. Феодалізм вважав Антонович за з'явища виключно германських народів, трактуючи феодалний устрій завжди, як запозичення під впливом місцевої необхідності.

Натомість общину вважав він у слід за російськими слов'янофілами за питома з'явища провідної ідеї слов'янських народів.

З такими поглядами і таким розумінням історичного процесу приступив Антонович до студіювання української історії. Тут перед Антоновичем стояли великі труднощі, а саме вони полягали в науковій невиясненості поняття: „український історичний процес“. Треба було відмежуватися від претензій російської та польської історіографії на українську історію, як на ділянку загального російського чи польського процесу.

Старе змагання, що його одважно розпочав Максимович проти свого друга Погодіна в оборону давности існування української народности і її преемственного розвитку по-над Дніпром, знову підноситься Антоновичем в статті про Київ, як програмова стаття для нового журналу, присвяченого питанням українознавства — „Кіевская Старина“, — що повстав з ініціативи і діяльності українського громадянства. У відповідь на сумнівні гіпотези про спустіння київської Наддніпрянщини після Татарщини Антонович дає історію Києва за цей час, одночасно викриваючи саму quasi-наукову генезу Погодінської гіпотези. Ця стаття була і по Погодіну і по тих польських істориках, що так вихваляли колонізаційну діяльність польської шляхти на Україні, також приєднуючись до думки про повне спустіння українських земель.

Це був тільки початок роботи створення концепції українського історичного процесу. Концепція могла бути повною тоді, коли б контури історичного розвитку України були б заповнені своєрідним, оригінальним малюнком. Іншими словами кажучи, Антоновичу треба було довести, його ж таки термінологію беручи, що український нарід мав свою самостійну провідну ідею.

Антонович з цього власне і почав, бо перші його роботи, — студія про козаків та про міста, — і трактують це питання, так само, як і в пізніших роботах не раз, а що-разу принагідно, Антонович звертався до обмірковування цієї теми. Відповідно до своєї теорії провідних ідей, що утворюються народнім колективом і в свою чергу керують його життям, Антонович укладає свій погляд на національні типи, особливо, на національні типи розвитку московського, польського та українського народів.

Користуючися поняттям: „народній дух“, „основні народні начала“ та „провідні народні ідеї“, одночасно і в своїй громадській роботі виразно ставши на ґрунт оборони національної ідеї, мусів Антонович вияснювати поняття нації, національного характеру, національної ідеї. Цьому питанню присвятив він невелику статтю підписану прибраним іменем Низенка в

галицькій „Правді“ за 1888 рік (в. III, ст. 157—169) під заголовком „Три національні типи народні“. Раціоналіст і природник з своєї попередньої освіти, Антонович і тут стає на бік раціоналістичного і антропологічного способу розв'язання питання про те, що таке є національність.

За національність Антонович вважає „суму таких прикмет, якими одна група людности відрізняється від цілого ряду інших груп“. Ці прикмети Антонович ділить на дві групи — прикмети „прирожені людям, спадкові, що залежать від складу раси, від впливу природи місцевої“. Ці прикмети досліджуються антропологічно, вивченням анатомії та фізіології людської.

Інші прикмети — це ті, що „здобуваються вихованням і залежать від вишини розвитку культури та від минулого життя народу, цеб-то від його історії“. Сума таких прикмет виявляє нам етнографічну індивідуальність, окрему національність.

Отже, як що приймати націю за „групу людей різних і близьких між собою натурою, хистом, вдачею, дотепом, вдатністю, темпераментом“, то в цій близькості й спорідненості треба розрізняти два елементи: „ті особности та відміни, якими сама природа людей наділила, з якими чоловік починає життя своє, як з прироjenим, з своїм власним та ті особности, що з'явилися і виростили на ґрунті перших не самі по собі, а вироблено їх історією нації, її культурою і історичним вихованням“. Вони більш чи менш бувають оригінальні і залежать від того, чи щасливо, чи безталанно переходила історія нації.

Антропологічна основа нації є надзвичайно важливий елемент, мова, віра, звичаї і т. д. — все це „околишні прикмети“ народу, і залежать вони від отих первісних глибших, внутрішніх причин, що впливають з антропологічних, природних та утворених історичним процесом причин.

В другому місці, а саме в своїй автобіографії Антонович робить дуже цікаву спробу точно встановити кількісну залежність в людини антропологічних даних, що передаються через спадковість впливів оточення та власної ініціативи людини. Співвідношення цих інгредієнтів, на думку Антоновича, у кожній людині таке: „1) атавізму, себ-то дідизни отриманої від предків (в найкращому разі не більше 75⁰/₀), 2) виховання, себ-то формулювання принципів минулого часу (5 — 10⁰/₀) і 3) власної ініціативи (в найкращому разі до 15⁰/₀)“. Звичайно, що ці цифри, ні на чому не оперті, не багато дають реального знання про людську психіку та національний характер, але важлива оця спроба. Антоновича підійти більш реалістично до в'яснення тих понять, які у Антоновичевих попередників ставилися надто вже туманно. Ставлячи собі в своїй статті те саме завдання, що раніше за нього в „Основах“ поставив і виконав в отій своїй славнозвісній статті про „Дві руські народности“ М. Костомаров, Антонович більш реалістично пробує означити українську націю, всамперед даючи українському колективу антропологічну характеристику, що відрізняє його від сусідів — Росіян та Поляків, а тоді переходячи до в'яснення „функціонування системи нервової... народу“. Тут Антонович, як і в антропологічних своїх спостереженнях та висновках, вбачає три різних типи: „нервова система москалів — констатує він — не вельми чула, а через те і реакція до вражінь околишніх не велика і безсила. Се тип флегматика малочулого до вражінь околишніх. Навпаки у поляків — чулість у них дуже велика і рефлекс починається безпосередне, зараз за роздраженням; се чистий тип сангвініка. Русини теж дуже чулі до вражінь але реакція у них прокидається після довгого періоду за роздраженням. Русин — тип меланхолика“.

В залежності від неоднакового національного характеру складається і несхожий один на другий побут народній, звички, вірування, навіть народні політичні ідеали: „Великоруси охочі слухати тільки авторитету і слухати абсолютно, безперечно. Вони проти авторитету не тільки не мають нічого незгідного, суперечного, а навпаки ще знаходять таку підлеглість дуже потрібною, пожиточною і корисною. Русини мають інший ідеал — се правда, правдивість, громадська рівноправність. Такий ідеал вбачається в стародавнім вічі, в козацькій раді в Запоріжжі, де члени мали повну волю і рівноправність — всі були однакові й рівні.

Поляки об'явилися прихильниками ідеї аристократизму: вироблена ними суспільність була аристократичною“.

Ріжниці у трьох народів торкаються і мистецтва, і науки, і літератури і „методів до заходів в науці й публіцистиці“.

„Великоруси найбільше об'явилися прихильниками до натуральних і технічних наук — се спеціальність великорусів. Поляки в науці до недавнього часу вживали метод доктринерський, скрізь велике пристрастя до абстрактної філософії та історії, яка й займає три четвертини всієї польської науки й літератури. У русинів велика хіть й пристрастя до наук гуманітарних — право, історія культури, література, політична економія й инше“.

„В методах наукових Поляки найбільше хітні до мислування афорізмами. В більшості польських літераторів можна помітити ряд покладів зовсім мало звязаних і з'єднаних між собою, зате таких, що не терплять суперечок.

Характер великоруса найбільше рел'єфно видається й малюється в його заходах публіцистичних. У великоруських публіцистів водяться дві манери: 1) манера авторитету, видатним представником якої був Катков: він становить ряд покладів і не зробивши ще ні жодного виводу, наперед уже лає всіх, хто з ним не згодиться; 2) друга манера з'являється в простованню зруйнувати всі логічні методи мислування — се великоруський нігілізм. Перші змагаються за заскорузлі поклади і підтверджують лайкою, а останні, знизивши всякі мотиви мислування, все плондрують та руйнують, нічого не даючи на місце поруйнованого і, як і перші, кінчають лайкою.

Українець має велику прихильність до аналізу й скептицизму „Се діло треба розжувати“. Обережність до всяких теорій та покладів, а priori — національна українсько-руська особність українця-русина“.

Нарешті даючи образ національного характеру Українців, Великоросів та Поляків, Антонович звертає увагу на етику та етичні критерії, що існують у цих трьох народів. „Українець-русин — гадає Антонович — вважає за етичне все те, що справедливо. У великоруса виступний етичний пункт сила: він попереду усього звертає увагу на те, чи факт дужий, чи не дужий. У поляків виступний пункт — приємність, любість, коли який-небудь факт приємний — він повинен бути, а прикрий — не повинен“.

Приблизно ті самі думки й погляди висловив Антонович і в своїх лекціях по історії української козащини, читаних ним приватно. Ведучи там мову про провідну ідею кожного з трьох племен — великоруського, українського та польського, Антонович каже, що провідна ідея великоруської нації полягала в принципі авторитету влади державної, „яку нарід шанував остільки, що завжди зрікався на користь її усіх вільностей особистих“. „Без помилки можна сказати — приходиться до висновку Антонович, — у народу великоруського провідною ідеєю завжди був абсолютизм, за допомогою останнього нарід сей і спромігся організувати державу міцну та підбити під себе інші нації, навіть такі, що мали зовсім

инші провідні ідеї“. Щодо польської нації, то вона „виділила з себе стан привілейований і дала йому спромогу усе добро громадське забрати собі на потребу та й повернути на власну користь. Тут провідною ідеєю бачимо вже принцип аристократизму“. Нарешті, „народові українському, що сидів посередині між польським і великоруським народом, прийшовся до типу принцип третій: принцип вічовий, принцип широкого демократизму і узнання рівного права політичного за для кожної одиноти суспільства“.

Ми вже звертали увагу на схожість і по змісту і по завданню, яке ставив перед собою автор, між двома творами Костомарова „Дві руські народности“ та Антоновича „Три національні типи“. Яскравий представник українського громадянства і талановитий представник історіографії, з 60-х років починаючи, пішов слідами в своїй творчості свого попередника, також вождя цілого покоління українського громадянства і історика великого значіння. Але схожість в ідеях і писаннях обох діячів і істориків на тому не спиняється. „Три національні типи“ могли бути нав'язаними безпосереднє Костомаровською роботою. Можливо, що Антонович свідомо популяризував і поновляв роботу, що друкувалася майже за 30 років перед появою статті Антоновича в галицькому журналі.

Цікаво те, що характеристики Антоновича дані ним трьом націям сходяться із тими характеристиками, що їх поробив сорок років перед тим Костомаров в творі, який не міг бути Антоновичеві відомий, а саме в „Книгах битія українського народу“. Там читаємо: Поляки „поробили панство і одурів нарід польський“, „і одурів нарід московський і попав у идолопоклонство, бо царя свого нарік богом“, „і не любила Україна ні царя, ні пана, скомпонувала собі козацтво, есть то істее братство“.

Антоновичева характеристика майже достоту повторює Костомаровську, не користуючись її релігійно-містичними формами. Ця схожість зайвий раз доводить органічну з'єднаність Антоновича з українським рухом, і його ролю, як вождя покоління, що генетично розвивалися, ідучи від ідей Кирило-методіївського братства до народництва.

Отже, за думкою Антоновича, провідна ідея українського народу є загально-слов'янська ідея общинности, рівноправности між собою всіх її членів, демократизму.

Відшукати ту провідну ідею в минулому українського народу і було задачею наукових студій Антоновича в царині історії.

Захоплений українською козащиною з фантастичних оповідань Чайковського, обзнайомлений з дійсними фактами з творів Скальковського, Антонович починає свої студії над історією України з 1850 р., приїхавши до Києва, з рукописної „Історії Руссов“, з Бантиша-Каменського, Маркевича і Ригельмана та літописів Граб'янки, Самовидця й Величка. Проїшовши медичну науку, Антонович береться до історичних студій, як спеціаліст, і дає низку отих своїх робіт, що такий цінний вклад внесли в нашу історіографію.

Давній період української історії Антонович продумав глибоко і всебічно. В дальнішому всі його учні починали свою наукову діяльність саме з отих студій над давнім періодом нашої історії. Як це не дивно, але сам Антонович не дав будь якої більшої розміром студії за давню українську історію, проте погляди свої на цей період і розуміння його Антонович виявив виразно і певно. На думку Антоновича в удільно-вічовий період життя Русі складалося з трьох основних складових сил: громада (община), дружина і княжа влада.

Община була елементом тубільним, інститутом місцевого слов'янського походження. Її основними рисами було признання рівноправности всіх

членів, загальне рішення важливих громадських справ на вічу, самоуправління і суд так само через вічові збори і ухвали.

Дружина була елементом чужим, зайшлим, сила її опіралася на зброю та на вислугу перед князем. Отже була вона носителем ідей прямо („полярно“) протилежних ідеям громади з її вічем. Відносини поміж общиною та дружиною ворожі, і ця ворожість органічна й непримирена.

Сила князя не однаково ставиться до цих двох попередніх сил.

Княжа влада з'явилася на Русі як сила, що стоїть на чолі дружини, не маючи державної думки чи то плану.

Князь спочатку завдовольняється даниною з населення, не втручаючись в громадський, внутрішній устрій общини.

Але з часом князь побільшував експлоатацію населення, доходячи навіть до роздавання земель своїм дружинникам, сприяючи тим самим пертворенню дружинницької групи на бояр, тоб-то більших, більш могутніх і впливових людей в краю.

В цю пору Антонович розрізняє впливові і сильні городські общини від общин сільських.

Литовський період оцінював Антонович, як з'явище позитивне.

Татарщина вперше сильно ударила по боярству руському, давши змогу населенню, коли не відродити свій общинний колишній устрій, то в усякому разі оберігти його остатки. Окупація феодалним організмом литовського князівства руських земель з метою розширити фонди ленів для роздачі військовому класу, остаточно добила руське боярство, примушуючи його або зчезнути або емігрувати на північ.

Руські общини вільніше тепер зітхнули, бо їхні нові начальники, литовські феодалі, визволивши їх від татарської небезпеки, не мали потреби вмішуватись у внутрішні справи общинного управління, завдовольняючись тільки збиранням потрібної їм данини.

Антонович старався протиставити Литву з її внутрішнім укладом Польщі і тим порядком, що був Польщею принесений на Литву й Україну. В момент первісного поєднання Литви з Польщею, на думку Антоновича, Литва мала суспільний організм, що глибоко відрізнявся від Польщі не тільки походженням свого населення, їх вірою та мовою, але також і характером та рівнем державних і суспільних форм свого побуту. І в Литві і в Польщі форми цього побуту склалися, власне, з одних і тих же елементів — слов'янської общини і германського феодалізму, але неоднакове сприймання цих елементів і неоднакові їх комбінації в Польщі і в Литовсько-руській державі дали зовсім інші, несхожі між собою результати. В Польщі слов'янська община почала щезати при зустрічі з германським феодалізмом ще в X ст. В боротьбі з Німцями Поляки мусли відмовитись від общини, натомість утворюється два стани — військовий і хліборобський, при чому всі колишні права общин узурпує тепер на свою користь стан військовий.

Але військовий стан не міг цілком феодалізуватися на германський взірць. Для цього бракувало факту завойовання землі, свідомости у феодалного стану, що земля завойована ним залізом і кров'ю. Таким чином, відокремлюючись від слов'янської общини, польське лицарство переносило общинне поняття про рівноправність своїх членів в свою станову групу, воно засвоювало германські аристократичні поняття до станів не військових і разом з тим затримувало слов'янську общину — рівноправність в своїому становому колі, створюючи ту гібридну політичну форму поступу, яку польські історики — Лелевель, Морачевський — означили назвою шляхетської демократії.

На литовсько-руській території феодалізм уклався у формах більш схожих до основних форм феодального укладу. Там феодалізм з'явився в наслідок завоювання Литовцями руської території, що сталося, як результат, в свою чергу, боротьби з Німцями. Таким побитом, в результаті ступневого завойювання й повільної реалізації суспільства, у великому князівстві литовському створився лицарський стан, не однаковий, поділений на групи, з різними правами і у різних відносинах до центральної влади та до земельної власності. Верхні шари лицарського стану в Литві стояли майже нарівні з великим князем, нижчі його шари (бояри) непомітно зливалися з вільними хліборобами та міськими общинниками.

Отже в Литві, рівняючи литовський устрій до польського, не було слідів отої шляхетської рівноправности, демократії, так само, як не було різких станових границь поміж шляхетським станом і станами не-шляхетськими.

Позитивно оцінюючи литовський феодалізм в його ролі на українських землях і в його соціальной структурі, Антонович різко характеризував шляхетську демократію, вбачаючи в ній основну підвалину, на якій зросло безграничне панування шляхти над особою селянина.

До шляхетського укладу життя, так само як і до шляхетської культури, почував Антонович, і як історик-дослідник і як громадянин, відразу, і безпощадний осуд вікової культури польської шляхти на Україні раз-у-раз зустрічається в творах Антоновича. Антонович навіть відмовляє шляхті польській не тільки в політичному розвитку, але і в простому політичному інстинкті, потрібному для розуміння хоч би власних інтересів свого стану.

Протиставляючи литовський феодалізм, як устрій, що сприяв розвитку старо-руських общинних начал і українській провідній громадській ідеї, шляхетській демократії, як устроєві, що руйнував та нівечив общинний уклад, Антонович, стежучи за дальнішими етапами української історії, розглядає козаччину, як широко-народній, дужий протест за общинність соціального устрою.

Загальна концепція козаччини у Антоновича, особливо та, що висловлена ним в ранніх роботах, іменно і представляє козаччину, як озброєний протест проти спроб шляхти задушити общинний устрій, при чому існування козацьких громад звязує Антонович з старо-руськими общинами.

Козаччина стала синонімом старого, общинного укладу. Козаками, або Військом Запорозьким стали називати кінець кінцем все те, що носило на собі общинний характер, і тому селяни, міщани, і інші групи населення, що беруться до повстання, до боротьби з польським режимом, приймають назву козаків, виявляючи цим найменням досягнення тих общинних прав, що складають ідеал українського народу. Таким чином, козацько-польські війни набувають глибокого історичного і національного змісту, боротьби двох начал, двох національних ідей. Козаччина носила в собі оту українську національну ідею, але в ній була одна хиба, що і спричинилася в остаточному результаті до неуспіху. Козацькі рухи ставлять перед собою часто задачу збереження прав вузько-козацьких, ігноруючи права стану кріпацького, тоб-то не рахуючися власне з усією масою українського народу. Отже, поки в XVI та в першій половині XVII ст. козацтво змагається переважно за свої станові військові права, воно не має належного успіху, і коли козацтво береться до останнього в своїй боротьбі заходу, кличе до зброї селянські маси, тоді воно разом із народніми масами доходить до остаточної, правда, недовгої і не міцної

перемоги. Але перемога козацька, що сталася тільки в результаті народного селянського повстання, не привела козацтво, особливо його ватажків до усвідомлення своєї боротьби, як боротьби народної, за народні ідеали. Козацькі проводирі, старшина, по перемозі ідуть знову до мети вузької, групової, вони хочуть із себе створити нове шляхетство на взірць польського. Нарід відчув і розумів ці тенденції інстинктивно, і після козацької перемоги, довіра народня до козаків стала падати, щезати. Народня маса тікає від нових порядків на далеку Слобожанщину, і козацькі елементи зістаються, таким побитом, без опори і без підтримки.

Моменту козацької боротьби, коли відбувся союз козацтва з народними масами — Хмельниччині, Антонович не присвятив якоїсь ширшої студії, він торкався цієї епохи і питань з нею звязаних принагідно, докладніш висловивши свої погляди на Хмельниччину й Хмельницького в просторій полемічній рецензії на працю Буцінського про Хмельницького.

Те, що Хмельницький не був пройнятий народними ідеалами, не мав в собі свідомости боротися за національно-українську провідну ідею, це Антонович бачив і визнавав. Хмельницький — констатує Антонович — не розумів иншого суспільного устрою, як тільки той, в якому він виріс і який був йому відомий.

Хмельницький ішов до створення таких відносин, коли можна було б спекатися ополяченої шляхти, знести релігійний гніт, натомість заховавши лише залежність від короля, утворити з козацтва щось в роді свого, нового, тубільного шляхецтва. Ці ідеали Хмельницького, що проймають його діяльність, було б помилкою розглядати, як хибні погляди і стремління самого Хмельницького або його особисті прикмети. Хиби Хмельницького і недостатня усвідомленість ним можливостей епохи і інтересів народу корінились не в особистому характері або в особистому інтересі Хмельницького, а були виявом загального розумового і суспільного рівня розвитку українського народу на ту епоху і на ті часи.

Український нарід не був у ті часи на такому рівні розвитку коли шляхом критики і розумової роботи відкидаються вироблені історією форми побуту і утворюються нові, кращі за попередні. Інститут народної маси, правда, не вповні ясно указував на більш прогресивні, демократичні форми побуту, але на самому інстинкті без освіти і культури, не може укластися зформулована ідея нових громадських форм, не може вирости ніяка політична форма суспільного побуту. Тому робив помилки Хмельницький, тому і сама Хмельниччина не призвела до створення нових соціальних форм життя, які були б кращими і поступовішими, рівняючи їх до попередніх відносин. Дехто з сподвижників, послідовників і наступників Хмельницького пробував стати на ґрунт демократичний, спираючись на отой інстинкт народній, але недостатня громадська підготовка народу не дала тим діячам навіть змоги як слід формулувати своїх стремлень. Ці діячі мусять або, як Мартин Пушкар і Іван Попович, впасти в нерівній боротьбі, або приневолені зробитись демагогами, як Бруховецький, або, нарешті, після наймовірних зусиль мусять визнати свої стремління, як Дорошенко, нездійсненими.

Історик переважно Правобережної України, Антонович не досліджував процесів Гетьманщини, що над ними працював Антоновичів сучасник — Ол. Лазаревський. Але характерно, що в своїх поглядах на Гетьманщину обидва історики зійшлися. О. Лазаревський розвінчував Гетьманщину, розвіював легенду демократизму, що її трималися і історики і громадянство в своїх писаннях і уявленнях про Гетьманщину; це робив історик Лівобережжя, спираючись на результати своїх довгих, скрупульозних дослідів і шукань. В. Антонович констатує загальною оцінкою

без детального аналізу те саме, що і Лазаревський. Ті соціальні відносини, що уклалися на Лівобережжі, і куди стали після Руїни переселятися з правого берега люди, були, по думці Антоновича, далеко не ідеальними. Ці відносини — продовжував він свою любиму думку про залежність громадського устрою від рівня культурности населення, — наочно малюють ту низьку ступінь громадського розвитку, на якій перебувала Україна в XVII і XVIII ст. і завдяки чому її населення не мало спроможности власними силами позбутися польського панування та виробити і організувати такий побут, що був би відповідним до жадань свого народу. Представник суспільних і політичних ідей Лівобережжя Мазепа мусів стати в різке противенство до вироблених історією стремлінь свого народу. У Мазепи, як раніше і у Хмельницького, склалися певні і міцні державні та суспільні ідеали, що їх взірцем була та сама шляхетська Річ Посполита. А нарід український жадав рівноправности, ненавидів панство, шукав гарантій від шляхти та шляхетських тенденцій козацької старшини під державою російських царів. Мазепа безсилний був зрозуміти оті народні пориви; зненависть народню до шляхетства Мазепа не пояснював різницею суспільних та національних ідеалів, волів шукати він причини тої зненависти в дикості, малій цивілізованості народньої маси, і тому борювся з анти-шляхетськими проявами народньої маси. Звідділя випливає той фатальний конфлікт, що стався між Мазепою та народньою масою. Цей конфлікт виразно виявився в боротьбі Мазепи з Семеном Палієм та палійщиною.

Палій і Мазепа — це представники двох неоднакових, протилежних цілком принципів. Антагонізм поміж ними та конфлікт — явище неминуче і цілком зрозуміле. Обидва учасники конфлікту, і Палій і Мазепа, може в меншій мірі усвідомлювали собі ту саму суть своєї боротьби, але нарід відчував оту суть, і навколо конфлікту Мазепи і Палія обертаються всі народні перекази, де героєм є Палій, як носій народніх ідеалів і стремлінь та активний борець за них.

В розладі між народніми ідеалами та стремліннями вождів політичного життя проходить процес української історії. Останнім вибухом народнього стремління, неусвідомленого інстинкту і неоформленого потягу до демократичних форм побуту була Гайдамаччина XVIII ст. Вона продовжила ті інстинктивні народні шукання, що їх видно в первісній козащині, разом із тим вона стала за протест проти шляхетського над народньою масою насильства.

XIX століття Антонович не досліджував, але розуміння його історичного розвитку він виявив у своїй громадській діяльності, в своїй українському демократизмі, що його він так різко протиставив польським аристократичним тенденціям. Увесь свій досвід історика-дослідника, свій історичний світогляд обернув на те, щоби осудити і в минулому і в сучасному польську на Україні шляхту, і в XIX ст. здавалося Антоновичеві можливим створення активної групи української інтелігенції, що спираючись на селянство, переборе шляхетські традиції і вкаже нові, демократичні форми суспільного життя.

Перемога українства над польщищиною, демократизму над шляхетськими пережитками, здавались Антоновичеві поступовими вимогами культури й цивілізації на Україні.

Таке було розуміння у Антоновича українського історичного процесу. Продумана і послідовно проведена в його працях історична концепція дала йому змогу освітити минуле України з одного погляду, об'єднати складні процеси одною спільною ідеєю. Власне Антонович, а не хто инший дав у нас оту демократично-народницьку і національно-українську концепцію українського народу.

Український народ не міг виявити своєї провідної ідеї вповні, бо вона виявляється тільки у вільних умовах існування нації але можна констатувати оте постійне стремління українських народніх мас до общинного устрою, до вічового способу ухвал, до рівноправности. Творити державне життя український народ виявився нездібним, вся його енергія пішла на одстоювання свого внутрішнього, не політично-державного, а соціального, громадського устрою.

Знайомство з Антоновичевою концепцією українського історичного процесу яскраво доводить справедливість твердження про впливи на Антоновича французької філософії, ідей позитивізму та ідей основаних на знайомстві з природничими науками. Думки про всемогутність культури і освіти народньої відкидають Антоновича в попередні від нього десятиліття аж до XVIII ст., а думки про об'єктивний, незалежний від людської волі чи ініціативи (15%) розвиток людини, а значить і суспільства, наближають його до пізніших часів шукання об'єктивних критеріїв для наукових формулювань. Виразно також дає себе спізнати і вплив слов'янофільської догми, ідея общинности, що грала таку визначну ролю в слов'янофільській теорії, близька й мила Антоновичеві.

Хлопоман, тоб-то народник на українському ґрунті в обставинах польської культури, Антонович далеко не повторив історичних і соціологічних концепцій російського народництва, навіть різко його атестуючи, прирівнюючи російський нігілізм до Катковщини по формах вияву, крайній авторитетности та нетолерантности, але разом із тим в своїх спробах з мірилом етики дійти до питань соціального розвитку, Антонович близько підходить до російської народницької соціологічної школи.

Всі оці помічення про залежність та близькість Антоновичевих поглядів зовсім не означають іще, що в особі Антоновича ми маємо безсилою й інтелектуально безпомічною еkleктика. Навпаки, маємо в Антоновичеві розум з умінням самотійно мислити, і вплив Антоновича на нашу історіографію доволі красномовно свідчить, що Антонович вносив нове, самотійне. Учень В. Антоновича проф. М. В. Довнар-Запольський далекий від істини, коли в своїй статті про покійного учителя говорить про еkleктичність Антоновичевої концепції історичного процесу. Це може здаватися тільки в тому разі, як це і зробив Довнар-Запольський, коли розглядати історичні погляди Антоновича в розвитку російської історіографії. Для російської історіографії Антонович, розуміється, буде провінціальним, місцевим істориком — обласником, що наближався в своїх поглядах на общинність до слов'янофілів. Але Антонович є передусім творець національно-української демократичної концепції історії України, правда не закінченої і довершеної пізніше; і тут Антонович — самотійний мислитель, оригінальний вчений і творець нових ідей.

Спроба створення української концепції історії України — головна заслуга Антоновича. Сучасник Антоновича, його спілльник в роботі і разом з тим антагоніст М. Драгоманов закидав Антоновичеві, що в його працях немає внутрішньої історії, а є сама зовнішня, фактична.

Думається, що неправий був Драгоманов, закидаючи Антоновичеві оцю відсутність належної уваги і заінтересовання як раз до внутрішньої соціальної історії.

Перегляд Антоновичевих творів наочно показує, що основа науково-історичних інтересів Антоновича була направлена іменню на соціальні відносини. Козацтво, як суспільна сила, селянство і шляхта, як стани, міська громада, соціальні рухи і колонізаційні процеси — ось ті питання, на яких спинялася найбільше дослідницька увага нашого вченого, і цей перелік показує, що не тільки зовнішня історія була основним предметом

Його досліду, навпаки, в протилежність Костомарову, у якого внутрішня історія грає у викладі підпорядковану роллю супроти історії зовнішньої, політичної, у Антоновича історія фактична служить ілюстрацією і поясненням до аналізу як раз процесів соціальних.

Переходячи до методів дослідження, що ними користувався Антонович в своїй роботі, маємо всамперед звернути увагу на той строгий документалізм, що був за основну прикмету Антоновичевої творчості—не переходячи при тім в просте коментаторство. Більшість робіт Антоновича являються ніби скромні передмови до збірки актів, що на них спирається сама розвідка. Ні одного фактичного твердження не виставляв Антонович, не сперши його на документальне свідоцтво.

З Антоновичевих часів закріплюється в нашій історіографії оця нова традиція документалізму, і Антоновичеві зусилля на цьому полі орання архівної, незацепленої плугом наукового досліду, цілини, підтримує другий сучасник Антоновича—Ол. Лазаревський. Обидва вони йшли кожен своєю дорогою, висвітлюючи самостійно минуле різних частин України, але в діяльності їх є спільність, яка об'єднує двох істориків в спільному ділі єдиної епохи, нового етапу в нашому розумінні минулого і в поглядах на методи його наукового розроблення. І Антонович і Лазаревський користуються ще не займаними архівними матеріалами, на них будуючи свої спостереження та висновки; і Антонович і Лазаревський далекі від романтики та ідеалізації минулого, беручись натомість до способів реалістичного пізнання минулого. З цього погляду, вводяться обома істориками цифрові ілюстрації процесів минулого, увага дослідників захоплює і економічні процеси, а Антонович вперше в нашій історіографії дає аналізу економічного становища українського селянства, оперуючи при досліді цифрами і статистичними таблицями.

Можна говорити про В. Антоновича та О. Лазаревського, як про основоположників нової української історіографії. Рівняючи їх до їхніх попередників, ми помітимо ще й те, що реалістичність їх мишлення, наукова сухість, в кращому розумінні цього слова, їх творчості віддаляли їх від попередників, колишніх українських істориків, у яких емоційно більш насиченою була творчість і раз-у-раз проривалася в поетичний рефлекс на історичні теми. Адже-ж Осип Бодянский є не тільки історик-археограф, але й поет—Ісько Материнка, але ж М. Костомаров є разом з тим і Іеремія Галка, поет і повістяр; нема що казати про П. Куліша, у якого в поезії бачимо систему історичних поглядів, хоч би на козачину, а в історичних творах так повно лірики і художньої декламації. Цього нічого ні в Антоновича, ні в Лазаревського. В. Антонович, правда, за своє життя написав дві поезії і навіть видрукував їх, але ці поезії занадто вже випадкове з'явище у Антоновича, не те що в його попередників.

І думається нам, що ота близькість істориків старшого покоління до красного письменства та поезії, так само, як і віддаленність від них представників молодшої генерації—Антоновича і Лазаревського—не є випадковість, а органічно поєднане з розвитком нашої історичної науки. Українська історіографія першої половини ХІХ ст. ще є в сильній мірі романтичним мріянням певних кол громадянства про минуле, а через це ліричний відгук у істориків того покоління більш природній, навіть неминучий, і цілком зрозумілий. Нове покоління істориків, що пройшло через школу раціоналізму й позитивізму, як Антонович, та пережило дов у полосу громадських переживаннів, так би сказати, реалістичного народництва, тоб-то проїнятого практичною увагою до інтересів мас

народолюбства, не потрібувала зайвого ліризму там, де потрібний був розум і ясність розуміння ситуації та соціальних відносин.

В цьому сходяться обидва історики і, мабуть, з них треба починати реалістично-народницький період нашої історіографії, але поза тим лишається чимало такого, що рівняючи до Лазаревського постать Антоновича зв'язується з іншими важливими моментами в розвитку нашої історичної науки.

Саме головне тут є те, що свою історичну творчість Антонович оповів національною українською ідеєю, тоді як у Лазаревського цієї ідеї, яскраво вип'ятої, не було. Лазаревський з'явився при всіх своїх величезних заслугах перед нашою наукою таки істориком „Старої Малоросії“, Лівобережної Гетьманщини, тоді як Антонович є українським істориком. Антонович, продовжуючи спроби своїх попередників, дає контури загальної концепції історичного розвитку українського народу, починаючи з найдавніших часів і кінчаючи часами найновішими для Антоновича.

Принцип общинности, рівноправности і демократизму, цю провідну ідею українського національного колективу, Антонович, знайшовши в староруському укладу життя, знаходить на всьому протязі української історії, і на собі та на своєму поколінні відчуває тягар історичної місії довести до кінця, бодай у формулюваннях цієї ідеї, зробити їх конкретною метою життєвої боротьби та громадської діяльності. Український історичний процес зв'язується на протязі довгих століть, міцно цементується отією ідеєю і уявляє щось ціле, непорушне в своїй нерозривности та преемственному звязку. Як в XVII ст. українській патріотичній інтелігенції уявлялась сучасна їй козаччина не одірваним від минулого з'явищем, а органічним продовженням і розвитком отого „роду руського“, так тепер і Антоновичеві малюється козаччина, як нова форма виявлення старої ідеї слов'янської общинности і демократичного громадського устрою. Звичайно, в історичних будовах Антоновича далеко не все закінчено, навіть не все з його тверджень дістало оправдану аргументацію; з окрема Антоновичеве уявлення про звязаність козацьких ватаг з староруськими общинними організаціями жадного відгуку в нашій науці не знайшли, і ці ранні Антоновичеві погляди на первісний характер козаччини так і зісталися в нашій науці більш інтересними для історії розвитку нових ідей в історії, аніж для наукового вжитку до спізнання самої первісної козаччини. Проте ці спроби Антоновича, не зважаючи на недокінченість і невірність в деяких пунктах, надзвичайно важливі, бо вони ж — це виступ української історіографії з спробою конструювати поняття української історії, довести відрубність українського історичного процесу. В спробах Антоновича ми ясно вже вбачаємо те, що зроблено було пізніше М. Грушевським для аргументації ідеї окремішности історичного процесу українського народу.

Отже, Антоновича по праву ми могли б назвати першим в новітні часи українським істориком без отієї національної роздвоености, що була у його попередників і з ясною, нехай і не вповні вірною, концепцією преемственности українського історичного процесу.

Будучи українським істориком, Антонович з честю продовжує далі й розвиває той обласницький принцип дослідження, що був ще раніш висунений Костомаровим. В статті про свого попередника Антонович зауважує, що одною з найцінніших заслуг Костомарова перед історичною наукою було саме те, що він дуже сприяв прокладанню нових шляхів в історичному дослідженні, а ці нові шляхи полягали в розробці обласної історії. Появлення „Севернорусских народоправств“, на думку Антоновича

знаменувало собою новий переворот в науці і було стимулом для початку дослідження минулого за краєвим, обласним принципом.

Сам Антонович багато приклав енергії для того, щоб цей принцип краєвого дослідження ввести як найглибше в ужиток нашої науки. Отой довжелезний список монографій з історії окремих земель в старо-руську епоху, написаний учнями Антоновича за його керівництвом, становить не абиякий вклад до історичної науки, і красномовно промовляє за метод краєвого дослідження минулого.

Національна і демократично-народницька концепція української історії, обласництво і інтерес до внутрішньої історії (стани і соціальні групи, колонізаційні процеси, масові рухи і т. д.), раціоналістичне і позитивістичне витолковування історичних процесів, документалізм і точність в дослідженню та ясність у формулюванні висновків — ось те нове, що вніс Антонович в нашу історіографію. І до цього треба додати, що історична цінність цього вкладу збільшувалась ще тим, що Антонович не був самотнім у своїй історичній роботі. Антоновичу вдалося першому з українських істориків оточити себе групою талановитих і працездатних дослідників, так що іще за життя міг вже Антонович бачити живе продовження своєї роботи і своїх бажань. Живою ниткою безпосередньої звязаности і преемственности іде від Антоновича дальніший розвиток української історіографії.

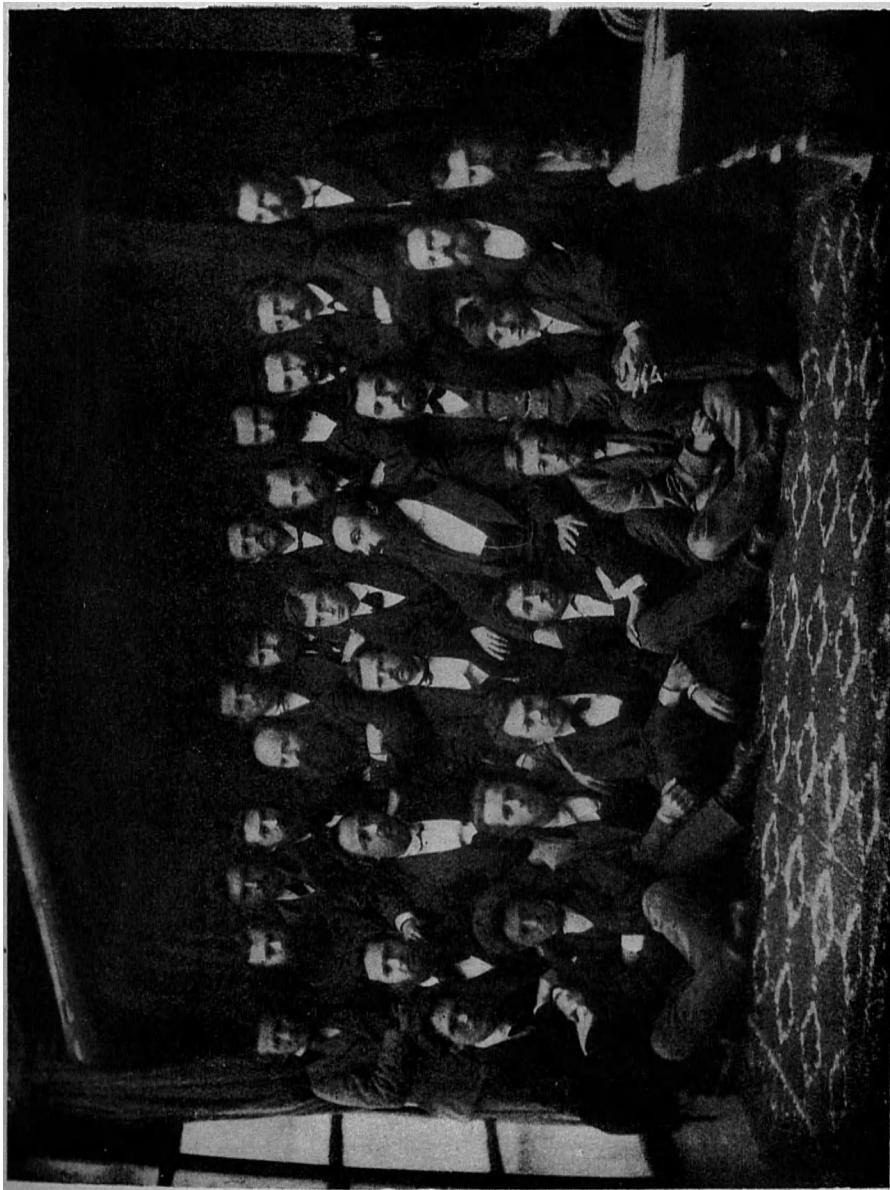
В 1871 році на ювілеї М. О. Максимовича, що його доволі врочисто обходили в Києві, Антонович звернувся до ювілянта з невеликою, але надзвичайно чулою і змістовною промовою від імени „останнього покоління“, що вступило на шлях пройдений Максимовичем „з правдою і славою“ в ім'я науки спеціального вивчення української історії. Максимович — казав промовець — поклав краєугольний камінь для тої науки, і прохав тому Антонович у ювілянта, представника старшого покоління українських істориків - етнографів і романтиків, благословення для нових істориків України.

В цій промові Антонович сам устанавлює свій звязок з попередніми поколіннями українських дослідників. Від них щиро запозичив Антонович „безсторонність, правдивість та незалежність наукових переконань, любов до батьківщини“, що цими рисами характеризувалась, на думку Антоновича, праця його попередника. Ми вже сказали, що саме до цього додав своєю творчістю Антонович.

Немов замкнув він своєю діяльністю період етнографізму та романтики і розпочав новий період розвитку історіографії, де більше було наближення до спізнання об'єктивної істини в минулому, не зважаючи на той додаток народницьких ілюзій, що їх матеріялістичне дослідження минулого в пізніші часи, чим далі, тим все більше нищить і заміняє пізнаною правдою об'єктивних відносин і залежностей.

Київська Громада
(фотографія початку 1870 року)

Звязки В. Антоновича з Галичиною.

I.

Невеличкій річці Збручеві доля присудила відограти ролю китайського муру, що вже цілих 156 літ відділює Галичину від інших українських земель. Більше чим століття цей китайський мур не тільки не допускає до тіснішого співжиття між громадянами одного і цього ж самого народу, не тільки не давав жадної можливості якої-небудь спільної акції, але стояв непереможною стіною навіть для приватних взаємин між поодинокими особами, для приватних відвідань, спинював листовну обміну звістками та думками. Доходило до того, що переселюючися поза злощасну річку брати відчужувалися від рідних братів, діти переривали і зовсім втрачали звязки зі своїми родичами. Приходиться ствердити цей прикрий факт, що до початків 70-их років минулого століття з-поміж передових громадян України тільки виїмкові люди відчували потребу утримувати листові взаємини через кордон, а поява Надніпрянця в Галичині, а тим паче Галичанина в Наддніпрянщині, була не аби якою сенсацією.

Про ті давні звязки маємо поки-що лише скупі відомості. Вони систематично просліджені та зібрані лише за першу половину XIX-го ст. завдяки працям двох галицьких учених: Іл. Свенціцького ¹⁾ і Мих. Возняка ²⁾. В останній хвилі появилася ще одна стаття про цю справу, акад. К. Студинського ³⁾, що охоплює рр. 1860—73. Поза тим приходить робити пошукування у розкинутих по різних часописах та журналах споминах, публікаціях листів та матеріалів, а брак необхідних покажчиків в більшій часті цього рода видань незвичайно ускладнює працю. Впрочім чимало особистих споминів, цілі оберемки дуже інтересних листів знаходяться досі в приватних руках, в родинних сховках, недоступні для учених дослідників, наряжені на поневірку або й цілковите знищення — а ті цінні матеріяли могли би чимало нового світла пролити на взаємні звязки наших чільніших громадян з обох боків кордону.

Та поки-що зберім коротко наші дотеперішні відомості про ці звязки. Перші почини до них виходять від громадян давньої Російської Імперії, і то навіть неукраїнської народности, від Петра Кепена і від Михайла Погодина. Перший з них, Німець з походження, але вихований у Харкові, лінгвіст та археолог, приїхав з початком 1822 р. до Галичини, зацікавлений галицько-українськими говорами та бажаючи зібрати докладніші дані про польсько-українську етнографічну границю. У Львові він познайомився з тодішнім ректором львівського університету, василіянином

¹⁾ „Обзор сношеній Карпатской Руси съ Россіей в 1-ую пол. XIX в.“, С.-Петербург, 1906.
²⁾ „Погляд на культурно-літературні зносини галицької України та російської в 1 пол. XIX в.“, „Неділя“, літ.-наук. тижневик, р. 1, ч. 43—44, Львів, 1912—і просторіше в: „Епізоди культурних зносин галицької і російської України в 1-ій пол. XIX в.“, „Записки Укр. Наук. Тов. в Києві“, кн. XIII, сс. 54—142, кн. XIV, сс. 56—100, Київ, 1914—15.
³⁾ „До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860—1873“, „Україна“ Київ, 1928, кн. 2, сс. 6—40.

д-ром Модестом Гриневецьким, а в Перемишлі з крилошанином Іваном Лаврівським, з котрим ще опісля якийсь час переписувався. Другий, відомий історик і панславистичний політик, зупинився у Львові в 1835 р., вертаючи з Чехії додому, і тут увійшов в тісніші зносини з Денисом Зубрицьким, опісля відомим „отаманом Погодинської кольонії“, та з гуртком молодих студентів, головню з Яковом Головацьким та Іваном Вагилевичем. Його пізніша агітація та шкідливий вплив на розвій політичної думки серед української інтелігенції в Галичині надто відомі, щоби над цим довше зупинятися.

Початки українського національного відродження в Галичині, звязані— як відомо — з „Руською Трійцею“ і появою „Русалки Дністрової“, дали також почин до зав'язки взаємин Галичан з російськими Українцями, серед котрих центральною фігурою був тоді Михайло Максимович. З ним нав'язують в 1837 р. переписку два члени „Руської Трійці“, Головацький та Вагилевич, яка однак після двох літ вривається. Дещо довше (1839—45) Максимович переписувався з Д. Зубрицьким, але ця переписка не мала на „отамана“ замітнішого впливу.

Першим з російських Українців, котрий особисто познайомився з Галичанами був Платон Лукашевич. Приїхавши в 1839 р. до Львова, сходявся тут головню з Як. Головацьким, Ден. Зубрицьким та Іваном Бірецьким. Пересяклий песимізмом та зневірою в будучність українського народу, що так ярко виступають в його передмові до збірки „Малорускія и червонорускія народныя думы и пѣсни“ (вид. 1836 р.), ледви чимав корисний вплив на своїх галицьких знайомих. Його лист до Головацького, писаний 26 вересня 1839 р. також навіяний зневірою. До П. Лукашевича звертався опісля Вагилевич за відомостями про українські діалекти на Наддніпрянщині.

Більше додатний був вплив Ізмаїла Срезневського. Хоча по походженню Рязанець, Срезневський, провівши свою молодість в Харкові, де наблизився до українського руху, з таким захопленням займався українськими справами, з такою любов'ю сам посвятився українознавству, що здобув собі більше право на назву Українця, ніж не один уроженець хочби й Полтавщини. Відбуваючи наукову подорож по Слов'янщині, він у Відні з початком 1842 р. зійшовся з Іваном Головацьким, братом Якова, та своїм широком знанням зробив на нього велике вражіння. В пізніших листах до Срезневського Іван Головацький зі захопленням згадує про їхній спільний побут у Відні і ще в 1846 р., пересилаючи йому свій „Вінок“, сердечно дякує за всі відомості та пояснення, які йому завдячує. Через Закарпатську Україну Срезневський в липні 1842 р. приїхав до Львова, де оставав майже три тижні. Тут познайомився з Як. Головацьким, Вагилевичем, Зубрицьким, Осипом Левицьким (автором граматика) та з кількома польськими ученими. Свої зібрані в подорожі помічання і відомості оголосив опісля в окремій статті про життя та умовий рух на українських землях під Австрією („Журналь Мин. Нар. Просвѣщенія“, т. 37, 1843 р.). І у Львові учений славист лишив по собі дуже гарні спомини. Яков Головацький присвятив йому окремий вірш, захоплений Вагилевич звеличав його в ентузіастичній записці. Оба переписувалися зі Срезневським до 1844 р., пересилаючи йому різні збірки матеріалів та розвідки до друку, дякуючи за прислані українські книжки і т. и. З приводу приготованої до видання збірки пісень Як. Головацький нав'язав переписку з Осипом Бодянським, а цей з поч. 1843 р. переслав йому свої „Наські українські казки“. З Бодянським стояв у зв'язках і Д. Зубрицький, котрого статті Бодянський містив у своїх „Чтеціях“ в 1845—48 рр.

Коло середини ХІХ-го в. взаємини між Українцями з обох боків кордону на якийсь час обриваються. Арештування та заслання найчільніших українських громадян після катастрофи Кирило-Методіївського Братства (1847 р.) та слідком за цим нагінка на всякі прояви українського руху в Росії, заворушення в Австрії та Угорщині в 1848—49 рр., а вкінці вибух Кримської війни та звязане з ним остре напруження між Австрією та Росією були головними причинами цієї майже десятилітньої перерви взаємин. За цей час крім звістки про посилку Як. Головацьким книжок для кількох київських учених на руки книгара Должикова в 1853-ім році¹⁾ маємо лише відомість про короткий побут у Львові публіциста, співробітника „Отечественныхъ Записокъ“, пізнішого (в 60-их рр.) сідлеського губернатора Степана Громеки, котрий, вернувши до Києва, старався—спонуканий до цього Я. Головацьким—наладити обміну наукових видань між російськими та галицькими університетами; в цій справі звертався навіть до куратора кн. Васильчикова, але цей, хоч радий був допомогти ділу, заявив, що з огляду на тодішний стан політичних відносин не може цього зробити без попереднього порозуміння з обома правліннями²⁾. Що-йно з приходом на престіл царя Олександра II та заключенням паризького мира почала в Росії розряджуватися душна атмосфера реакції, почали будитися надії на злегчення абсолютистичного режиму, а разом з цим також і сподівання на національні пільги для українства. Тоді й починаються дещо живіші взаємини через кордон. На галицькій Україні центральною фігурою був все ще Яків Головацький, як професор української літератури на львівським університеті, і в його руках збігаються всі нитки цих взаємин у найближчі роки. З ним знайомиться в переїзді через Львів під кінець 1856 р. Микола Рігельман, внук відомого історика, директор II-ої київської гімназії, видавець літописи Величка, та відті з Відня на його руки пересилає з Новим Рокотом (1857) поздоровлення всім „Русинам“ і побажання розвою „русинської“ літератури³⁾. До Я. Головацького зголошує свій приїзд у Львів 8 травня 1857 р. автор „Історія Малороссія“, Микола Маркевич, зі запитом: „Чи не вгодно буде панове побачити (!) або у мене сьогодні або у себе завтра?“; від нього дістає рекомендацію до його брата Івана у Відні, котрий опісля там опікується Маркевичем в часі його недуги і так дуже захоплюється цим знайомством, що час побуту в його товаристві називає найщасливішим в життю⁴⁾.

Всі дотепер зазначені взаємини між галицькими та наддніпрянськими діячами мали, як бачимо, доволі ефімерний, доривочний характер. Приїзджі з Росії, зупиняючися в переїзді у західні краї на короткий час у Львові, знайомилися з Галичанами, обмінювалися ще якийсь час листами, часом і книжками, а опісля, по кількох місяцях чи 2—3 роках знайомство забувалося, звязки переривалися. Першим з російських Українців, котрий завів тривкі зносини з Галичиною і то не тільки з найвиднішими громадянами, але й цілими гуртами, був Пантелеймон Куліш. Цей бік його діяльності настільки замітний та обильний у наслідки, що вповні заслуговує на окреме монографічне опрацьовання; та воно неможливе, поки ще не оголошена друком, а бодай не зібрана вся широка переписка Куліша. Тут нам доведеться обмежитися тільки на найзагальніші обриси. Вибравшись літом 1858 р. з жінкою в подорож за границю, Куліш, що

¹⁾ Д-р К. Студинський, „Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—62“, Львів, 1905, ч. 397 (с. 536) ²⁾ С. Громека до Я. Головацького 22 вересня 1854. Ibidem, ч. 101, (с. 146). ³⁾ Мик. Рігельман до Я. Головацького з Відня 10 січня 1857, Ibidem, ч. 224 (с. 319). ⁴⁾ Записка Маркевича 8 жовтня 1857 р. і листи Івана Головацького до Якова з Відня 6 грудня 1857 і 1 червня 1858. Ibidem, ч. 260, 365 і 288, (сс. 267, 372, 396).

після видання „Чорної Ради“ і двох томів „Записокъ о Южной Руси“, саме доходя до zenіту своєї слави, приїхав з початком червня до Львова. Замітно, що в першу чергу познайомився з польськими ученими і що-йно Август Бельовський, відомий видавець Monumenta Poloniae, звів його у себе вдома з Яковом Головацьким. Куліш у Львові особливо зацікавився будовою Народнього Дому, під котру саме тоді клали фундамент, і взяв собі з будівлі камінчик на спомин; відїзджаючи, лишив у книгарні „що коло Волоської церкви“ кількадесят книжок, призначуючи дохід з розпродажі на Народній Дім. Свої вражіння з Галичини думав описати в окремій статті. „Пишу велику статтю про Галичину. Тільки цензура, цензура, цензура...“ згадує в листі з 17 липня 1858 р.¹⁾ Після побуту у Львові між Кулішем і Головацьким завязалася приятельська переписка, що тривала до 1867 р.; Головацький в листах титулує Куліша „милим приятелем“, Куліш зове Головацького своїм „другом“. В 1859 р. Головацький звертається до Куліша за книжками, які відносяться до українських справ, особливо за проповідями Гречулевича, і просить його о поміч при укладі хрестоматії з найновішої літератури, як підручника для вищих клас гімназії²⁾; а 30 січня 1862 р. пише до редакції „Основи“, пересилає поздоровлення Кулішеві і його подрузі та, згадуючи про їхній побут у Львові, з одушевленням описує свято отворення народнього касина „Руська Бесіда“ в Народнім Домі і разом пересилає виголошений при цій нагоді вірш Вол. Шашкевича „Нинішня наша пісня“³⁾. Куліш зі свого боку переслав львівському „Слову“ в 1861 р. свій вірш „З-за Дунаю“, друкований там в 71 ч., що викликав одушевлену відповідь віршом з боку Ів. Гушалевича. Особливо широке громадянське значіння мають зносини Куліша з питомцями львівського духовного семінара, що починаються осінню 1861 р. і тривають до 1867 р. Тут за почином талановитого і рухливого питомця Данила Тянячківича заснувалася українська громада, котра на ці часи стала осередком національного життя серед молоді. Куліш слав їм вказівки, поради, інформації, книжки, не жалуючи й грошей на підтримання видавництва, і передавав все те здебільша на руки Тянячківича, а цей знова вмів гуртувати довкола себе молодіж, не лише семінарицьку і не лише львівську, але й всюди по більших провінціяльних місточках, і кермувати нею безумовно⁴⁾. Взагалі Куліш був першим з Наддніпрянців, що зрозумів велику ролю, яку Галичина мала і повинна була відіграти в розвою цілого українського народу. Кониський згадує, що Куліш намовляв його в 1865 р. їхати до Львова і там познайомитися з його „другом“ Головацьким, зазначаючи з притиском, що в Галичині рішиться ціле руське питання⁵⁾. „Чи я в Петербурзі, чи в Нью-Йорці, Галичина для мене все буде Галичиною. Тай бажав би я знати, що в Вас там діється“ — писав в 1873 р. до Ол. Барвінського, докоряючи йому за довгу мовчанку⁶⁾. Та взаємини з галицькими семінаристами і приятельство з Я. Головацьким покінчилася особисто для Куліша доволі фатально. Як відомо, Куліш під кінець 1864 р. заняв у Варшаві доволі видну посаду в т. зв. „Організаційнім Комітеті Польського Королівства“ та став опісля директором департаменту духовних і просвітних діл. В 1867 р. з ближше нам невідомої нагоди галицькі семінаристи вислали йому українську адресу, котру перехопив один з урядників і переслав його особистому

¹⁾ „Кіевская Старина“, 1898, II, с. 239. ²⁾ Я. Головацький до Куліша 30 червня 1859. Д-р К. Студинський, с. ор., ч. 344, (с. 463) ³⁾ Лист в скороченню і вірш В. Шашкевича друкований в „Основі“, 1862, липень, сс. 68—72. ⁴⁾ Д-р Я. Гординський, „До історії культури і політ. життя в Галичині, Львів, 1917, сс. 26—27; Д-р Ост. Терлецький, „Гал.-руське письменство“, 1848—65, Львів, 1903, с. 124. ⁵⁾ Шенрокъ, „П. А. Кулишъ“, „Кіев. Стар.“, т. 74, с. 85. ⁶⁾ Ол. Барвінський, „Спомини з мого життя“, ч. I, додаток, с. 238.

противникові Соловйову¹⁾. До цього одночасно приплуталася ще інша справа. Головацький, тоді вже рішучий сторонник Погодинської колонії і об'єднання, писав до Куліша різні наклепи на галицьких народовців, представляючи їх платними агентами Поляків, та доносив, що вони друкують його правописом (кулішівкою) часопис „Русь“, видаваний за гроші губернатора гр. Голуховського. Куліш відписав довшим листом, в котрім називає Галичан не ділитися на партії, не входити в ніякі політичні спілки з Поляками, але й не переходити на службу російського уряду до польського королівства, до якої вербував їх саме тоді Лебединців, бо сама Галичина потребує інтелігентних робітників; під кінець докинув, що коли Поляки для своєї агітації користуються його правописом, то він сам перший відречеться від кулішівки. Головацький поспішився видрукувати цього листа у „Слові“ і в „Бояні“, органах русофільської партії. Коли ж народовці вияснили Кулішеві, що Головацький його обманув, представляючи справи у зовсім невірнім світлі, він оголосив в „Правді“ отвертий лист, в котрім напаятував інтригу Головацького. Виязалася полеміка в галицьких часописах, „Боян“ люто напав Куліша, лаючи його „розєдинителем“ і „сепаратистом“, і ця полеміка найшла відгомін в російській пресі („Москов. Вѣдомостях“ і „Москвѣ“)²⁾. Варшавський ген. губ. Берг зажадав від Куліша, щоби публічно в пресі відказався від українофільства, погрожуючи в противнім разі усуненням з урядової служби. Куліш вибрав димісію³⁾.

Ця прикра подія зовсім не відштовхнула Куліша від утримування дальших взаємин з Галичанами. „Дивуєтесь Ви“—писав кілька літ пізніше до Ол. Барвінського— „що я досі не покидаю Галичини з її ледачими передовиками. І не покину. Передовики зникнуть, а Галичина зостанеться. Хіба кидав хто поле через те, що його не вмiли люде пахати?“⁴⁾ Крім вже згаданих звязків, він має в тих часах ще зносини з Богд. Дідицьким, Заревичем, Вол. Шашкевичем, Ксеноф. Климковичем, Диметом. Під кінець 60-их і з початком 70-их рр. переписується з Мих. Подолинським, Л. Лукашевичем, Ом. Партицьким, Н. Вахнянином, Ів. Пулюєм, Осипом, Володим. і Олекс. Барвінськими. Від упадку петербурзької „Основи“ (1862) і Валуєвського циркуляра (1863) український національно-літературний рух з Придніпрянщини переноситься до Галичини і львівські часописи: „Вечерниці“, „Мета“, „Нива“, „Русалка“, а опісля й „Правда“ (в 1867-69 рр.) стояли у значній часті літературними силами, а подекуди й грошовими підмогами Наддніпрянців. А що Куліш був тоді найвизначнішою особою, найбільше маркантною індивідуальністю на Соборній Україні, то його вплив був домінуючий і акад. Студинський зовсім справедливо зове його „диктатором тодішнього письменства на Україні і в Галичині“⁵⁾. Куліш доволі часто й сам особисто заглядав в Галичину. Вертаючи літом 1869 р. з Відня на свій хутір, заїхав 27 липня до села Шляхтинець (коло Тернополя), родинного гнізда Барвінських, де мав нагоду зазнайомитися з життям духовенства, яке прирівнав до картини з Voss-ової ідилії „Люїза“⁶⁾.

В 1870-ім р. виринула між галицькими народовцями думка спровадити Куліша на катедру української літератури або історії на львівський

¹⁾ Шенрокъ, ор. cit. „Кіевск. Стар.“, т. 73. ²⁾ І. Левицький, „Яковъ Головацький и Пант. Кулішъ“, „Дѣло“, 1886 ч. 48, 49, 51; акад. Студинський, „До історії взаємин Галичини з Україною 1860—73“, „Україна“, 1928 р., кн. 2, сс. 28—29. ³⁾ Шенрокъ, ор. cit. ⁴⁾ Ол. Барвінський, „Спомини“, I, с. 240. ⁵⁾ Акад. Студинський, „До історії взаємин“, I, cit., с. 26; ⁶⁾ Ibidem, „До історії звязків Куліша з Галичанами в рр. 1869—70“, „Україна“, 1927 р., кн. 1—2, сс. 76—93; Ів. Верхратський „З перших літ народовців“, „Записки Н. Т-ва ім. Шевченка“, т. 122, сс. 79—102. ⁶⁾ Ол. Барвінський, „Спомини“ ч. II, сс. 3—13.

університет. Цей проект став особливо актуальним з початком 1872 р., коли ним зайнявся віцемаршалок гал. сойму Юл. Лаврівський, а кн. Сапіга мав обіцяти поміч. Куліш, як бачимо з його листу до О. Барвінського (23 вересня 1870 р.), не був проти цього, але ставив свої умови¹⁾. Опісля справа притихла і не довела до нічого реального. В липні 1872 р. Куліш зупинився у Львові, їдучи до Липська видавати свій переклад св. письма, і тут, перебуваючи incognito у Димета, умовився з Вол. Барвінським щодо розсилки і розпродажі свого перекладу псалтиря. Про його побут в Галичині 1877 р. не маємо ближших відомостей. В листопаді 1880 р. в переїзді на Захід відвідав в Тернополі Олександра Барвінського, а у Львові поладнав свої непорозуміння з Волод. Барвінським²⁾. Останній його побут в Галичині під кінець 1881 і з початком 1882 р. був зв'язаний з великою політичною акцією переведення польсько-української угоди, до котрої втягнули його деякі польські аристократи. Цю справу провадив Куліш зовсім на власну руку без порозуміння з політичними провідниками Українців; вона не повелася та ще й мала для нього доволі неприємні особисті наслідки. Довіряючися обітницям польських панів і захоплений переведенням намічених планів (прим. засновання жіночої гімназії і пансіону у Львові) Куліш хотів зовсім переселитися до Галичини та навіть постарався о звільнення з російського підданства, що стало для нього опісля причиною чималих клопотів³⁾. Вернувши після політичної невдачі на хутір своєї жінки в Борзенщині, вже більше не мішався в галицькі справи. Але й тоді не пірвав всіх своїх зв'язків з Галичанами; з Ол. Барвінським переписувався до 1890 р., а з Ів. Пулюєм утримував приятельські взаємини до самої смерті. Куліш не був організатором, не мав хисту приєднувати і гуртувати людей, а радше їх відштовхував своєю нетерпимістю до чужої думки, нахилом до абсолютизму, своїми часто доволі дивними вимогами і терпкою та палкою вдачею. Через те часто-густо пересварувався („розпльовувався“ — як каже Франко) зі своїми знайомими і співробітниками, розходився з ними, то знова сходився, і спричинив своїм захованням упадок „Правди“ в 1870-ім р.

Але з другого боку слід зазначити, що вмів штовхати людей до праці, вказувати їм відповідний напрям та, спираючися на свій великий досвід і небуденне знання, давати їм цінні поради. Так прим. велика частина його переписки з Ол. Барвінським з 1869 р. переповнена замітками, відомостями та вказівками в справі української читанки для вищих гімназійних клас, котру Барвінський саме тоді приготував для друку⁴⁾. А що найважливіше, він був першим апостолом єднання Галичан з Наддніпрянцями для спільної культурно-національної роботи, був предтечею Кониського, Антоновича, Драгоманова і Грушевського.

З початком 60-их років минулого століття поруч. Я. Головацького стояв в доволі живих взаєминах з визначнішими діячами давньої Росії й редактор „Слова“ Богдан Дідицький. Дідицький переживав тоді добу колибання між україно-та русофільською орієнтацією і вони обидва з Головацьким все більше схилилися до Погодинської колонії і одночасно поширювали між галицькою інтелігенцією українські видання, присилані Кулішем або приводжені з Києва львівським купцем Диметом. Отсе колибання відбивалося й на сторінках „Слова“ в ті роки. З особистих

¹⁾ „Записки Н. Тов. ім. Шевч.“ т. 26, сс. 6—7; Студинський, „До історії взаємин“. с. 30. ²⁾ Ол. Барвінський, „Спомини“, I, сс. 286—7; „Переписка М. Драгоманова з Бучинським“, с. 151. ³⁾ Б. Шевелів, „Звільнення П. О. Куліша з підданства Росії“, „Україна“, 1928 р., кн. I, сс. 126—134. ⁴⁾ Ол. Барвінський, „Спомини“, I, додаток.

знайомств, на котрі Дідицький покликується у своїх „Записках“¹⁾, замітніші ось які: в 1861 р. в переїзді через Львів познайомився з редактором „Слова“ ректор харківського університету, славіст Петро Лаврівський, котрий хоча — за запевненнями Дідицького — стояв на становиську єдности „руського язика“, дуже цікавився граматичними і лексикальними відмінами української та білоруської мов та заохочував його до чільного студіювання чистої народної мови. Про побут Василя Білозерського, ред. „Основи“, в липні 1862 р. маємо тільки коротеньку замітку в „Слові“ (ч. 54 з 1864 р.). В 1863 р. зупинився у Львові ученик Костомарова, відомий дослідник історичної географії Микола Павл. Барсов. Молодий, тоді ледви 24-літній учений заприятелював з Дідицьким і захоплював його тим, що хоч був уроженцем Орлівської губ., значить корінним Великоросом, одушевлявся Україною, виголошував з пам'яті довжезні уступи з „Енеїди“ Котляревського і чимало віршів Шевченка. Обидва часто сперечалися про відношення української мови до російської, при чім Барсов завзято переконував Дідицького про повну окремішність та самостійність української мови²⁾. В недовзі після цього, якось в 1864 р., відвідав редакцію „Слова“ Українець-дворянин Різнич, свояк гр. Браніцьких, від которого Дідицький вперше дізнався про національно-політичний рух на російській Україні. Він зі захопленням оповідав про Вол. Антоновича, „котрий пізнавши докладно історію та етнографію Руси і Польщі, з Поляка став горячим українським патріотом і керманичем нової української партії“³⁾.

Про замітну стрічку гуртка Галичан з українськими і російськими закордонцями оповідає відомий галицький русофіл д-р Мик. Антоневич. З початком липня 1863 р. на прогулку з Відня до ліса в Лізінгу вибрався більший гурток, зложений з галицьких інтелігентів переважно русофільського напрямку, відомого панслависта Раєвського, д-ра Щербаківа з Казані та двох визначних українських учених, М. Костомарова і Ол. Потебні. Розмова зійшла на політику і на українські справи. Костомарів висловився, що Галичани, складаючи в 1848 р. відому заяву про відрубність українського народу від російського, зробили не стільки може політичний — хоча він в політику не вмішується — як радше річевий промах; бо ж хоча між Велико-і Мало-росами є різниці у виговорі, то це ще за мало, щоби з цього робити висновки про два окремі народи. Потебня тільки додав, що жаден етнограф ані філолог не в силі потягнути різкої межі між мало-і велико-руським населенням; вони так зливаються зі собою, що тяжко приходить рішати, хто з великоруського, а хто з малоруського пограничного села. Декотрі з Галичан пробували сперечатися, але їхні аргументи були легко опрокинені. Д-р Щербаків навіть обурився, кажучи: „нає вчили, що справжня літературна мова не зі всім годиться з нашим виговором, що вона південно-руська і є мовою київської академії, а тут Малороси не признаються до неї!“ В розмові

¹⁾ Б. Дідицький, — „Свое Житъевьи Записки“, ч. I, Львовъ, 1907, сс. 55—72. Тут згадує про Петра Лаврівського, проф. Гогоцького, В. Спасовича, О. Ю. Мартинова, С. Лєскова, Широкомлю-Кондратовича, М. Барсова, Різнич, Лашнюкова, Ол. Потебню, В. Кельсієва-Желудкова і Т. Лебедінцева. ²⁾ В звязку з цим Дідицький оповідає про інтересну пригоду, яка стрігла тоді Барсова в Галичині. Вибираючися до села Жовтанців (3 милі на півн.-схід від Львова) до свого свояка, пароха Осипа Брилинського, на празник (храмовий день). Дідицький забрав зі собою Барсова. Молодий ентузіаст одушевлявся галицьким селом, людьми „немов скопленими в „Енеїди“ Котляревського, котрі ще й до того говорили мовою Котляревського і Шевченка“. Коли вечером пов'їздилися гості в околиці, він так захопився одною попадяною, що зарав-ж їй освідчився — але панночка відмовила, кажучи, що на постійне життя за кордон не поїде. Засумований Барсов снідучої днини покинув Львів і виїхав до Франції. Ibidem, сс. 61—62 ³⁾ Ibidem, с. 62.

з Галичанами Костомарів і Потебня вживали української мови, але своячка Костомарова говорила („навіть з Костомаровим“ підчеркує Антонович) тільки по-російськи і сміялася з Галичан, що не знають цієї мови.

Тяжко сказати, чи слова Костомарова приписати обережності з огляду на товариство, в котре попав, чи може д-р Антонович дещо переплутав, підправляючи їх під політичну тенденцію своєї брошури, в котрій описує цю подію, в кожному разі вони стоять у противенстві до статті, яку Костомарів в 1860 р. помістив у Герценовім „Колоколі“ (ч. 61, під псевд. „Українець“) і до його теорії про „Дві руські народності“. Кілька днів після цієї прогульки Потебня разом з Антоновичем їхали до Львова і Потебня дорогою оповідав Антоновичу про українську літературу та зовсім не ховав своїх симпатій до українства та українофільського руху¹⁾. У Львові Потебня познайомився з Дідицьким, заходив на „Руську Бесіду“ і думав тут довше розгоститися, але на приказ поліції мусів чим швидче виїхати²⁾.

Кілька літ опісля М. Костомарів вскочив у доволі немилу історію. Русофільська партія рішила видавати у Відні всеслов'янський журнал в об'єдинительнім напрямі п. заг. „Славянская Зоря“, а на співредактора (попри русофіла Ос. Ливчака) стягнула Ксен. Климковича, котрий тоді находився в скрутних матеріяльних відносинах і дався заманити доброю платнею. Редакція обернулася зі запросинами до співробітництва до видатніших слов'янських літератів та учених, між іншими також і до Костомарова, зазначаючи як ціль органу духове об'єднання всіх Слов'ян та поширення серед них знання російської мови, як міжслов'янської. Костомарів, знаючи Климковича як редактора „Мети“, не з'орієнтувався в справі і відповів листом, в котрім хвалить програму журналу, одобрює план признати російську мову за міжслов'янську, але зі застереженням, що це признання не може бути однозначним з витисненням інших слов'янських мов з літературного ужитку, ані зі змаганням до державної злуки всіх Слов'ян з Росією, бо одно і друге можна би досягнути лише дорогою насильства. „Славянская Зоря“ видрукувала цей лист зараз у першій числі (1 (13) липня 1867 р.) поруч зі статтями різко-об'єдинительного напрямку, додаючи від себе у відповідних місцях знаки оклику та питання. Таким чином Костомарів мимохіть попав у співробітництва органу, котрий з найбільшим завзяттям поборював українофільський рух.

На саму середину 1860-их рр. припадає початок діяльності Теоф. Лебединцева в Холмщині і його зв'язків з Галичанами. Раніше співробітник петербурзької „Основи“, пізніше засновник журналу „Кіевская Старина“, Лебединців перейшов одночасно з Кулішем і Білозерським у службу в Польськім Королівстві, але в ревності у вислугуванню російському урядові значно випередив згаданих своїх земляків і переступив поза межі політичного такту. Обнявши в січні 1865 р. уряд директора шкіл в Холмі, став одним з керманічів русофільської роботи серед українського населення Холмщини. Тому що російські урядовці дуже неохотно йшли на службу до Польського Королівства, Лебединців задумав притягнути до цього Галичан і в листопаді 1865 р. сам особисто вибрався до Львова. Тут зв'язався з Як. Головацьким і Богд. Дідицьким,

¹⁾ Д-р Н. Антонович, „Галицько-русская политика“, Львовь. ²⁾ Ів. Белей, „Совпаденіє замѣчательныхъ приключеній“, або пригода проф. О. Потебнѣ у Львовѣ в 1863 р.“ „Дѣло“, 1893, ч. 10. Про інцидент з поліцією і його наслідки ширше у акад. Студинського — „До історії взаємин“, І. с., сс. 20—21. Про популярність Костомарова серед галицьких народодів свідчить, що Тянячевич у своїм „Письмі до Громади“ (1863) кинув думку просити австрійський уряд, щоби пересіланому в Росію Костомарову надав катедру української історії на львівськім університеті.

котрі мабуть саме під його впливом тоді вже одверто перейшли до русофільського табору і стали його головними агентами у вербованню галицьких учителів, професорів і священників у російську службу. Не тут місце ширше розводитися над цілою цією справою, що внесла стільки деморалізації у ряди тодішньої галицької інтелігенції, і над її наслідками; це вже зробили інші дослідники¹⁾. Акад. Студинський обчислює, що понад 500 українських інтелігентів виємігрувало в другій половині 1860 рр. з Галичини, щоби разом з родинами потонути в російським морі, ослаблюючи одночасно відпорність українського елемента в Галичині супроти натиску Поляків. Ця масова психоза навіть спонукала Куліша до згаданої вже остороги Галичан перед цією еміграцією.

Одному тільки з-поміж Галичан „паломництво“ до Холмщини вийшло на добре. Цією виїмковою одиницею був Корнило Устіянович, син відомого письменника Миколи, сам поет і артист маляр. За посередництвом одного з видніших галицьких русофільських діячів, А. Шанковського, дістав під кінець 1867 р. заклик від кн. Черкаського малювати церкви на Холмщині. Обертаючися досі в кружку М. Раєвського у Відні, Корнило Устіянович був рішучим сторонником панславистичного руху і „об'єдинення“, але придивившись зблизька до гидкої русифікаційної роботи своїх земляків Галичан у Холмщині та бачучи її фатальні наслідки, почав поволі протверезуватися. З Холмщини переїхав у Петербург і там обертаючися в різних кружках, пізнав — як сам каже — ту погорду і то нехтовання, з яким корінні Великороси відносилися не тільки до Галичан, як на Холмщині, але взагалі до всіх Слов'ян, пізнав їхню безмежну зарозумілість та самолюбство, пізнав, „що Костомарів, Міклошич і другі учені правду говорять, що є дві руські народності, різні характером, обичаями, мовою, а навіть — помімо православ'я — і вірою“. Огірчений вернув додому. Тут решти доконала лектура творів Шевченка та інших українських письменників і особисте знайомство з Наддніпрянцем Антоном Гладким, котрий в 1871 р. перебував через кілька місяців в Галичині та по свідоцтву М. Бучинського очаровував своїм хистом та знанням всіх, з ким тільки зійшовся. Еже як навернений, свідомий Українець-націоналіст, Корнило Устіянович вибрався з поч. 1872 р. разом з купцем Диметом до Києва. Замешкав у Лаврі і сидів там около два місяці, відрисовуючи старі пам'ятники та малюючи для друкарні Лаври образ „Воскресеніє“. Вечорами виїздив на місто, заходив до видніших українських діячів, познайомився з В. Антоновичем, І. Житецьким, М. Старицьким, Мик. Лисенком, П. Чубинським і др., приглянувся до їхньої народньої роботи, захопився їхнім щирим демократизмом. Виїзджаючи з Києва, попрощав Чубинського словами його псалма „Ще не вмерла Україна“²⁾. Купець Димет і К. Устіянович були першими піонерами з галицького боку культурно-національного єднання Галичини з Наддніпрянщиною.

Восени 1865 р. приїхав до Львова Олександр Кониський, котрий ще 1862 р. стояв у зв'язках з Галичиною, дописуючи до „Слова“ та до збірника „Галичанин“, видаваного Дідицьким і Головацьким. Приїхав з жінкою Росіячкою та її товаришкою Курляндкою, вертаючи зі заслання з Вологди, висланий лікарями до Дрездену на лікування очей. Хоча недуга вимагала негайного лікування, Кониський за порадою Куліша затримався у Львові і просидів тут цілих кілька місяців. Тут познайомився з

¹⁾ С. Studziński, „Z z kulisów propagandy schizmatyckiej, Kraków, 1899. Д-р Я. Гордінський, „До історії культурного і політичного життя в Галичині у 60-их рр. XIX в.“, Львів, 1917 р. Пор. Переписку Амбр. Шанковського, — „Збірник Фільольогіч. Секції Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XVI, Львів, 1917.

²⁾ Корнило Устіянович, М. О. Раєвській и російській панславизмъ, у Львові, 1884.

митрополитом Литвиновичем, о. Ст. Качалою, Лаврівським, Дідицьким і Головацьким, а тісніше заприятелювався з К. Горбалем, Ол. Барвінським, Л. Лукашевичем і Л. Лопатинським. Ще молодий, коло 30-літній, живої, палкої вдачі, цілою душею пірнув у політичну суматоху і національну роботу галицької громади. Бував в українським народнім театрі, що саме тоді давав вистави у Львові, і писав про них свої замітки до „Слова“, співробітничав у „Меті“ і „Русалці“, приготував до друку збірник своїх віршів, розкинутих по різних видавництвах, в чім помагав йому Ол. Барвінський, брав живу участь в нарадах над тим, як би упадаючи „Мету“ двигнути і підтримати¹⁾. Цей кількомісячний побут у Львові звязав Кониського з Галичиною на ціле життя. Він опісля постійно мистив свої твори у галицьких виданнях, підписуючи їх ріжними прибраними іменами—бібліограф І. Левицький виказує по 1886 р. у галицьких виданнях 10 криптонімів і 21 псевдонімів Кониського,—брав діяльну участь в заснованню Товариства ім. Шевченка у Львові і в його переміні на наукове, був майже постійним посередником між старшою київською громадою і галицькими народовцями, впливав на напрям і спосіб ведення галицьких журналів (як „Правда“, „Зоря“), вкінці в 1890-их рр. вмішувався також і в політичні галицькі справи, стараючися підтримати т. зв. „Нову Еру“, тоб-то угоду, закладену Ю. Романчуком і Ол. Барвінським з Поляками.

Два роки після гостини Кониського переїздив через Львів Микола Лисенко до Липська на музичні студії. Про його побут у Львові не знаємо нічого більше, як це, що тут познайомився з Ол. Барвінським і опісля якийсь час з ним переписувався. На просьбу Барвінського Лисенко скомпонував у Липську музику до Шевченкового „Заповіту“ і цю композицію виконано на першій прилюдній Шевченківській концерті у Львові в 1868 р., де вона викликала величезне вражіння²⁾.

Досі все ж таки лише спорадичні і випадкові взаємини між Галичанами і Наддніпрянцями, згущуються з початком 1870-их рр. дуже сильно, набирають більше планового та постійного характеру, зводячи вже цілі гурти та кружки зі собою, і витворюють помітну ендосмозу взаємних впливів по обох боках кордону. Душею цих звязків стає Михайло Драгоманів.

II.

З початком 1870-их рр. зазначається в Галичині ще й вплив Володимира Антоновича, которого слід також зарахувати до перших піонерів духового єднання Галичан з Придніпрянцями. Діяльність Антоновича на цім полі і його вплив на галицьку громаду виявлялися у двох напрямках: 1) як ученого дослідника української історії і 2) як громадянина та національного діяча. Кожну з цих ділянок приходиться обговорити окремо.

Вплив В. Антоновича на науковій області в Галичині почався з того, що дав галицькій молодіжці товчок до наукових занять, причинився до розбудження серед неї зацікавлення науковими справами взагалі. Після першого захоплення, з яким в 30-их і 40-их рр. XIX ст. члени „Руської Трійці“, Осип Лозинський, Григ. Ількевич і др. кинулися збирати народні пісні, приповідки, весільні обряди й інші етнографічні матеріали, наступило довге затишшя, занепав інтерес до народньої словесности, до наукових занять, всі інтелектуальні сили зуживалися на внутрішню гризню,

¹⁾ Ол. Барвінський, „Спомини“, ч. I, сс. 81—84. ²⁾ Ibidem, сс. 141—143.

на війну за азбуку, правопис, обрядовщину. Невеличкі збірники пісень Гната Гальки і Ол. Торонського в „Зорі Галицькій“ з 1860 р.¹⁾ були виймковою появою на цілих два десятиліття. В 1870-ім р. Антонович до спілки з Драгомановим уложили план опрацювання і видання українських історичних пісень²⁾ і перш за все розвели широку акцію за збиранням ще невідомих пісень та варіантів. До цієї акції притиснули й Галичан, при чім головним посередником був Мелітон Бучинський. Під його енергійним проводом почалося систематичне збирання історичних пісень, головню на Підкарпаттю. Бучинський постягав різні рукописні збірки (через одну тільки редакцію „Правди“ роздобув 17 збірок) і заставив учнів станиславської гімназії до переписування. Молоді хлопці ваялися зовсім безкорисно за роботу, при чім особливо ревністю визначався учень VIII-ої класи Іларій Гарасимович. Інші під проводом докторанта Стефановича збирали матеріяли на Гуцульщині. Вже 3 вересня 1871 р. Бучинський переслав Антоновичеві 170 підгірських пісень і додані 22 казки просив передати Рудченкові. В листі до Драгоманова з 17 жовтня цього ж року згадує про наготовлення нової збірки для Антоновича. Третю посылку виправив 17 лютого 1872 р., в котрій крім пісень було знова 20 казок для Рудченка та нарис галицьких говорів Антоновичеві „у підручну вигоду при редакції збірника“³⁾. Отся обильність надісланого матеріялу перевищила всі сподівання київських учених. „Русов писав мені, що у Київї восхищені видом присланого Вами матеріялу“—доносив Бучинському Драгоманів з Фльоренції 16 листопада 1871 р.⁴⁾ А у своїх споминах присвячує цій справі таку замітку: „За це діло (збирання матеріялу для історичних пісень) взявся д. Мелітон Бучинський—і виконав його на славу! Він здобув готові вже записі від кількох земляків і організував цілий повчок записачів, так що повернувшись в Київ, я застав цілі пачки присланих ним пісень, упорядкованих *lege artis*: кожна на особіному листочку, з поміткою сторони, оселі, записача. Скарб цей і доси не вичерпавсь, бо й доси (р. 1889) не викінчено видання укр. політичних пісень—та святі знають, коли й викінчиться... Окрім спеціально політичних пісень д. Бучинський передав нам у Київї цілі збірки, котрі теж лежать дурно в мене“⁵⁾. Як відомо, цими матеріялами покористувалися Антонович і Драгоманів у своїм, зразковім на ті часи, виданню „Историческія пѣсни малорускаго народа“ (т. I, Київ, 1873, II, 1, 1874 р.). Це була перша спроба систематичного зводу і критичного видання українських історичних пісень, а zarazом перший гарний овоч спільної співпраці українських громадян по обох боках кордону, що приніс обом авторам крім заслуженого загального признання й Уварівську премію від петербурзької Академії. Ця праця стала швидко відомою також і в Галичині та найшла просторе обговорення в „Правді“, 1875 р (ч. 1—3) пера В. Навроцького, котрий, хоч вважав себе нефаховим і просив Драгоманова не пам'ятати йому цього гріха⁶⁾, потрафив як слід оцінити велику вагу цього видавництва. Друга рецензія появилася у видаванім „Академическим Кругом“ часопису „Друг“ (1874—75), підписана буквами А. П. (мабуть А. Переплись, псевдонім А. Дольницького).

Щоби як слід з'ясувати вплив В. Антоновича як дослідника історії України на галицьке громадянство, мусимо попереду розглянути, який був

¹⁾ „Зоря Галицькая“, сс. 389—428 і 516—525. ²⁾ Драгоманів, „Австро-руські спомини“, с. 37, зам. I. ³⁾ „Переписка М. Драгоманова з Меліт. Бучинським“—„Збірник Філолог. Секції Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XIII, Львів, 1910, с. 4, 7—8, 49, 85, 90—92. ⁴⁾ *Ibidem*, с. 53. ⁵⁾ „Австро-руські спомини“, Львів, 1889, сс. 66. ⁶⁾ „Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким“,—„За сто літ“, кн. I, Київ. 1927 р., с. 144.

доробок галицької історіографії до його часів, показати, відкіля ширша галицька публіка черпала, чи могла черпати, відомості про минувшину свого народу, знання своєї історії. Одинокими галицькими істориками першої половини XIX-го ст. були Денис Зубрицький і Михайло Гарасевич. Зубрицький, згадуваний нами вже попереду голова Погодинської колонії, писав зразу по польськи: „Rys do historii narodu ruskiego w Galicji“ (в 1837 р.), котру допровадив до завоювання Галичини Казимиром Великим, і „Kronik-y miasta Lwowa“ (1844 р.), оперту переважно на архівнім матеріалі, котра ще досі не стратила свого значіння. В 1850-их рр. видав свою тритомову „Исторію Галицко-Русского княжества“ (1852—57), писану класичним язичієм, що на його думку мало бути руською літературною мовою. Михайло Гарасевич написав в латинській мові простору і солідну працю: „Annales ecclesiae Ruthenae“, але відкинена цензурою вона появилася аж після смерти автора в 1862 р. з додатком великої скількості документів, зібраних М. Малиновським. Побіч них згадати ще треба василянина Варлаама Компанієвича, котрий зладив у польській мові історію чина Василян (1841 р.). В 1850-их рр. виступає Антін Петрушевич, пізніше крилошанин львівської капітули, що визначався великим фактичним знанням, але його праці виказують повний брак наукової методи та попри це зовсім хаотичні. До того писав придуманою ним самим „прусською“ мовою, яка впрочім не відбігала від жаргону тоді загально вживаного в галицьких москвофільських виданнях. Переважно займався історією церкви. З великого числа його розвідок важніші: „Обзоръ важнѣйшихъ политическихъ и церковныхъ происшествій въ галицкомъ княжествѣ съ полов. XII до конца XIII в.“ (в журналі „Зоря Галицкая“, VI, 1853); „О начаткахъ перваго епископства в гал.-русск. княжествѣ“ (ibidem); „О галицькихъ епископахъ со временъ учрежденія галицкой епархіи даже до конца XIII в.“ („Галицькій Истор. Сборникъ“, вып. II, ч. 19, Льв., 1854); „Краткое извѣстіе о гал.-русск. епископахъ и митрополитахъ“ („Семейная Библиотека“, ч. II, Льв., 1856). Найбільше труду вложив у т. зв. „Сводную лѣтопись“, котра обіймає часи від 1498—1800 р. та мала бути доповненням „Исторіі“ Зубрицького і від 1867 р. завалував нею „Науковий Сборникъ изд. Русскою Матицею“. Це безсистемна збірка найрізномірніших виписок з льокальних літописів, заміток на старих книгах, рукописних джерел, друкованих книжок і брошур—справжня *silva rerum* в середньовічнім смаку. Статті про льокальну історію Перемишля, а пізніше (в альбомі „Зоря Галицкая“, 1860 р.) і про Самбір писав Антін Добрянський, короткі огляди історії галицької митрополії та церкви—Михайло Малиновський (в „Зорі Галицькій“, 1852 і 1860 рр.) і (латинською мовою) Венедикт Левицький (в шематизмах львівської греко-католическої архієпархії від 1857 р.—опісля з доповненнями А. Петрушевича). В 1860-х рр. висувається на передове місце як фаховий історик Сидір Шараневич, що опісля став професором австрійської історії на львівському університеті. Його перша праця: „Стародавний Галич“ друкована в альбомі „Зоря Галицкая“ 1860 р. За нею слідували дві розвідки: про старинний Львів (1861 р.) і про князя Юрія Белського („Вечерницѣ“, 1862 р.). В 1863 р. вийшла його „Исторія галицько-володим. Руси отъ найдавнѣйшихъ временъ до р. 1453“, писана мовою сильно засміченою язичієм, і „Kościełne sprawy na Rusi za Kazimierza W.“ („Bibl. Ossolińskich pocz. nowy“, т. II). Пізніше Шараневич найліпші свої праці оголошував у польській або німецькій мові, як „Rządy Władysława Opolskiego na Rusi“ („Bibl. Ossolińskich pocz. nowy“, т. IV, 1864 р.), „Rys wewnętrznego stosunków w Galicji wsch. w drugiej połowie XV w.“ (1869 р.), „Kritische Blicke in die Geschichte der Karpatenwölker“ (1871 р.), „Die Hypatius-Chronik als Quellen-

Beitrag zur österr. Geschichte (1872 р.), „Rzut oka na beneficja kościoła ruskiego za czasów Rzeczyposp. Polskiej“ (1875 р.). Поруч зі Шараневичем дебютували в „Зорі Галицькій“, 1860 р. зі своїми історичними спробами: Юст. Желехівський про сліди християнства на Русі перед Володимиром Великим, д-р Ів. Ільницький про Антонія і Теодосія Печерських, Ів. Гушалеви́ч про взаємини руської церкви і світської влади в XII ст., Вас. Ільницький про Белського князя Олександра—але ні один з них не виробився на серйознішого історика. Тамже примістив Як. Головацький свою статтю про львівську руську єпархію перед сто літами. На згадку заслуговує ще стаття Ом. Партицького про Червону Русь в передісторичних часах, друкована у збірці „Галичанин“, кн. I, 1863 р. Щодо історичних джерел, то Ів. Вагилевич до спілки з польським ученим А. Бельовським видали у Львові в 1864 р. т. зв. Літопис Нестора в оригінальним тексті з перекладом на польську мову та з поясненнями: її відтак Павлин Свенціцький переклав на українську мову і оголосив у своїм часопису „Сіоло“ (1866—67 р.). Пізніше А. Петрушевич видав Волинсько-Галицький літопис (1872), але без критичного апарату і пояснень.

На козацьку добу нашої історії галицькі історики звернули увагу щойно коло середини 1860-их рр. Історикам старшої генерації, котр виресли під впливом Погодинської колонії, козаччина не підходила до псевдоаристократичного смаку, була противна їхньому світоглядові; вони захоплювалися споминами про князів і можних боярів, а на козаків дивились крізь призму співчасної польської історіографії та бачили в них тільки збунтованих хлопів, збіговисько розбішаків-пройдисвітів. Щойно зі загостренням боротьби між москвофілами та народовцями ці останні звертають більшу увагу на козаччину, шукаючи у героїській боротьбі козаків з Московщиною і Польшею історичних підстав для своєї політично-національної ідеології. Коли полишити на боці дрібну статтю про виступ козаків у Царгороді в 1590 р., поміщену в „Зорі Галицькій“, 1853 р., котра стаття була лише перекладом з польської мови, перші звістки про козаків приніс часопис „Домъ и Школа“, р. II (1864), де між популярними статтями з української історії находимо дві про козаччину. „Правда“ в 1867 р. принесла розвідку Ол. Барінського про Гуню і Острияницю, а 1868 р. Н. Вахнинина про взаємини між козаками і Персією в 1618—20 рр. Відтак в календарі „Просвѣты“ на 1869 р. примістив В. Навроцький статтю: „Дещо про козаківъ запорожѣвъ“, в цім же календарі на 1872 р. початкуючий тоді історик Юл. Целевич подав статтю про гетьмана Полуботка. В тім самім році появилася праця А. Петрушевича про Пилипа Орлика, а в 1875 р. в „Слові“ йогож розвідка: „Казнь молдавского господаря Ивана Подковы“.

Це булиби всі більше або менше оригінальні праці галицьких українських історіографів до середини 70-их рр. XIX ст. Крім цього зрідка появлялися дрібні історичні статті популярного характеру у львівських періодиках: „Ластівка“ (прилози для дітей до „Учителя“), „Литературный Сборникъ“, „Слово“, „Правда“, „Газета Школьна“, читаночка „Зоря“ тов. Просвіти і в коломийських: „Голосъ Народный“, „Наука“ (Наумовича) та „Русская Рада“. Ці статті були переважно на улюблені князівсько-боярські і церковно-історичні теми і то здебільша дуже сумнівної вартости, так з речевого як і літературного боку. Так от не тільки ціла козацька доба була трактована по мачушиному, але й з князівської доби подавано виключно тільки зовнішню історію, історію княжих родів, посвоячень і межусобиць, воен, побід чи невдач, дипломатичних підходів і т. и. Про внутрішню історію, про життя громади, про повстання суспіль-

них форм, про розвій селянства і міст, про стан освіти і культури не згадували майже нічого, бо й самі історіографи мали про все те дуже слабке поняття. До того ще більші й солідніші праці, як от Зубрицького, Петрушевича, Шараневича, були написані такою чудернацькою мало-зрозумілою мовою, таким важким канцелярйним стилем, що вже одна зверхня форма відштовхувала читачів. Корнило Устиянович признається зовсім одверто, що „теплі історичні співи про галицьких князів польського поета Моргенбесера визвали в моїй душі більше патріотичного чуття чим Зубрицького „Історія“, котру я лиш насилу читав“, і що „праці німецького історика Енгля „Geschichte von Halitsch und Wladimir“ та „Geschichte der Ukraine“, котрі дістав у Відні від префекта духовної семінарії Криницького, були для мене неначе якимсь об'явлінням“¹⁾.

Що правда, вже від початку 1860-их рр. почали галицькі видання, особливо народовецького напрямку, приміщувати більші або менші виймки, деколи і цілі історичні праці закордонних українських та російських учених, в оригіналі або в перекладі на українську мову. Початок зробили „Вечерницѣ“, друкуючи в 1863 р. коротку історію України Куліша і „Мета“ з Кулішевою розвідкою про „Руїну“. Одночасно „Слово“ передрукувало з петербурзької „Основи“ студію Костомарова: „Двѣ русскіи народности“, а в 1864 р. з тієї ж „Основи“ його ж „Мысли о федеративномъ началѣ древней Руси“ і про гетмановання Виговського; опісля в 1866 і 1867 рр. перевидало працю Іванішева: „О древнихъ сельськихъ громадахъ въ югозападной Руси“, котру потім в 1874 р. „Правда“ подала ще раз в українській перекладі. „Правда“ в 1867 р. примістила Костомарова короткий огляд української історії до виступу Богдана Хмельницького (вступ до його ж монографії про Хмельницького) і його статтю про Криштофа Косинського. В 1868 р. находимо в цім журналі статті з історії козаччини, зладжені на підставі лекцій М. Кояловича. Вкінці Климкович у своїй „Основи“ в 1872 р. надрукував статтю Куліша: „Значіння руських земель в давній Польщі“. Це була вже солідніша та заразом інтересніша лектура, але її було — як бачимо, — поки-що небагато, а до того розкинена по різних не всюди легко доступних періодиках.

Найгірше було це, що галицька Україна не спромоглася на хоч-би короткий популярний курс цілої української історії, який пересічному читачеві подавав би суцільний образ нашої минувшини. Замітно, що першу спробу в цім напрямі зроблено з москвофільського табору. Богдан Дидицький почав друкувати свою „Історію Руси“ зразу на сторінках „Слова“ 1868—69 рр. анонімно, відтак в „Галичанині“ 1869—70 рр., а опісля видав її під власним іменем окремою відбиткою в 3-х частинах. Мимо слабкої вартости і макаронічної мови ця історія діждалася в 1875 р. третього видання, що показує, як дуже серед галицької суспільности відчувалася потреба такого підручника. З народовецького боку забрався до цієї роботи Вас. Ільницький, але його: „Вѣсти про землю и дѣи Русинѡвъ“ (ч. I 1869 р., ч. II 1870 р.) не вийшли по-за князівські часи.

Можна би замітити, що Галичани могли користуватись тоді вже доволі багатою історичною літературою, виданою в Росії, могли відтам спроваджувати книжки і журнали. Але перш за все не треба забувати, що російська мова для Галичан була і є чужа, непривична, сама лексика давала нераз нагоду до комічних непорозумінь, так що галицькому інтелігентові куди легше було читати по-польськи або хоч би й по-німецьки (в гімназіях до 1867 р. мовою навчання була німецька), чим по-російськи;

¹⁾ К. Устияновичъ, „М. О. Раевскій“, с. 9 і 11; зі згаданих праць Енгля перша вийшла у Відні 1794 р., друга в Галле 1796 р.

в російську лектуру мусів щойно поволі вчитуватися, та це йшло не без труду. Та й справа зі спровадженням книжок не була така проста і легка, як здавалося. До 1867 р. панував в Австрії абсолютизм, спершу ославлений режим Метерніха, відтак Баха. Всі заграничні видання мусіли переходити дуже строгу цензуру, всі зв'язки зі заницею вважалися за підозрілі і стягали на дотичних горожан поліційні секатури та репресії. Ці секатури, непевність збуту товару, а також і національне ворогування до Росії відштовхували галицьких заводових книгарів (Поляків) від спровадження книжок з-за Збруча; перед українськими інтересантами вони викручувалися браком зв'язків з російськими книгарями. Тільки з великим трудом вдалося Як. Головацькому намовити львівського книгаря І. Міліковського замовити йому з Києва „Історію“ Бантиш-Каменського і „Енеїду“ Котляревського. Десять місяців прийшлося ждати на прихід книжок; ледви вкінці надійшли, мусіли мандрувати в цензуру і щойно після півторарічних безнастанних ходжень і прошень Головацькому вдалося їх відтам видобути. Коли Головацький хотів опісля замовити ще „Запорожскую Старину“ Срезневського, „Пісні“ Максимовича і „Русскую Історію“ Полевого, Міліковський вже не прийняв замовлення¹⁾. Ден. Зубрицький діставав деякі книжки від Максимовича через посередництво брідського купця Гартенштайна²⁾; одна така посилка попала і Зубрицький в листі з 13 січня 1841 р. перестерігав Максимовича, щоби більше не довірявся цій непевній людині³⁾. Але мабуть иншої, ліпшої дороги не було, коли опісля Як. Головацький в квітні 1849 р. звертався до цього-ж самого Гартенштайна за ріжними київськими виданнями⁴⁾. Не ліпше стало з настанням конституції. Тоді правління над Галичиною перейшло в руки Поляків, а ті дуже підзорливо ставились до всяких, хоч-би й чисто культурних взаємин з Росією. Ніщо не характеризує ліпше тодішних відносин, як пригода, яка трапилася Драгоманову в 1875 р. на галицькій границі в Радзивилові. При ревізії на митниці найшли у Драгоманового товариша кільканадцять книжок: „Нащо пану тільки книг?“ — питав чиновник, коли це другий показав йому що і в самого Драгоманова повна скриня книг. Почалося випитування, куди їдуть, розвідування, чи не можна би цих книг відослати куди в инше місце, а не у Львів. Коло подорожніх та їхніх книжок зібралось багато урядників і прислуги. Після довгих торгів урядник заявив, що не може пропустити книжок, бо в них може бути що небезпечне. Покликання на конституцію нічого не помогло. Справу мав вирішити начальник митниці. Але один з прислуги, галицький Українець, не розбираючи багато, заладував книги на потяг і таким чином поміг подорожнім вилізти з халепи. Заки урядник вернув від начальника поїзд рушив і справа була залагоджена⁵⁾. Десять літ пізніше, 1885 р. скоїлася з Ол. Барвінським при повороті з Києва на митниці в Підволочиськах зовсім подібна пригода. Комісар митниці Собота, „переглядаючи мій клунок — пише Ол. Барвінський — з книжками такими товстими як: „Указатель кievской археографической коммиссии“, „Архивъ юго-зап. Россіи“, „Історія слав. літературъ“ Пыпина и Спасовича 2 вид. в двох томах і т. п., ясьох зачудувався та питає: „Na co panu tyle ksiazek?“ „Вже-ж, кажу, не для забавки, тільки для науки“. „Ale tyle?“ „Ну, я ж уже з свого заводу займаюся наукою та в книжках ціла моя приемність“, відказав я комісареві. Опісля ми розговорились ширше

¹⁾ „Матеріали къ исторіи гал.-русской словесности, сообщ. Б. Дѣдицимъ“, „Литерат. Сборникъ изд. Гал.-Русск. Матицею“, Львовъ, 1885, с. 31; Возняк с. ор. „Записки Наук. Тов. в Київѣ“, т. XIV, с. 72. ²⁾ Зр. його лист з 31 травня 1840 Возняка, с. ор., додаток, с. 1, т. XIV, сс 94—96. ³⁾ Ibidem, с. 100. ⁴⁾ Д-р К. Студинський, „Кореспонденція Я. Головацького“, с. 353. ⁵⁾ Драгоманов, „Австро-руські спомини“, сс. 349—351.

і мені здавалось, що комісар порозумів потребу книжок¹⁾. Але так тільки здавалось. Комісар зробив на Барвінського донос до дирекції поліції, а коли в рік опісля опорожнилася посада директора при учительській семінарії в Тернополі і Барвінський старався о це місце, галицький намістник Фил. Залеський висказався в письмі до міністерства проти його кандидатури, зазначаючи, що він робив поїздку до Києва „und hat bei der Rückkehr einen mit russischen Büchern gefüllten Koffer und überdies ein ansehnliches Packet von Büchern und Broschüren aus Russland mitgebracht“²⁾. Очевидно, Барвінський посади директора не дістав.

Хоча мимо всіх тих труднощів і перепон книжки з Росії все ж таки передіставалися через збручанський кордон і, як ми в першій частині нашої розвідки згадували, до Галичини приходили посилки від Максимовича, Погодіна, Куліша і др.; хоч і купцеві Диметові вдалося перевезти через митницю не одну пачку книжок — то всі ті посилки були лише каплею води на пустині. Вони доходили лише до рук малого числа вибраних людей і не заспокоювали, а радше ще більше загострювали спрагу за українськими виданнями. „Чи не знаєш способу“ — писав Іван Бірецький до Як. Головацького 12 серпня 1848 р. — „як би українських книжок тутки спровадити? Дуже тепер суть потрібні. Я думав до Максимовича о тоє писати, бо через книгарні ся не дочекаєм“³⁾.

Ми постаралися зібрати цілий історіографічний репертуар, яким коло середини 1870-их рр. розпоряджала галицька Україна, щоби вияснити, чому знання рідної історії серед галицької інтелігенції було, за рідкими виїмками, дуже невеличке. Це незнання власної минувшини замітив Драгоманів зараз при своїй першій стрічі (1871 р.) з галицькими студентами у Відні, згуртованими в товаристві „Січ“. „В дальших розмовах наших з Січовиками“ — оповідає у своїх споминах — „виявилось, що для них наша Україна сама в собі й у відносинах до Росії — terra incognita: ні історії, ні географії, ні порядків наших, навіть літератури спеціально-української вони не знали, а вже про книги писані про Україну ж та по „московському“ — хоч не питай: так не знали вони творів ні Гоголя ні Костомарова. Коли ми дивувались тому, то нам відповідали не тільки, що того в них не легко здобути, а навіть і таке, що знати те і необов'язково, бо то все „московське“⁴⁾. Менш-більш це ж саме стверджує і співчасний галицький діяч Ол. Барвінський⁵⁾. Коли-ж так було серед загалу галицької інтелігенції, то ще гірше стояла справа серед міської т. зв. півінтелігенції та серед народніх мас, де хоч бодай поверховне пізнання історичної минувшини було конечною передумовою пробудження і поглиблення національної свідомости. Видання хоч би лише коротенького популярно зложеного нарису української історії стало пекучою, невідкладною потребою. Цій потребі вдоволити намічував Микола Ковалевський, один з товаришів Драгоманова, видаючи в 1875 р. під псевдонімом Іван Маркевич брошуру: „Коротка історія малоруського народа“. Книжочка друкувалася в друк. Тов. ім. Шевченка у Львові, але місцем видання зазначено Відень; вона урвалася на 1-ій частині, де переповіджено історію козаччини до виступу Б. Хмельницького. Більший відгомін викликали в Галичині три книжочки, які в 1875 і 1876 рр. видав у Києві відомий письменник Іван Нечуй-Левицький, а саме „Унія і Петро Могила“, „Перші київські князі“ і „Татари і Литва на Україні“. Ів. Левицький не був істориком, але взяв на себе завдання

¹⁾ Ол. Барвінський, „Спомини“, ч. II, с. 326. ²⁾ Ів. Левицький, „Александръ Барвѣнскій“, Львовъ, 1901, сс. 13—14. ³⁾ Студинський, „Коресп. Головацького“, сс. 284—5. ⁴⁾ Драгоманов, „Австро-руські спомини“, сс. 62—3. ⁵⁾ Cit. 1., т. II, с. 225.

Василь Никодимович Вовк-Карачевський
(фотографія з 1890 років).

спопуляризувати і поширити між народом праці та погляди двох тодішніх українських корифеїв історичної науки: Антоновича і Костомарова. Орудуючи чудовою мовою і гарним легким стилем, виконав це як найкраще. Ці книжочки найшли багато покупців також і в Галичині, а й досі можна їх найти по приватних бібліотеках старої генерації галицької інтелігенції, подекуди й по старих читальнях. Опісля Левицький видав ще дві книжочки: „Український гетьман Богдан Хмельницький“ і „Українські гетьмани Іван Виговський і Юрій Хмельницький“; вони вийшли у Львові 1878 і 1879 рр. і також дуже подобалися. Також і сам Драгоманів пробував своїх сил на полі популяризації української історії, випускаючи в Києві 1876 р. брошуру: „Про українських козаків, Татар та Турків“. Бачучи великий попит за книжочками Левицького, товариство „Просвіта“ у Львові передрукувало його оповідання про князівські часи і видало їх як „Історію Руси“, ч. I і II. Коли ж дальші частини історії Левицького не появлялися, провадив її продовження Ол. Барвінський я спираючись також головню на досліди Антоновича, написав три дальші частини, котрі вийшли накладом „Просвіти“ в рр. 1880—1884, як „Історія Руси“ ч. III, IV, V, дотягаючи цю історію до Люблинської унії (1569). Ці книжочки, в котрих вперше присвячено більшу увагу також і внутрішній історії, найшли прихильну оцінку на сторінках журналу „Кіевская Старина“ пера Антоновича. Крім цього, ще перед тим, Ол. Барвінський переклав на українську мову працю Костомарова: „Русская история въ біографіяхъ ея главныхъ дѣятелей“ у виборі; цей переклад друкувався в „Правді“ в 1875—77 рр. та опісля був виданий окремою відбиткою. Таким чином Іван Нечуй-Левицький і Олександр Барвінський були першими інтерпретаторами та популяризаторами історичних поглядів Антоновича і Костомарова і вони перші зазнайомили ширші верстви галицького громадянства з вислідами їх учених праць.

Але всі ті популярні книжочки призначені для народних мас не задоволювали потреб галицької інтелігенції, не давали їй ширшого основного історичного знання, необхідного для загального образования та для обґрунтування національного світогляду. Тому Ол. Барвінський задумав розпочати видавництво „Руської Історичної Бібліотеки“, в котрій передовсім мали би найти приміщення систематично уложені більші історичні праці, що давали би суцільний образ цілої минувшини українського народу від перших початків давньої Руси аж до найновіших часів. А що таких історичних монографій в українській научній літературі тоді ще не було, мали їх заступити переклади з російської та польської мови цих творів або їхніх частин, котрі відносилися до української історії. Барвінський розумів дуже добре, що цілий хосен та успіх наміченого ним діла залежатиме від плану видавництва, від вибору з поміж багатих літератур обох сусідніх народів саме найвідповідніших та найвартніших творів. Цей важкої справи не рішався брати виключно на свою власну відповідальність; також не находив між знайомими людьми, котрі орудували би зразковою народною українською мовою, бо й на цей бік діла він клав велику вагу. „Отсе зродило в мені намір, вибратися на Україну до Київа — пише у своїх споминах — і там передовсім з проф. В. Антоновичем обговорити плян видавництва, а відтак приеднати українських письменників для перекладу історичних монографій, котрі мали б увійти до „Руської Історичної Бібліотеки“¹⁾). Барвінський виїхав до Київа 21 серпня 1885 р. і там зараз-же увійшов у зносини з українською гро-

¹⁾ Ол. Барвінський, „Спомини“, II, с. 226.
„Україна“, кн. 4—5.

мадою. В справі наміченого видавництва звернувся просто до Антоновича, хоча з ним досі не був особисто знайомий. Про приїзд Барвінського та про справу, з якою прийде до нього, попередив професора Кониський, тому Антонович прийняв Барвінського щиро, не накладаючи собі цієї дипломатичної обережності, з якою звичайно приймав нових, незнайомих людей. Він вповні одобрив намір видавати історичну бібліотеку, назвав це діло дуже хосенним і важним та зараз-же приступив до обговорення цілого плану видавництва. Радив у першу чергу дати короткий загальний огляд нашої минувшини. За таким оглядом не прийшлося далеко шукати. В 1879 р. появилася у Львові студія визначного галицького політика і провідника народовецької партії, Степана Качали, п. заг. „Polityka Polaków względem Rusi“. Автор, бажаючи показати Полякам хибність їхньої політики супроти українського народу, подав доволі гарний прагматичний начерк цілої історії українських земель, звертаючи головну увагу на польсько-українські взаємини. Цей начерк, з пропущенням публіцистичних і полемічних частин, подала саме тоді, в 1885 р., „Кіевская Старина“ у перекладі на російську мову п. заг. „Очеркъ истории юго-западной Руси“, — мабуть чи не за порадою В. Антоновича, — підчеркуючи в переднім слові від редакції добрі прикмети цього твору і що до фактичного змісту і що до способу викладу. Саме цей огляд Качали Антонович вважав за найвідповідніший вступ до дальшої серії історичних творів і радив Барвінському поставити його на чолі наміченої бібліотеки, як її I-ий том. До II-го тому радив взяти три підставові праці Костомарова: „Дві руські народності“, „Думки про федеративне начало на стародавній Русі“, і „Нариси народної українсько-руської історії“. III-ий і IV-ий томи мали подати переклад тих частин з праць Д. Іловайського: „Разысканія о началѣ Руси“ і „Исторія Россіи“, котрі відносяться до української історії. До V-го тому призначив праці про історію Галичини, а саме Д. Смирнова: „Доля Галицької Руси до її спокуи з Польщею“, М. Дашкевича: „Галицький князь Данило“ і д-ра Сид. Шараневича: „Огляд внутрішніх відносин Галицької Руси“; до VI-го—свою (Антоновича)—„Історію вел. князівства Литовського“ з доповненням Д. Іловайського — „Про часи після смерти Ольгерда аж до упадку удільної системи в литовській Русі“. Для VII-го і VIII-го тому намітив Антонович написати окрему монографію про початки козащини на підставі архівних жерел, після чого мали йти переклади монографій Костомарова про козацьку добу, а саме IX-XII томи — „Гетмановання Богдана Хмельницького“, т. XIII — „Гетмановання Івана Виговського та Юрія Хмельницького“, т. XIV — „Руїна ч. I. Гетмановання Ів. Брюховецького“ і т. XV — „Руїна ч. II Гетмановання Многогрішного“ з додатком праці Іванішева про давні громади на Україні. Оставала ще справа перекладчиків, котру Барвінський окремо обговорив на нараді з Ол. Кониським, Василем Вовком-Карачевським і Житецьким. Переклади з російської мови перебрали Кониський і Карачевський, а крім того обіцяли приєднати поміч Михайла Комарова з Одеси, котрий справді прийняв на себе і виконав велику частину роботи. Переклади з польської мови мали зладити Галичани; переклад студії Качали зладив опісля Микола Михалевич, монографії Шараневича — Осип Барвінський, брат Олександра. Серед цих нарад звернено-також увагу на труднощі, з якими перекладчики приступатимуть до діла. Діло в тім, що досі не було ще виробленої української історичної словні, ще й треба було витворювати науковий стиль, бо досі українською мовою писали здебільша лише белетристичні та популярні твори. Навіть вислови на означення назви нашого краю і народу у протиставленню до російського не були ще усталені і на одній

зі згаданих нарад за порадою Антоновича рішено прийняти прикметник українсько-руський як протиставлення до велико-руського, а рецивник Україна-Русь як протиставлення до Московщини. Ці назви через „Історичну Бібліотеку“ здобули собі загальне право горожанства в Галичині, їх прийняло також „Наук. Тов. ім. Шевченка“ до своїх видань і вони утрималися аж до загального перевороту викликаного Світовою Війною¹⁾. Перший том „Руської Історичної Бібліотеки“ вийшов вже в слідуючім 1886-ім р. в Тернополі, де учителював тоді Ол. Барвінський, а відтак в дальших роках до 1893 р. переведено цілу намічену для XV-ти томів програму без змін. Один тільки Антонович не поспів сповити своєї обітницї написання монографії про початки козаччини. В залишених для цього томах приміщено опісля інші праці, а саме в VII-ім т. переклад праці Линниченка: „Черты изъ исторіи сословій въ юго-западной Руси“ (1899 р.), в VIII-ім т. переклад праць Ореста Левицького і Вол. Антоновича про церковні відносини на Україні в XVI—XVIII вв. (1900 р.). По вичерпанню уложеної Антоновичем програми Ол. Барвінський видав ще три дальші томи „Бібліотеки“ (т. XVI—XVIII), даючи в них в перекладах дальші монографії Костомарова з козацької доби, а саме про гетмановання Самойловича і Мазепи та монографію Антоновича про останні часи козаччини на Правобережжі. В 1897 р. дальше ведення „Руської Історичної Бібліотеки“ перебрало „Наукове Тов. ім. Шевченка“ у Львові і під редакцією проф. Михайла Грушевського крім залишених попереду двох томів (VII і VIII-го) видало ще шість (XIX—XXIV-го), містячи в них розвідки про народні рухи на Україні в XVIII в. і праці про селянство та міста і міщанство на Україні. Таким чином завдяки співпраці Галичанина Барвінського і Наддніпрянців Антоновича (пізніше, М. Грушевського) та гуртка перекладачів, галицьке українське громадянство дістало в руки справжню енциклопедію рідної історії, якої міг би позавидувати небдїй слов'янський нарід. „Руська Історична Бібліотека“ мала величезний вплив на розбудження зацікавлення власною минувшиною, на поширення і поглиблення історичного знання серед ріжних кругів суспільности. Особливо перші томи „Бібліотеки“ швидко розходилися²⁾ (пізніше стали появлятися й інші видавництва, як „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“ і инш.). Їх читали старші громадяни, студенти, ученики, навіть більше освічені селяни, відкриваючи в українській історії картини, про які досі зовсім не чували. Доказом загального захоплення цим видавництвом можуть служити численні подяки, які з ріжних сторін та кругів стали напливати на руки редактора, між ними такі характеристичні, як від членів читальні села Купчинець, або віршоване признання від селянина, пізнішого соймового посла Павла Думки³⁾.

Місяць перед поїздкою Ол. Барвінського до Київа, в липні 1885 р., Антонович кілька днів перебував у Львові в громадських справах, про котрі поговоримо пізніше. При цій нагоді виїздив з проф. Шараневичем на дві археологічні прогульки для переведення розкопок, одну до старинного Звенигорода, на південний схід від Львова, другу до Галича; в селі Залукві коло Галича оглянув збірку викопаних предметів, котра була в посіданню тамошнього пароха Лаврецького⁴⁾. Очевидно проф. Шаране-

¹⁾ Ibidem, II, сс. 317—323. ²⁾ Барвінський в однім тільки 1886 р. випустив 5 томів по 1000 прим., коли прим. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“ друкуються тепер в 600 прим., хоча число української інтелігенції в Галичині від цього часу зросло в четверо. ³⁾ Ibidem, II, сс. 335—338. ⁴⁾ „Дѣло“, р. VI, ч. 80 з 20 липня (1 серпня) 1885 р. зр. „Слово“, р. XXV, ч. 78 з цього ж самого дня, але участь Антоновича в розкопках омовчана.

вич, котрий був лише археологом-аматором, чимало скористав з товариства такого досвідченого і визнаного фахівця, яким був Антонович, особливо що-до методи ведення розкопок, і це стало йому в пригоді при дальших археологічних пошукуваннях в Галичині. Взагалі Антонович якийсь час утримував з Шараневичем наукові звязки і обіцяв на археологічний з'їзд, що мав відбутися в першій половині вересня 1885 р. у Львові, надіслати два свої реферати, та прислати з рефератом і свою ученицю, пізнішу подругу Катерину Мельник. Але комітет з'їзду, під проводом гр. Войтіха Дідушицького, до котрого належав і Шараневич, рішив не допустити жінок до реферовання¹⁾; мабуть тому й Антонович не прислав ніяких рефератів.

В той час В. Антонович здобув собі велику популярність серед галицької української громади своєю критикою відомого історичного роману польського письменника Генрика Сенкевича п. заг. „Ogniem i Mieczem“. Цєю повістю, написаною з чималим письменницьким хистом, польська публіка, особливо в Галичині, дуже захоплювалася; галицьких Українців боліла і обурювала зневажливість і погорда, з якими автор віднісся до козацтва і взагалі до цілого визвольного руху українського населення, звязаного з іменем Богдана Хмельницького. Будучи малим хлопцем я не раз прислухувався розмовам старших громадян про повість „Ogniem i Mieczem“, чув не раз висказуване побажання, щоби хто з наших учених або письменників здобувся на належну відправу Сенкевичові. І це бажання сповнилося. В травневім випуску журналу „Кіевская Старина“ за 1885 р. появилася різка хоч супокійна тоном критика згаданої повісти. Написав її В. Антонович, спеціаліст до історії польсько-українських взаємин, найбільше авторитетна особа в цій справі. В своїй критиці учений професор осудив цілу історичну концепцію Сенкевича, виказав йому незнання льокального колориту, грубі етнографічні та лінгвістичні промахи і звернув увагу також на етичний бік справи, на прославлювання жорстокости та кровожадности виведених у повісті представників польської шляхти, величаних автором як національних героїв, зазначаючи своє здивування, яким чином в голові письменника XIX ст. могли зродитися ті садистичні інстинкти, що личили-б більше клеветам Нерона або сподвижникам Джінгісхана як новочасному артистові культурного народу. Ця критика найшла живий відгомін серед галицьких Українців; крім негативної критичної частини вона принесла їм інтересні погляди на ролю держави як такої, котра як переходова стадія організації людей не може бути для них кумиром; дала ярке освітлення історичної ролі шляхти на українських землях і т. п. Зараз в червні „Дѣло“ у своїх фейлетонах принесло повний український переклад критики п. заг. „Польско-рускі взаємини XVII вѣку в сучасній польській призмѣ“²⁾. Опісля, в липні, „Слово“ переповіло її головний зміст, називаючи її „необыкновенно талантливой“³⁾; а ще в 20 літ опісля „Українська Видавнича Спілка“ видала її втретє окремою книжочкою⁴⁾.

Крім наукових праць Антоновича, виданих в українськім перекладі в „Руській Історичній Бібліотеці“ найшли ширше розповсюдження в Галичині його виклади про історію козаччини. Ці виклади через те, що відбувалися в українській мові (в 1895—6 р.), мусіли провадитися приватно, навіть конспіративно, зразу в домі самого професора, потім чергою у різних українських патріотів. Їх записував гурток слухачів, головно Василь Доманицький і Андрій Кучинський. Записувачі сходилися разом, щоби запи-

¹⁾ „Павлик до Драгоманова 26 липня 1885 р“, „Переписка М. Драгоманова з М. Павликом“, т. IV, с. 422, Чернівці, 1910. ²⁾ Р. VI, ч. 55—65. ³⁾ Р. XXV, ч. 74. ⁴⁾ „Літерат.-Наукова Бібліотека“, ч. 86, Львів, 1904.

сане перевірювати, і ті перевірені записки перебрав опісля Олександр Кониський для виправки стилю. Сам Антонович не міг перевірити редакції, бо саме занедужав і мусів виїхати на лікування до південної Італії. Виклади видруковано в Чернівцях 1897 р. без подання імені автора під придуманим Кониським заголовком „Бесіди про часи козацькі на Україні“. Переглядаючи опісля видрукований примірник, професор поробив власноручно поправки, але цей примірник десь запропастився; також зі слова „Бесіди“ у заголовку був невдоволений, вважаючи за більше відповідну назву „Виклади“. Коли з видрукованого накладу вислано кількасот примірників до Києва на адресу вище згаданого Кучинського, що був гімназійним учителем, цей так перелякався „небезпечної“ посылки, що цілу паку відіслав до жандармерії. Там книжки знищено, так що це видання розійшлося тільки по Галичині і Буковині, на російській Україні осталося майже невідомим¹⁾. Відтак вже після смерті Вол. Антоновича, за згодою його сина Дмитра, видав цей курс історії козащини вдруге Василь Сімович у своїй „Бібліотеці для Молодежі“ вже з іменем автора і під бажаним заголовком: „Виклади про козацькі часи на Україні“ (Чернівці, 1912). Тут текст першого видання затримано без ніяких змін, як історичний документ поглядів Антоновича, лише там, де із-за нових матеріалів та дослідів історичні факти дістали інше освітлення, на прозьбу видавця я поробив у нотках про це примітки; Сімович додав короткий огляд життя і діяльності автора, кілька портретів і карту України, а Дмитро Антонович вияснив генезу „Викладів“. Одночасно коломийський книгар Оренштайн випустив це видання у своїй „Загальній Бібліотеці“ (ч. 100—103), як третє (титулове) видання.

До Антоновича галицькі учені нераз звертались за порадою та інформаціями в різних наукових справах і він їм радо їх уділював з великої скарбниці свого знання та досвіду. Очевидно, що всіх фактів цього рода тепер встановити неможливо; пам'ять з часом затерялася, багато дотичних осіб помирало, не оставивши ніякої згадки про це. Та всеж таки деякі звістки переховалися. В архіві Наук. Тов. ім. Шевченка знаходиться лист Антоновича до Омеляна Огоновського, писаний з Києва 8 н. ст. червня 1892 р., в котрім київський професор відповідає львівському на поставлених йому 41 питань, подаючи історичні, географічні і річеві пояснення різних місць з Шевченкового „Кобзаря“; особливо інтересні вияснення дає Антонович до поеми „Великий Льох“. Лист кінчається словами: „Як зможу дізнатися від кого небудь про питання 1, 39 і 40, зараз-же Вам напишу високоповажаний пане професоре“. В останнім переїзді через Львів, зимою 1900 р., вже тяжко хорий, їдучи на лікування до Італії, Антонович забрав зі собою розвідку Богдана Барвінського: „Прешбурзький з'їзд в справі спадщини по Бабенбергах“²⁾ для оцінки. В листі до Ол. Барвінського, писанім з Катанії 24 грудня 1900 р. згадує про це: „Роботу Вашого сина придержу може до нового року і проглянувши уважно відішлю Вам“. А слідком за цим 14 січня 1901 р.: „Статтю Вашого сина я прочитав; на мій погляд робота добре написана і обидві гіпотези про короля Вацлава і про рік з'їзду науково п'становлені і мотивовані“³⁾. Директор Свенціцькій подав мені до відома, що в 1905 р. Антонович довірив йому свій приватний рукописний картковий показчик

¹⁾ Див. замітку Дмитра Антоновича: „Дещо про „Виклади про козацькі часи на Україні“ та про історичні погляди проф. Антоновича“ у II-ім виданню „Викладів“. Чернівці, 1912, сс. XVI—XXI. ²⁾ Друковану в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові“, т. 52. ³⁾ Оба листи в архіві родини Барвінських. Складаю подяку д-ру Богданові Барвінському за визначення кількох листів Антоновича і рукописної часті споминів свого батька Олександра для використання в цій розвідці. При цій нагоді висловлюю побажання

до історії Поділля і Волині, зібраний по актах київського Центрального Архіву; з цього показчика Свенціцький зняв копію, котра тепер знаходиться в „Національнм Музею“ у Львові в загальнм показчику історичних актів до історії уніятської церкви в архівах бувшої Росії ¹⁾.

III.

Впливи Антоновича як громадянина і національного діяча на Галичину зазначилися вже з початком 1860-их рр. хоча зразу вони були тільки посередні. Ці впливи звязані з появою зорганізованих тайних гуртків національно свідоміх українців, т. зв. Громад, по обох боках Збруча. Хоча, як тепер докаже Ігнат Житецький, київська „Стара Громада“ не звязана генетично з еволюцією польських гмін напередодні повстання з 1863 р. ²⁾, та нема ніякого сумніву, що В. Антонович був, коли вже не її основником, як це каже Ол. Барвінський ³⁾, то в кожному разі одним з перших її організаторів і головним керманичем. Ця Громада повстала десь в середині 1861 р., але Антонович і Михальчук заходилися коло її зав'язків вже раніше. Метою організації була гуртова національна робота, ширення національної свідомости серед інтелігентної молоді та освіти серед народу, оживлення українського письменства, досліді на полі українознавства.

Гадку утворення такої організації привіз до Галичини молодий студент медицини Володимир Бернатович ⁴⁾. З роду Поляк, по віроісповіданню лютеранин, стояв близько гуртка однодумців Антоновича і — як його характеризує Вол. Шашкевич — був Українцем тілом і душею. До Львова приїхав у другій половині липня 1861 р., зійшовся з тутешніми Українцями і захоплював їх оповіданням про величаві похорони Шевченка. Опис цих похоронів подав також у „Слові“. Бернатович зупинився у Львові мабуть на кілька тижнів і почав на взір київської Громади гуртувати молодіж, поширюючи одночасно серед неї культ Шевченка. „В тісній піддашній кімнаті“ — оповідає Вол. Шашкевич — прочитували ми твори нашого генія Шевченка, подоповнювані з манускриптів рукою покійника (Бернатовича) і дивлячись на живого-живісінького Українця, котрого ми пізнали, ми слухали, задержуючи в пам'яті кожне його слівечко, про Тараса, київську Громаду, про тамошні порядки, чудувалися красоті його мови і мужнілі ⁵⁾. Зі Львова поїхав на купелі, відтам до Парижа а відтак на медичні студії до Праги. З Праги дописував до „Слова“ і до „Вечерниць“ під іменем: Кузьма Бесарабець ⁶⁾. Таким чином Бернатович був немов відпоручником В. Антоновича у заснованню Громади серед львівської молоді. Організацією Громад захопився у Львові талановитий і палкий студент духовної семинарії Данило Тяничкевич і почав її ширити по провінції серед учнів середніх шкіл. Перша з таких провін-

щоби дальші частини цих споминів як найшвидше були оголошені друком. Воно, правду сказати, трохи дивно, що частина I споминів, де автор оповідає здебільше про своє приватне життя, і частина II, де розказана його діяльність в Тернопільщині, найшли накладдя в особі книгаря Оренштайна, а дальші частини, котрі мають куди більший політичний і громадянський інтерес, бо охоплюють час, коли Ол. Барвінський виступив на ширшу арену загально-краввої та національної політики, лежать досі невидані. Думаємо, що наші наукові установи, Тов. ім. Шевченка і київська Академія повинні зайнятися цією справою. Також слід би видати не менше інтересні спомини д-ра Євгена Олесницького. Чей-же надто відомо, що наша дотеперішня мемуаристична література просто скандально вбога.

¹⁾ Лист д-р І. Свенціцького до мене з 1 березня 1928 р. ²⁾ Ігн. Житецький, „Київська Громада за 1860-их рр.“, „Україна“, 1928, кн. I, сс. 91—125. ³⁾ „Спомини“, ч. I, с. 48. ⁴⁾ „Ол. Барвінський“, *ibidem*, ч. I, с. 49. ⁵⁾ Д-р Ост. Терлецький, „Галицько-руське письменство 1848—1865 рр.“, Львів, 1903, с. 98. ⁶⁾ Ол. Барвінський, „Спомини“, ч. I, с. 29; акад. Студинський, „До історії взаємин“... о. с., с. 10.

ціяльних Громад повстала в Самборі, бо про неї є звістки вже з 1862 р.; відтак в 1863 р. заснувалася Громада в Перемишлі, 1864 р. в Тернополі, опісля в Дрогобичі, Станиславові і інших містах. Голова Громади звався вийтом. Для обережності, з огляду на воєнний стан проголошений тоді в Галичині, Громади не мали ніяких статутів, також не списувано протоколів засідань та сходин; кожний новоприйнятий член складав присягу, що нічого і нікого не зрадить і що ціле своє життя буде трудитися для добра свого народу¹⁾.

Вплив Шевченкових віршів, розвій Громад та оживлення взаємин з Придніпрянщиною з початком 1860-их рр. дуже зміцнило національне почування серед галицького громадянства, особливо у молоді. Компромісове і через те хитке та непевне становище „Слова“ вже невдоволувало горячіших народовців, вони вирішили заложити свій окремий орган. Так повстали з початком 1862 р. „Вечерниці“, що утрималися лише до червня 1863 р. Причиною упадку цього органу був не брак прихильників і читачів, але неточність видавців і політична безбарвність. Від жовтня 1863 р. почала виходити „Мета“ під редакцією Ксенофонта Климковича. Вона заняла супроти „Погодинської кольонії“ і т. зв. „старих“ куди різкіше становище як „Вечерниці“. З огляду на упадок петербурзької „Основи“ і репресій російського уряду проти українського національного руху (Валуївський циркуляр), „Мета“ старалася зміцнити зв'язки з Наддніпрянцями, бажала стати спільним органом для Українців по обох боках збручанського кордону. Уже „Вечерниці“ стояли у безпосередній зв'язі з Кулішем, Бернатовичем і Терезовським; в „Меті“ участь Наддніпрянців значно зросла. Вона містила й політичні статті, дописи з Києва, Харкова, з Чернигівщини; в ній появилася стаття Ксен. Климковича: „Становище Руси супроти лядсько-московської борби“, котра з'ясовувала позицію Українців супроти співчасного польського повстання і своєю ідеологією, а подекуди й ходом думок, пригадувала „Сповідь“ Антоновича. В „Меті“ дебютував також і Антонович перед галицькою публікою своїм першим твором писаним в українській мові. Приходиться відмітити інтересний факт, що наддніпрянські громадяни свої перші виступи в українським письменстві звичайно починали від віршів. Це робили не тільки літерати, але й учені, і то й такі, котрі у своїх пізніших творах зовсім не зраджували поетичного запалу ані хисту. Пригадати-б н. пр., що першим по українськи написаним твором Драгоманова був вірш „Поклик до братів Словян“, парафраза давного Кривоносівського маршу: „Гей не дивуйте добрії люди“. Так почав і В. Антонович віршом: „З колишнього“, друківаним в „Меті“ 1863 р. число 3, під прибраним іменем В. Маринчук²⁾. Він згадує тут про давних козаків „в синіх жупанах, в шапках високих... в одезі і збруї блискучій“, котрі добували „і волю безмежню і славу безкраю“, а потім „марне пустили кровавий добуток, не хтіли ділитись з братами“ (мужиками)—і протиставляє їм гайдамаків, котрі „в свитинах драних без шапок, голодні, бідні, почорнілі... остатні голови поклали... за кривду свого люду“ і величає їх „останними та найвірнійшими синами України“. Вірш викликає вражіння та читається гладко і такий строгий критик і арбітр літературного смаку, як Ів. Франко, оцінює його „зовсім непоганим“³⁾. До речі згадаємо, що під кінець своєї наукової творчости

¹⁾ Ол. Барвінський, *ibidem*, ч. I, сс. 50—51; Е. Гординський, „До історії культурного і політ. життя в Галичині у 60-их рр. XIX в.“ Львів, 1917, с. 56. ²⁾ Ів. Верхратський у статті: „З перших літ народовців“, „Зап. Наук. Тов. ім. Шевч.“, ч. 122, с. 89, та за ним акад. Студинський, „До історії взаємин“ в „Україні“, 1928 р., кн. 2, с. 26, помилково зарахували В. Маринчука до галицьких співробітників „Меті“. ³⁾ Ів. Франко, „Нарис історії українсько-руської літератури“, Львів, 1910, с. 148.

В. Антонович знова завертав на шлях поезії. Підчас побуту в Римі 1897 р., під вражінням величавих звалищ римської культури та споминів старинного життя, задумав у героїчній поемі дати образ боротьби козаків за волю, беручи за тему облогу козацького табору Конецьпольським в 1638 р. Але написав тільки заспів, котрий вже після смерті автора появився в „Літер.-Наук. Вістнику“ під заголовком „Над Сулою“¹⁾

З огляду на превеликі труднощі, з якими — як це ми вже попереду з'ясували — зустрічалася всяка виміна думок через збручанський кордон, у В. Антоновича і М. Драгоманова зродився з початком 1870-их рр. план, котрого метою було наладити швидко і певну пересилку книжок та різних видавництв між Києвом і Львовом; це мало причинитися до усунення того відчуження і вирівнання тої різниці культур та світоглядів, які протягом десятиліть витворилися між Українцями по обох боках Збруча. План намічував отворення українських книгарень в Києві і у Львові, котрі обмінювалибися книжками, головню популярного характеру в межах льюальности супроти обох дотичних держав. З цим проектом звернулися оба учені до товариства „Просвіта“ у Львові за посередництвом М. Бучинського, а цей 6 вересня 1871 р. вислав до виділу ось який нарис умови: „1. Між товариством „Просвітою“ у Львові та видавцями живої словесности української Драгомановим і Антоновичем стає слідуоча умова: 2. У Києві і Львові основують обі сторони продажні книжок київського і львівського видання. 3. Тов. „Просвіта“ отримує виписані книжки з Києва, еквівалентом в замін даючи примірники своїх видань. 4. Приймає з Києва і видає туди в комісову продаж книжки інших видавців по сім чи по тім боці пожадані і вислані (за х % работом). 5. Кожного липня личбу чинить з видавцями в Києві...“ Про намічений план Бучинський писав 23 вересня ц. р. також і Федьковичеві, прохаючи в імени Драгоманова у нього дозволу на видання його творів у Києві²⁾. Як виділ „Просвіти“ поставився до цього плану, не знаємо; мабуть грошові і технічні труднощі станули на перешкоді, бо до переведення плану в діло на жаль не прийшло.

Взагалі в цім часі Антонович і Драгоманів перебрали на себе ролю посередників між Наддніпрянщиною і Галичиною. Коли в січні 1872 р. економіст та соціолог Микола Зібер виїздив у наукову „командировку“ за границю з доручення київського університету, а до нього прилучився молодий природник Сергій Подолинський, то обидва запаслися поручаючими листами В. Антоновича і Ол. Русова (Драгоманів був тоді за кордоном в Німеччині) до М. Бучинського та Корн. Сушкевича і при помочі цих листів зав'язали зносини з галицькими Українцями у Львові і Відні³⁾.

Заснована — після упадку „Мети“ (в грудні 1865 р.) і короткого життя „Русалки“ (1866 р.) — спільними зусиллями Галичан і Наддніпрянців „Правда“ (в 1867 р.), котрою через два роки кермував Куліш, упала в середині 1870-го р. із-за розладу між Кулішем та галицькими співробітниками. „Основа“, видавана в 1870—71 рр. віцемаршалком галицького союму Юл. Лаврівським, не могла заступити „Правди“, бо здебільша займалася галицькими партійними справами. Тому особливо в Києві сильно відчували потребу обнови спільного органу. Поїздка Димета і К. Устяновича до Києва з початком 1872 р. і наради цього останнього

¹⁾ т. XLV, кн. I, с. 3, Львів — Київ, 1909. ²⁾ „Переписка М. Драгоманова з Мел. Бучинським“. „Збірник Фільол. Секції Наук. Тов. ім. Шевч.“, т. XIII, Львів, 1910, сс. 31 — 33, 37 — 8. ³⁾ „Бучинський до Драгоманова 25 січня 1872 р.“, ibidem, с. 84. С. Грушевський, „Мих. Драгоманів і женецький соціалістичний кружок“, Відень, 1922, с. 13.

з Антоновичем, Житецьким та іншими виднішими громадянами¹), посунули справу вперед. Крім категоричного поручення негайно відновити „Правду“ Димет і Устіянович привезли зі собою з Києва на цю ціль кількасот карбованців грошевої підмоги²). У Львові зараз забралися до діла: редактором вибрано д-ра Олександра Огоновського, Омеляного брата, пізнішого професора на правничім відділі львівського університету, адміністрацію передано Диметові, д-ру Сушкевичеві і Устіяновичеві. Навроцький писав 22 березня 1872 р. до Бучинського до Відня: „У нас (у Львові) тепер троха живійше... Літературну часопись будемо мати незабаром і то поважно“. Наддніпрянці нетерпеливо дожидали її появи. Вже 18 березня Рудченко довідувався листом у Бучинського: „Чи швидко стануть видавати часопись на ті гроші, що від нас вивезено? Завістіть, може і я дещо найду, що згодиться до друку“³).

Але оновлена „Правда“ не вдоволила Наддніпрянців. Драгоманів, запрошений до співробітництва, відложив на бік наукову студію, над котрою саме працював, написав рецензію на розвідку Кл. Ганкевича про філософію у Слов'ян, впорядкував збірничок легенд і новель з Полтавщини та зладив довшу статтю про народню освіту і популярну літературу в російській Україні і все те післав до редакції. Але „Правда“ не хотіла цього друкувати, находячи, що рецензія надто гостра, а легенда та стаття „дразливі“ для церкви. Натомість містила розprávки, які Драгоманову видалися схоластичними та неінтересними, а видрукована там стаття про Шевченка обурила навіть Костомарова⁴). І Житецький писав Бучинському, що невдоволений „Правдою“, бо нема в ній „вищих інтересів чоловічого життя і духа, а тільки один прапор національного партикуліризму“⁵). Були це зовсім природні і неминучі непорозуміння, викликані зовсім відмінними політичними середовищами, серед яких приходилося жити та ділати обом незгармонізованим гуртам. Ще більше загострення викликали дві політичні брошури тодішнього провідника народовців, о. Степана Качали: „Безпосередній вибори до ради державної і Русини“ і „Политика Русинів“⁶). Обі брошури видав Качала під псевдонімом—Николай Загірний—з початком 1873 р. для агітації перед виборами до віденського парламенту і то з технічних причин, щоби облегчити розсилку, як прилоги до „Правди“. Щоби зрозуміти справу, про котру ходило, пригадаємо, що тоді в Австрії велася боротьба між централістами і федералістами. Централісти були за скупчення всього законодавства в руках загальнодержавного парламенту у Відні, полишаючи краєвим соймам лише дрібні місцеві справи; федералісти були за перенесення точки тяготности законодавства у краєві сойми з полишенням центральному парламентові тільки деяких спільних для цілої держави справ. За централізм стояли Німці, за федералізм слов'янські народи. Конституція надана в 1867 р. була централістична, при чім послів до віденського парламенту висилали з-поміж себе краєві сойми. Поборюючи централізм, деякі сойми, в котрих федералісти мали більшість (як чеський, крайнський), стали бойкотувати парламент, не висилаючи туди делегатів. Щоби зломити цей бойкот, австрійське правління перевело через віденський парламент закон, котрий заряджував вибір послів до центрального парламенту безпосередньо через саме

¹) Диви вище—с. 41. ²) Навроцький в листі до Бучинського подає суму 200—500 карб.. Драгоманів в „Австро-руських спом.“ с. 78: „щось 700 рублів“. ³) Бучинський до Драгоманова 29 марта 1872, „Переписка“, с. 1, с. 128. Ця цікавість Рудченка була великою необережністю, бо-ж було загально відомо, що російська жандармерія переглядала листи, що йшли за кордон. І саме цей лист, як зазначає Бучинський, ішов із Житомира до Відня аж 9 днів. Нє диво, що Драгоманів підчеркнув запит Рудченка і дописав слівце: „дурень“.

⁴) Драгоманів, „Австро-руські спомини“, сс. 79—90. ⁵) Бучинський до Драгоманова 26 липня 1872 р., „Переписка“, с. 1. с. 148.

населення поодиноких країв. За цим законом голосували разом з Німцями тодішні українські посли у Відні, підпираючи таким чином централістичне правління; за цим станула ціла русофільсько-святоюрська партія в Галичині зі своєю верховною політичною організацією „Руською Радою“. Поляки поділилися в цій справі на два табори, але велика більшість, позискана правлінням національними концесіями, станула за централізм. Саме в 1873 р. мали відбутися перші безпосередні вибори до віденського парламенту. Отже Ст. Качала в обох брошурах виступає як рішучий сторонник федералізму та солідарности з іншими слов'янськими народами Австрії: Чехами, Словінцями, Хорватами та з польським федералістичним гуртком кн. Чарторийського, а побороє централістичну політику т. зв. вільноконституційних Німців і святоюрсько-русофільської партії. Тому що святоюрська партія складалася головно з вищої церковної ієрархії та спиралася на духовництво, Качала (сам священик), щоби її поцілити в болюче місце, зазначає між іншим, що централісти підпирають політику того уряду, котрий зірвав конкордат з Римом, заводить безконфесійні школи, впроваджує цивільні шлюби, чатує на забір церковних земель; навпаки — каже автор — федералістична партія домагається свобідного розвою католицької церкви, не виключаючи при тім свободи і інших вір, жадає конфесійних шкіл, рівноправности всіх народів, самостійности країв, наскільки це не перечить цільности держави.

Очевидно, що така програма Драгоманову та Наддніпрянцям не зовсім припала до вподоби. До того ці брошури попали в руки прихильникам „Впереду“ в Цюриху і вони драгували ними Драгоманова, котрий тоді провадив з ним війну за українство. Вернувши у вересні 1873 р. до Києва, Драгоманів спонукав товаришів-громадян-вислати колективне письмо до „Правди“ з домаганням, щоби редакція його опублікувала. В цім „Одкритім листі“ наддніпрянські громадяни осуджують програму „Руської Ради“, як шкідну для Слов'ян і недостойну українського народу, бо вона піддержує гегемонію Німців над Слов'янами в Австрії — але разом виступають і проти програми партії галицьких федералістів, виложеної в брошурі Загірного, та заявляють, що „як горожани окремої від Галичини держави ніколи не дозволять собі вказувати своїм галицьким соплеменникам подібної політичної програми“¹⁾. Лист кінчиться заявою, що хто йде проти свободи совісти і освіти за ультрамонтанство, хто не держиться у політичних і соціальних питаннях основ свободи і народоправства, а у культурних питаннях свободи розуму, той нехай не покликається на нарід і народовці на Україні. Крім М. Драгоманова під сим письмом підписалися Волод. Антонович, Мих. Старицький, К. Михальчук, Мик. Ковалевський, Мик. Лисенко, Федір Вовк, Павло Житецький, Ол. Русів і інші громадяни; взагалі на прилозі до листу було підписаних 31 особа, опісля додатково надіслано ще 42 дальших підписів. Друкуючи цей „Одкритий лист“, редакція „Правди“ додала від себе вияснення, що галицькі народовці вважають поки-що за найпильнішу справу рятування своєї національної індивідуальности від загибелі і для цієї цілі приєднують всіх, хто визнає засаду самостійности української нації без огляду на його партійно-політичні, суспільні та релігійні переконання; все ж таки на загал вони демократи, поступовці, противники ультрамонтанства; брошура на котру наддніпрянські брати покликаються зовсім не є політичним

¹⁾ Це очевидне непорозуміння, бо Качала, пишучи агітаційні брошури для парламентарних виборів у Австрії, зовсім і не думав накидувати своєї програми російським Українцям. Цього, щоби він приставав до федеративно-клерикальної партії в імені 16 мільонів Русинів, тоб-то також і в імені російських Українців, як про це пише Драгоманів в „Австро-руських споминах“ (с. 109), ми в ні одній зі згаданих брошур не нашли.

маніфестом партії, але написані „в одній певній цілі“ — її автор є ревним народовецьким патріотом, зовсім далеким від ультрамонтанства¹⁾). Незабаром на „Одкритий лист“ наспіла ще до редакції протизаява з ліво-бережної України. В ній підписані висказуються, що у відомій брошурі ніде не добачилися наміру автора приписувати свої гадки українській громаді в Росії, бо всякому ясно, що Загірний, прозиваючи свою партію українською, розуміє саму народню партію в Галичині, що з поглядами автора можна сперечатися, але до збірного маніфестаційного протесту ці приватні погляди людини не можуть давати ніякої притоки; заразом цілком одобрять думку редакції „Правди“, що головною ціллю української політики мусить бути береження своєї національності і розвій нації — всі поступові бажання можуть сповнитися тільки під умовою осягнення головної цілі. Цю протизаяву підписало 24 особи²⁾).

В той же час кількох патріотів з Наддніпрянщини, між ними й Ол. Кониський та В. Антонович, підняли думку заснувати у Львові постійну інституцію для плекання українського слова. На цю ціль зібрано ок. 8000 крб., з чого львину пайку жертвувала багата поміщиця Єлизавета Милорадовичка. В серпні 1873 р. привіз ці гроші до Львова Дмитро Пильчиков, організатор українського руху в Полтавщині³⁾). Саме тоді перебуваю переїздом у Львові М. Драгоманів, незабаром надїхали ще Мелітон Бучинський і Євген Желехівський зі Станіславава. При співучасті д-р К. Сушкевича і інших львівських громадян почалися наради над статутом майбутнього товариства, котре рішено назвати Товариством ім. Шевченка. Драгоманов, Пильчиков, Бучинський і Желехівський настоювали, щоби намічене товариство мало переважно науково-літературну ціль і направляло свою працю головно на дослід народнього життя на Україні, щоби доступ до нього уможливити найширшим колам громадянства та щоби закордонні Українці могли мати як найбільшу участь в товаристві. Ці основні точки, прийняті всіма членами цього первісного організаційного комітету, змінено опісля у зовсім противнім дусі, творячи з „Товариства ім. Шевченка“ тісно замкнений кружок з високою членською вкладкою 100 авст. гульд. Статут Товариства затвердило галицьке намісництво 11 грудня 1873 р., першим головою вибрано д-ра К. Сушке-

¹⁾ Лист і вьяснення видрукувала „Правда“ в 19 ч. з 28 падол. 1873 р. сс. 661—664, опісля й Драгоманів в „Австро-руських споминах“, сс. 226—238, очевидно з пропущенням підписів з огляду на тодішні політичні відносини в Росії. В родиннім архіві Барвінських збереглися дві картки з власноручними підписами до зього листу. Тому що ці підписи досі не були ще ніде оголошені, наводимо їх тут, затримуючи порядок і правопис оригіналу. На першій картці 31 підписів: Мик. Шаршавицький, Мих. Старицький, Мих. Драгоманов, Л. Ільницький, К. Михальчук, Ор. Левицький, Мик. Ковалевський, М. Захарченко, Ант. Матвійєв, Микола Лисенко, Михайло Віблій, Антін Сабкевич, Володимир Антонович, Всеволод Рубинштейн (банковець, член обновленої в 1869 р. Громади), Хведорь Вовкь, Радько Житецький, Евграхь Діаконенко, Василь Пашенко, Йосип Вербицький, Иван Хваворський, Михайло Костенко, Трофим Гріщенко-Біленький, Константин Андриєвский, Олександр Русов, Павло Чубинський, Опанась Михалевичь, Василь Костенко, Павло Житецький, Ивань Трезвинський, П. Ткаченко, Вильг. Беренштамм (учитель в кадетськїм корпусі, член Громади). — На другій картці 42 додаткових підписів: Иван Скибинський, В. Покрамович, Хведір Винниченко, Юрко Коальчевский, К. Голинський, М. Павловський, М. Фидровський, Н. Галицький, А. Черепакін, П. Линтварев, В. Шитинский, Дмитро Линтварь, Г. Тессен, Антоненко, Краснополинь, Евсевский, Аронский, Завалій, Коломіїцев, Комаревський, Куклярский, Н. Криницький, А. Стецкий (зас. Сницький?), Л. Шебалдаєв, А. Лисенко, Я. Кудря, Микола Винниченко, К. Юрьєв, Ждановь, Иван Трезвинський (вдруге, підписаний також на першій картці), Грицко Петрусь, А. Евдокимов (?), П. Уралов, Ів. Волянський, Ал. Туницький, М. Ксєнзенко, Юхим Ксєнзенко, Опан. Зубковський, Иван Зубковський, Ал. Ксєнзенко, Иван Скитский, Вас. Лукомский. Разом, з огляду на півдвійний підпис Ів. Трезвинського, — 72 осіб. ²⁾ „Правда“, 1874 р. ч. 3; Драгоманов, „Австро-руські спомини“, сс. 240—248. Цих 24-ох підписів „лівоберезьців“ досі не вдалося відшукати. ³⁾ Пізніше більшу суму на цю ціль дав ще Полтавець Михайло Жученко.

веча, котрий кермував Товариством цілих 10 літ. Але сподіваної діяльності Товариство не розвинуло. Купівля друкарні і її уладження не тільки пожерли всі гроші прислані з Наддніпрянщини, але й загнали Товариство в борги. Про видавничу діяльність не було й мови; що-йно в 1885 р. перебрало видавання літературної часописи „Зоря“. Фундатори та засновники „Товариства ім. Шевченка“ не були вдоволені з такого ведення справ і прим. Драгоманів не раз робив за це виділові гіркі докори. За спонукую Ол. Кониського і В. Антоновича Ол. Барвінський виступив на загальних зборах в 1890 р. з внесенням, щоби Товариство перемінити на інституцію строго наукову. Тільки з трудом вдалося переломити позицію; що-йно в березні 1892 р. прийняли збори новий статут, уложений Ол. Барвінським і Кониським в порозумінню з Антоновичем, і Товариство ступило на властивий шлях¹⁾. Таким чином В. Антонович мав чималый вплив на організацію і дальшій розвій „Наукового Товариства ім. Шевченка“ у Львові і про це тямил члени цього Товариства, вибираючи його на загальних зборах 1890 р. першим почесним членом, а на спільнім засіданню всіх секцій 1 червня 1899 р. дійсним членом.

Хоча В. Антонович поклав свій підпис на спонуканім Драгомановим „Одкритім листі“ до ред. „Правди“ і хоча був ініціатором „Комітету дванадцяти“, котрий після усунення Драгоманова з київської доцентури вислав його в 1876 р. за кордон видавати „Громаду“, що мала стати українським „Впередом“ та обслуговувати потреби не тільки Українців з Росії, але й з Галичини, забезпечуючи йому утримання в розмірах дотеперішньої доцентської платні²⁾ — то вже тоді у деяких політичних поглядах вони обидва почали розходитися між собою. Ще перед своїм поворотом з першої подорожи по Європі до Києва писав Драгоманов з Фіренце до Бучинського: „Виключте тільки Киян: Русова, Антоновича, Волкова, Рубинштейна, котрі усі лають мене за статті до В. Європи, а особливо за скептицизм до теперішнього театрального-музикального настрою нашої київської громадки. Лають так кріпко, що мовчати не можна, лають і я, а вони ще більше зляться“³⁾. Після повороту до Києва Драгоманов найшов гурток старих українофілів значно збільшеним, а крім цього і серед молодіжи сильно поширений український націоналізм. Серед цієї останньої зорганізувалися два гурти, що доволі бокували від себе: більше консервативний з дуже слабким політичним утворенням, словарників і лівіший та живіший, общинників, котрий дещо наближався до радикалів, але ворогував з ними за те, що вони не признавали українства. Оповідючи про свою акцію проти „Правди“, Драгоманов згадує, що „Одкритий лист“ підписало чимало й „словарників“⁴⁾. Ріжниця політичних поглядів зарисовувалася й між старшою громадою, як це ми бачили хоч би з протизаяви 24-ох „лівобережців“, між котрими, як Драгоманов каже, переважали колишні українофіли студеньських громад 1862–63 р., що між тим позаймали ріжні посади і активної участі в політичнім життю не брали. Опинившись на еміграції, Драгоманів під впливом свого женецького оточення від свого початкового лібералізму пішов замітно на ліво аж до Прудонівського анархізму, а що важніше — як це була зі всіма відірваними від рідного ґрунту та киненими у зовсім чуже середовище

¹⁾ Драгоманов, „Авст.-рус. спомини“, сс. 176-8, 225—6; акад. Студинський, „До історії взаємин“, с. 1, с. 39; Ол. Барвінський, „Спомини“, ч. III, зошит 2 (рукопис). Цей останній у „Споминах“ не згадує імені Антоновича, але в статті в „Руслані“ ч. 59 з 25 марта 1908 р., писаний з приводу смерті Антоновича, признає йому визначні заслуги при організації „Тов. ім. Шевченка“. ²⁾ „Спомини Ірини В. Антонович про м. Драгоманова“, „Україна“, 1926, кн. 4, с. 127. ³⁾ Драгоманов до Бучинського, 7 травня 1873 р. „Переписка“, с. 1, с. 305. ⁴⁾ „Австро-руські спомини“, сс. 215—18, 252.

емігрантами — став теоретиком, непримиримим доктринером, попадав у конфлікт майже зі всіма своїми давніми товаришами. Антонович, оставши на ріднім ґрунті серед своїх, переживав нормальну еволюцію своєї громади і як людина більше практична, старався йти дорогою *du juste milieu* та свої теорії зводити у компроміси з дійсністю. Особливо відмінні були погляди їх обох на комплекс питань зв'язаних з націоналізмом взагалі та українським зокрема, на відносини українства до російщини, на шлях, котрим повинен йти дальшій розвій галицької України. Про ці справи приходило також між Драгомановим та галицькими народовцями та навіть його найблищими приятелями-кореспондентами (Навроцьким, Бучинським) до різних суперечок. Він взагалі нехтував націоналізмом. „Народність у моїх очах — писав до Бучинського — має силу стільки, коли вона не противурічить свободі того і другого (розуму і індивідуума), помага розвою обох... Сама по собі народність у очах російської просвіщенної громади має найменшу ціну, а першу мають ідеї і питання культурні і соціальні, котрими міряють у нас і силу розличних національних напрямків“. Дальше в цім самім листі підчеркує, що він має амбіцію бути позитивно думуючою людиною, за головну засаду вважає не творити собі ідолів. У внутрішній політиці держав вважає народність прогресивним ділом тільки як притоку до децентралізації і краєвої волі, але й бачить, що ідея народности що-дня служить поводом до культурної реакції, повороту до середних віків, навіть до централізму¹⁾. На думку Драгоманова українська мова потрібна поки-що тільки на те, щоб при її помочі дібратися до мужика, ширити серед простолюддя просвіту, культуру і політичну пропаганду; писати нею наукові праці тепер не тільки неможливо, але й не бажано. Коли Бучинський висказав надію, що праця про історичні пісні, що саме тоді ладилася Драгомановим і Антоновичем, буде чейже друкована в українській мові, Драгоманів відповів, що заголовок та передмову пишуть по-великоруськи на знак того, що обертаються до всього ученого світа в Росії, покликуючися при цім на висказ Куліша, що його „Записки о Южной Руси“ розходилися більше у Великій ніж у Малій Руси. Примітки і переклади слів також мусять робити по-великоруськи, бо нема українського словника „і деякі вимови з якої-небудь Тавриди я, Полтавець, без перекладу не розумію“. Допускав лише можливість видати паралельне видання для Галичан по-українськи, зазначаючи zarazом, що це ледви чи оплатиться²⁾. Взагалі вважає за шкідливе підносити політичний бік українського питання, тим більше що окремішність української нації це справа ще дуже непевна і неясна. „Ми у Росії — писав — повернули увесь вопрос на научну дорогу і художественну: пользуемся тим, що усі говорять про „Русь“, „руський“, про „народність“ — ми кажемо: і ми Русь, руські — хочемо виложити научно нашу народню історію, мову, розробити нашу народню пісню. А які ми руські — чи ми разновидність общего, чи окремене зовсім — цього правду сказати гарно ніхто не знає і з тих, коім здається, що їм відомі тайни Божії — да й як його сказати, коли нпр. словаря свого не маємо“. Користь з цього така, що „Геогр. Общество“ висилає експедиції у юго-западний край, що „Археогр. Коммисія“ видає акти найдені Костомаровим і Антоновичем, що російський уряд ставить пам'ятник Богданові Хмельницькому³⁾. Драгоманов, бодай у початках своєї політичної діяльності, в 1870-их рр., не з'ясував собі ясно того, якою дошкульною та небезпечною для українства була діяльність Погодинської

¹⁾ Драгоманов до Бучинського, 23 серпня 1872 р. „Переписка“, с. 1, с. 154. ²⁾ Драгоманов до Бучинського, 31 серпня 1871; *ibidem*. сс. 13—14. ³⁾ Драгоманов до Бучинського 26 листопада 1871, *ibidem*, сс. 61—2.

колонії і взагалі цілої москвофільської партії в Галичині, що стриміла до здавлення українського руху ще й на цій одинокій області, на котру не сягала могутня рука царського уряду, а zarazом давала галицьким Полякам спромугу змальовувати перед віденським урядом загалом всіх „Русинів“, як елемент ворожий Австрії, себе-ж як одиноких в краю вірних її оборонців. Тому він осуджує галицькі часописи, Мету і Правду, за їхню безпереривну боротьбу з москвофільством, негодує на визивання москвофілів ренегатами, „бо кожний вольний сознавати себе, до якої він народности належить, чи його народність зовсім самостійна, чи ні — аби він тільки проводив свої ідеї чесно“; робить закид народовцям, що зводять ціль своєї партії найбільше на маніфестовання того, що вони Русини, а не Рускіє¹⁾. Закидує „русофобію“ навіть своїм приятелям та запитує народовців: „З якоїж вам речі виступать jako боронителі малоруської народности од Москалів, котрих ви у Галичині не маєте? Як ми (російські Українці) з Москалями устроїмось — це вже наше діло за вашим кордоном, а начнете ви нас боронити — колиб гірше не стало“²⁾. „Поки ви будете лаять Каткова и К-о“, — пише до Навроцького — „я б тільки сказав вам: киньте це діло, бо ви не знаєте його, як треба... Коли ви почнете лаяти наш уряд — скажу теж самє, прибавивши, що він вас не чіпа. А коли ви усю Росію будете малювати як Москву та ще-й „загребушу Москву“ — то тут вже треба прямо сказати вам, що ви не знаєте, про що говорите“³⁾. Русофобія Галичан шкодить не тільки російським, але й галицьким Українцям, бо народовці могли би найти в Росії союзників не тільки серед чистих українофілів, котрих там не багато, а працюючих і просвічених мабуть і пяти десятків не набереться, але й серед ліберальних росіян, а навіть серед чистих Великоросів позитивно-демократичного табору⁴⁾. Драгоманів дуже горячо поручає Галичанам знайомитися з російською літературою; в незнайомстві з нею бачить головну причину культурної відсталости та хибної загуменкової політики у Галичани. Ці закиди стрічаємо скрізь по його листах, рецензіях, статтях та у його споминах. Читання російських книжок принесе не тільки цю користь, що познайомить галицьку публіку зі справжньою Росією, не тою яку їй малюють святогорці, з її відносинами, життям, з її пребагатою літературою; воно поможе їй краще зрозуміти і твори українських письменників і само українство, покаже, „що у дечому український сепаратизм немає реальних основ і що сама українська література у своїх лучших творах тільки по своєму прикладала до українського життя, по своєму розвивала ті теми, що і російська і великоруська“⁵⁾. Ще більше, по думці Драгоманова російська література повинна Галичан наблизити до Європи, познайомити їх з цінностями загально-людської культури. Коли Бучинський замітив йому, що Галичани зі західньо-європейськими ідеями знайомляться без російської фільтрації, черпаючи просто з німецької літератури тим радше, що німецьку мову ліпше знають чим російську, Драгоманів відповів, що висказ „западні“ ідеї пора вже покинути та замінити словом „людські“, бо ці ідеї спільні освіченим кругам всіх народів; а що Росія вже давно увійшла в круг загально-людського життя, то вона може мати свої варіації на загально-людські теми; Росія одинока між слов'янськими народами не мусить боротися за народність, значить може слатити енергію і гроші на культуру і відсіля походить, що російська література найбільше загально-

¹⁾ Критика Драгоманова на перше число львів. „Правди“ за р. 1874, вид. акад. Студинський, „Україна“, 1926, кн. 4, сс. 135—8. ²⁾ Драгоманов до Бучинського 26 лист. 1871. „Переписка“, с. 1, с. 61. ³⁾ Драгоманов до Навроцького 27 грудня 1872, „Переписка“, Видав. акад. Студинський, „За сто літ“, I с. 103, Київ, 1927. ⁴⁾ Ibidem, сс. 104—5. ⁵⁾ Драгоманов до Навроцького 23 січня 1873, ibidem, с. 108.

людська, найменше патріотична зі всіх слов'янських, при цім найбільше критична і аналітична; коли ще взяти на увагу, що Малороси і Велико-роси вже з природи мають хист до аналізу, то вийде, що реалізм Гоголя і Тургенева не позичений зі Заходу, а таки свій питомий; впрочім хронологія показує, що й позичати ніде було, хіба ж у Англичан, бо не тільки Шпільгаген та Авербах, а й сама Жорж Занд появилася після Гоголя¹⁾. А щодо німецької мови і літератури писав: „Що мені не кажіть, а Німеччина має препоганий вплив на увесь розвій Галичини і її літератури — лихо у тому, що через Німеччину переходять до вас і общечоловічі ідеї — але форми і почастности німецькі дуже налягають на усіх австрійських Славян“²⁾. Маючи такий погляд, Драгоманів дуже старався про поширення російської книжки серед Галчан, обдаровує ними своїх приятелів-кореспондентів, спонукує російських видавців та редакції висилати свої видання на подані ним адреси поодиноких громадян і інституцій, та одним зі своїх важніших досягнень вважав придбання для бібліотеки тов. „Січ“ у Відні значнішої кількості російських книг з обсягу історії, статистики, громадського життя, російських журналів та видань белетристики. Ця січова бібліотека, по його думці, мала великий вплив на витвір нових поступових елементів в Галичині, цих „молодших народовців“, на котрих у 1880-их рр. лежала майже вся справді корисна народова праця³⁾.

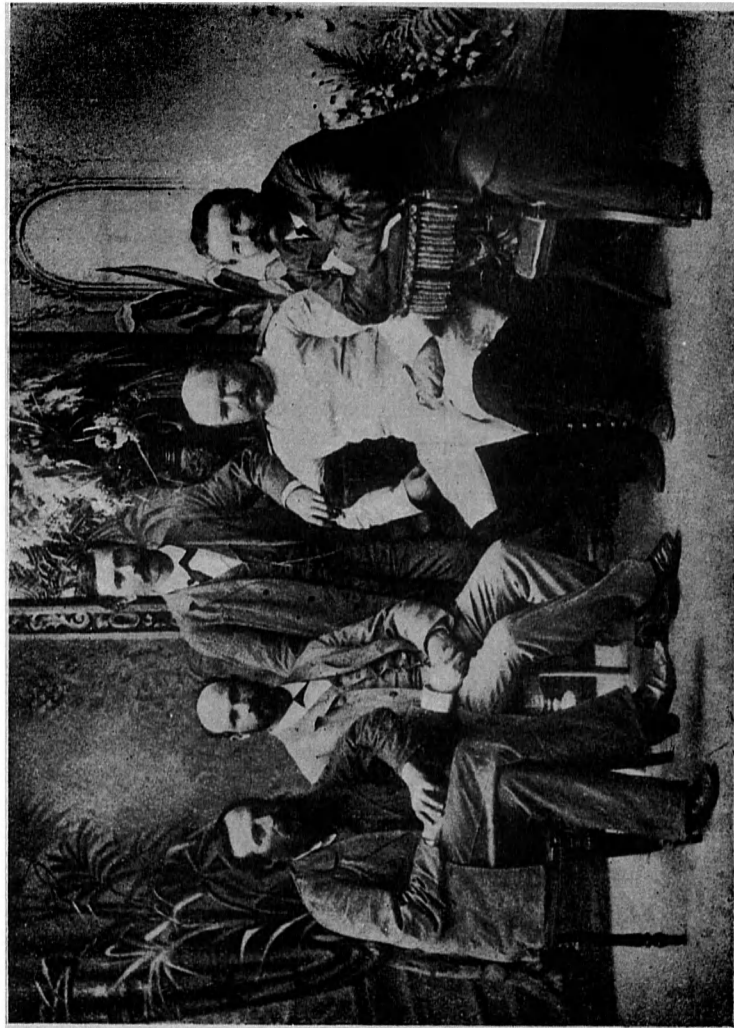
Антонович мав на ці справи інші погляди і його політичні впливи на галицьке громадянство йшли в іншій напрямі. Він менше прив'язував вагу до поширення соціально-політичних ідей, а клав головний натиск на наукове обґрунтування та освітлення української справи перед західньо-європейським культурним світом і на поширювання та поглиблювання національної свідомости серед українського громадянства. Під цим оглядом більшість старої Громади була з ним одної думки і Драгоманову при висилці закордон подано інструкцію, у своїй майбутній діяльності мати ці дві цілі головно на оці, тоб-то статтями, поміщуваними в різних європейських журналах, та брошурами інформувати західню Європу про українське питання, а в наміченому органі „Громаді“ присвячувати як найбільше уваги українознавству. Сам Антонович обов'язався в серії статей науково обґрунтувати принципи українства⁴⁾. Свої погляди на народність з'ясував Антонович у кінцевих увагах своїх „Викладів про козацькі часи“, виголошених в 1895/6 р. В означенню поняття нації він стає не на західньо-європейське державне, але на етнографічне становисько, вважаючи за народність всяку групу людей, що складає оден тип. Як бувший лікар і природник, він підходить до національної справи з фізіологічної точки і підчеркує, що національність витворюється самою природою, а не державою. Вона не залежить лише від мови, але охоплює всі функції душі людини. Це показує на примірі Ірляндців: Англійці, промучивши Ірляндців мало не 700 років, досягнули тільки те, що три четверти Ірляндців затратило рідну мову, переймаючи замість неї англійську — але національний тип Ірляндців лишився той самий, а Англійці нажили собі непримиримого ворога. Характерною ціхою XVIII і XIX ст. є відроджування народів, які до того часу були гноблені, а тепер почули право на своє питоме національне життя. Це відродження відбувається у всіх цих народів менш-більш в той сам спосіб. З початку заходяться коло цього поодинокі люди, де-далі круг їх росте, вони починають гуртуватися, на-

¹⁾ Драгоманов до Бучинського 25 грудня 1872, „Переписка“, с. 1, с. 225. ²⁾ Драгоманов до Бучинського 16 жовтня 1872, *Ibidem*, с. 171. ³⁾ „Австро-руські спомини“, сс. 296—300, Зр. замітки Франка про цю бібліотеку в „Народі“ 1893, сс. 1 35—6 і у нарисі „Д-р Остап Терлецький“, „Записки Наук. Тов. ім. Шевч.“, т. 50, сс. 26—27, Львів 1902.

⁴⁾ „Спомини Ірини Антонович про Драгоманова“ „Україна“, 1926, кн. 4, сс. 128—9.

решті пристає до них народна маса, а після цього вони вже добиваються прав на самостійне культурне життя. Так було прим. у Чехів, такий шлях проходить тепер Україна¹⁾. Як бачимо, для Антоновича національність це не витворений собі ідол, це річ наскрізь реальна і серйозна. У нього зовсім нема сумнівів, „які ми руські, чи ми різновидність общого, чи окреме зовсім“. А щоби розсіяти ці сумніви у інших, щоби народовцям в Галичині дати зброю в руки до боротьби з „обединителями“, Антонович під прибраним іменем Н и з е н к о написав для „Правди“ статтю про: „Три національні типи народні“. Тут також вихідною точкою його розгляду стає засада, що не одна тільки мова рішає про окремішність і самостійність одного народу, але й багато інших фізіологічних та психічних прикмет. Відтак за великою ерудицією та знанням предмету виказує ціхі, котрі відрізняють Українців, Великоросів і Полжків між собою, переходячи по черзі особливості: антропологічні, вдачі їх темпераменту, родинних відносин, родів асоціації, політичних ідеалів, відносин до віри, мистецтва (архітектури церков, живописи, орнаментики), танців та заходів у публіцистиці та науці. Це дальше, більш консеквентне розведення і поглиблення думок, висловлених Костомаровим у розправі про дві руські народности. Про широкий відгомін та популярність, які ця стаття найшла серед галицької публики, найкраще свідчить те, що її тричі перевидано²⁾. Також не надто одушевлявся Антонович російською літературою та не спочував поглядам Драгоманова на її культурну місію серед Галичан. В „Правді“ в 1889 р. появилвся його „Лист подорожного“, писаний буцім-то з Мадрида, з підписом Турист, в котрім інформує читачів про погляди на російську літературу відомого тоді еспанського філософа Пом'п'єя Генеро, оголошені в часопису „El Liberal“ з 3 і 19 листопада 1888 р. У своїй статті Генеро ставиться до сучасної російської літератури різко негативно. Він вважає її варварською, примітивною, здегенерованою, зазначає, що в ній відбиваються хитрість і грубість народа перше побутового, а заразом утонченість, сентиментальність, скептицизм, запеклість народа вже розпусного. Російські письменники не дбають про поширення ідеї — вони тільки видумують характери; їм байдуже коли їхні герої вийдуть хоч би й вульгарними, чудними і навіть злочинцями; ціль їх тільки в тім, щоби змалювати цих героїв у найчистішим виді, дати як найбільше дрібязкове та докладне звітлення про ці хоробливі поламані істоти. У противенстві до основного характеру героїв західньо-європейських літератур, діяльного, шпаркого та палкого, герой кожного російського твору — це деморалізуючий вплив „обломовщини“. Обломовське лінтяйство та забобонний жах є характеристичними рисами цієї літератури; всі дієві особи в російських романах це кволі та мляві істоти, не здатні до життя, істоти, що не мають навіть сили вплинути на другорядні чинники, навпаки зовсім від них залежать, як Лаврецький, Літвінов або Бабурін, котрий виявляє всі муки безсильного революціонера³⁾. Хоча Антонович за притоку до свого реферату подає докори, які саме тоді Пипін у своїй „Історії російської літератури“ зроби́в Галичанам за незнання російської мови і письменства — то все ж

¹⁾ Антонович, „Виклади про козацькі часи“, вид. 2, Чернівці, 1912, сс. 228—232. Проф. Сімович у вводі до цього видання (ст. XII, зам. 1) доба́чує у прирівнянню Українців до Ірляндців прояву песимізму автора; ми з цим зовсім не погоджуємося і вказівку на Ірляндців вважаємо навпаки за вияву непохитної віри Антоновича у непропащу силу кожної нації ти за *argumentum ad hominem* для зневірених слабодухів. ²⁾ Вперше оголошена в „Правді“ за грудень 1888 р., відтак передрукована в „Руслані“ р. XII (1908) чч. 64 і сл., вкінці перекладена на німецьку мову п. заг. „Drei nationale Volkstypen“ з іменем автора в часопису „Ukrainische Nachrichten“ р. 11, ч. 58 і 60, Відень, 1917. ³⁾ Правда р. XIV, т. II, сс. 478—81.

В. Б. Антонович з приятелями
(В. Б. стоїть. Ліворуч од нього: Панченко і Познанський. Праворуч: Беренштам і Рильський).

таки насувається питання, чи „Лист подорожного“ не був також відповіддю на вище згадану агітацію Драгоманова. Врешті слід згадати, що й на галицьких москвофілів Антонович дивився інакше як Драгоманів. Сам Драгоманів признає силу Антоновича між иншим і в тім, що він „оперує на живому почутті — огидности до обрусенія“¹⁾. На нараді членів старої Громади під проводом Антоновича в часі другого побуту Ол. Барвінського в Києві в лютім 1888 р. ухвалено як політичну директиву для галицьких народоуців, не входити в ніякі компроміси амі спілки з москвофілами, бо це принесло би шкоду народній справі також і на російській Україні²⁾. У боротьбі з галицькими радикалами в 1890 р. Антонович ставив їм за головну вину братання з москвофілами, замічуючи, що вони через це працюють на користь царському деспотизмові, а в часі свого побуту з початком січня 1891 р. у Львові мав висказатися перед Ол. Барвінським, що до Франка і Павлика тому не заходить частіше, бо боїться застати у них Маркова або инших москвофілів³⁾. Цих останніх слів впрочім не слід брати надто серйозно, бо саме в той час Антонович заходив до одного зі стовпів львівського москвофільства, до директора бібліотеки „Народнього Дому“ Богдана Дідицького і серед розмови викладав йому, який величезний культурний вплив Україна мала на Московщину, а відтак на Росію в добі Петра Великого. На запит Дідицького, як українська справа стоїть тепер на російській Україні, Антонович відповів, що ціле українське питання в недовзі буде вирішене, а вирішить його сам цар, коли по школах і церквах на Україні приверне читання книжок з українським виговором. Була це глумливо-іронічна алузія до відомої теорії Дідицького, що ціла ріжниця між Великою і Малою Руссю лежить у відміннім виговорі цих самих слів,—але старий взяв цю відповідь за добрий гріш і так нею захопився, що присвятив Антоновичу свої спомини⁴⁾.

Антонович був мужем довір'я київської старої Громади у грошових справах. Грошовий фонд Громади творився в той спосіб, що кожний член обов'язувався вносити до громадської каси 10⁰/₁₀₀ свого місячного утримання, а крім цього засібніші сторонні громадяни, котрі співчували українській справі, давали від часу до часу значніші суми. До цих останніх належали прим. одеський домовласник Янченко, і відомий багатир-цукровар Семиренко. Повіреним Семиренка у підмогах на українські цілі був зразу Кістяківський, а після його смерті Антонович⁵⁾. З грошей зібраних таким чином висилалися, здебільша через руки самого ж Антоновича, відповідні суми на підтримку українських справ за кордоном, чи то Драгоманову на його життя та видання, чи у Львів для „Правди“ та на інші цілі. В Галичині народоуці знали про цю ролю Антоновича і тому старалися притягнути його до ріжних, нераз доволі фантастичних планів. Десь при самім кінці 1876 р. викликав Мих. Павлика на конференцію Данило Тянячкевич, згадуваний нами поперед у організатор галицьких Громад. Тянячкевич, котрий і до старечого віку визначався буйною уваюю і своїми доволі оригінальними помислами, десь дізнався про висилку Драгоманова за кордон і про намічене видавання „Громади“, вважав це діло пропащим і зі свого боку розвинув перед Павликом план видавання великого українського журналу в Галичині під фірмою Товариства ім. Шевченка; головну редакцію журналу зби-

¹⁾ Драгоманов до Павлика 18 мая 1891 р. „Переписка М. Драгоманова з Павликом“, т. VI, с. 199, Чернівці 1910. ²⁾ Ол. Барвінський, „Спомини“, ч. III, вощ. 3, с. 100 (рукопис). ³⁾ Павлик до Драгоманова 11 січня 1891 р, *ibidem*, сс. 104—7. ⁴⁾ Б. Дідицький, „Свое-жизньевыи записки“, ч. I, сс. 82—84, Львів, 1907. ⁵⁾ „Спомини Ірини Антонович про М. Драгоманова“, „Україна“, 1926, кн. 4, с. 129.

рався перебрати він же сам. Журнал мав би містити найрізноманітніші статті та найбільша його сила була би в малюнках, здебільша пам'яток церковної старини, як іконостасів, чаш і т. и. Павликові призначив місію поїхати з цим планом до Києва, приєднати для цього Антоновича та просити його, щоби спонукав Івана Білозерського жертвувати на цю ціль яких 20 тисяч карб.¹⁾ На жаль, про ролю Антоновича у підпомаганню української літератури дізналися й галицькі москвофіли і поспішилися зробити з цього ужиток на свій спосіб. З кінцем 1884 р. Іван Франко за допомогою Драгоманова задумав видавати новий літературно-науковий журнал, що мав зватися „Прапор“ -ом. Щоби цю справу зацікавити й Придніпрянців та добитися від них грошової підмоги, вибрався в лютий 1885 р. у свою першу подорож до Києва, де зійшовся з Антоновичем, Кониським та іншими членами старої Громади, а також з деким з молодшого гуртка. Стара Громада через Антоновича дала на цю ціль 200 карб., а ще кілька сот обіцяла прислати пізніше (прислали потім ще 100 карб.). Тому що ця підтримка була невиспачаюча та що відносини серед української громади—як це опісля розкажемо—у Львові дещо змінилися, до видавання „Прапора“ не прийшло, а наддніпрянську підмогу Франко ужив на видання праці Павлика: „Про русько-українські народні читальні“²⁾. Отже в зв'язку з цими планами і поїздкою Франка до Києва появилася у львівським „Слові“ ось яка новинка: „Еще е одна. Узнаемъ, что г. Иванъ Франко намъренъ издавати литературную газету. Будеть ли она продолженіемъ бывшого „Свѣта“, или основана на новыхъ началахъ, пока не извѣстно, вѣрно однако, что г-нъ Франко заручился матерьяльною помощію въ Киевѣ, откуда на дняхъ возвратился. Якъ насъ увѣряють, меценатомъ имѣющей издаватись литературной газеты будетъ г-нъ проф. Антоновичъ изъ Киева“. Очевидно, що метою москвофільського органу було звернути увагу російського уряду на діяльність Антоновича і в цю добу лютої нагинки на українство це могло мати для нього дуже немилі наслідки. Тому Антонович поспішив надіслати спростовання, котре, впрочім, „Слово“ помістило без ніякої замітки від себе³⁾. В тім спростованні заявив київський професор, що про часопис Ів. Франка нічого не знає, що занятий науковими працями ніколи не цікавився газетними ділами, вкінці що скупі матеріяльні засоби, якими орудує, не дозволяють йому претендувати на ролю мецената якого-небудь підприємства. Це прикріша справа вийшла в 1888 р. В той час „Діло“ попало у скрутні матеріяльні відносини і адміністратор часопису, Дам. Гладилевич, на листовім папері з вінетою „Діла“ написав письмо до В. Антоновича, прохаючи у нього грошової підмоги для часопису. Лиха доля (або рука) так покермувала, що київська пошта помилково доручила цей лист не Володимирові а Афіногенові Антоновичеві, професорові політичної економії на київським університеті, котрий був зарозом редактором „Кіевского Слова“. Афіноген Антонович, завзятий ворог українства, зараз же видрукував лист Гладилевича у своїм органі. Піднялася метушня. Кониський, котрому якось вдалося добути лист в редакції „Кіевского Слова“ і зняти з нього копію, подав до Галичини відомість, що оригінал листу вже знищений. Тому редакція „Діла“ пробу-

¹⁾ Павлик до Драгоманова 2 січня 1877 р., „Переписка“, с. I, т. II, с. 154. ²⁾ Ів. Франко, д-р. Ост. Терлецький, „Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. 50, сс. 53—56; його ж, „Нарис історії укр.-руської літератури“, с. 364; М. Возняк, „Журнальні планя Франка в рр. 1884—6, „Україна“, 1927, кн. 3. Що Франко дістав гроші саме від Антоновича згадує Павлик у примітці до свого листа до Драгоманова з 2 липня 1885 р. „Переписка“, с. I, т. IV, с. 396. ³⁾ Новинка: „Слово“, XXV р. ч. 21, Львів з 26 лютого ст. ст., 1885 р.; спростовання Антоновича, *ibidem.*, черв. 28 і 29.

вала зразу відпекатися сього листа і назвала його фальсифікатом. Та „Кіевское Слово“ заперечувало і подало corpus delicti з вінетою „Діла“ у фотографічній репродукції. Вийшла чимала компромітація: „Діла“ перед світом, Кониського перед галицькими народовцями, В. Антоновича перед російським урядом. Ця остання могла бути найбільше болюча у своїх наслідках і Драгоманов був переконаний, що російський уряд не подарує такої оказії і зовсім певно прожене Володимира Боніфатієвича з професури, навіть вже висказував і свій жаль з цього приводу. „Жалко буде“ — писав до Франка — „коли Антоновича діти потерплять на тому, що батько посаду стратить, але жаль також архівної праці студентів з Антоновичем... І треба [йому] скомпромітуватись власне на львівських народовцях, котрих Антонович і Кияне взяли в свою опіку проти нас з Вами“¹⁾. Як ученому професорові вдалося вилізти ціло з цієї халепи і виправдати себе перед урядом, не знаємо. Знаємо лишень, що ці неприємності зовсім не відстрашили Антоновича від дальшого ведення своєї ролі грошового посередника; ще цього ж таки 1888 р. Ол. Барвінський дістав через його руки 100 карб. підмоги на дальше видавання „Руської Історичної Бібліотеки“. Також „Правда“ і „Записки Тов. ім Шевченка“ діставали зчаста підмоги через Антоновича²⁾.

Антонович вперше заїхав до Галичини з жінкою і двома доньками з початком 1881 р. Діставши наукові доручення від київського університету, він цілий 1880-ий рік провів у західній Європі, заступав свій університет на археологічнім конгресі в Лісбоні, заглядав і до Драгоманова в Женеву, а вертаючи додому поступив до Львова³⁾. Та нам не вдалося розшукати ніяких слідів про його тодішні стрічі з Львовянами, ані про справи, якими тут цікавився. Дуже правдоподібно, що познайомився тоді з Володимиром Барвінським, редактором недавно заснованого „Діла“, і що поїздка цього останнього в осени цього ж року до Києва була бодай почасті спонукана розмовами з Антоновичем у Львові. Володимир Барвінський хотів нав'язати тісніші взаємини з Киянами, зацікавити їх „Ділом“ та з'єднати собі передплатників і кореспондентів на Наддніпрянщині. Побував у Антоновича, Кониського, Лисенка і др., але стрінувся з доволі холодним прийняттям і крім загальних, потім нездійснених обітниць нічого не осягнув⁴⁾. В 1885 р. Антонович, їдучи на поратовання надшарпаного здоров'я до Італії, вдруге заїхав до Львова і цим разом зупинився тут на довше чим два тижні, від середини липня до початку серпня⁵⁾. Це було в добу найбільшого заострення взаємин між Драгомановим і його сторонниками, Ів. Франком та М. Павликом, з одного боку і галицькими народовцями з другого, невдовзі після цього як за влаштування світського похорону Ад. Нарольському народовці усунули Павлика зі всіх українських товариств та в „Ділі“ з 20 грудня 1884 р. проголосили йому „елімінацію зі суспільности“, в недовзі після цього, як ці ж народовці кинули анатему на Франка за його статтю в Kurjer'i Lwowsk'ім з 15 січня 1885 р. про галицьке українофільство. Тому-то Драгоманів і Павлик намовляли Франка взятися до видавання нового літературно-

¹⁾ Драгоманів до Франка 26 червня 1888, Драгоманов, „Листи“, т. II, сс. 122—3; Павлик до Драгоманова 9 серпня 1888, „Переписка“ с. I. т. V, с. 231 ²⁾ Ол. Барвінський, „Спомини“, ч. II, с. 328; Драгоманів до Франка 28 лютого 1894, „Листи“, II, с. 257. ³⁾ „Спомини Ірини Антонович про Драгоманова“. с. I. сс. 131—3. ⁴⁾ Ол. Барвінський, „Спомини“, ч. II, сс. 143—4. ⁵⁾ Акад. Грушевський у своїй студії: „Мих. Драгоманів і женеvський соціалістичний гурток“, Відень 1922, с. 99 помилково пересуває побут Антоновича у Львові на осінь і замічує, що він приїхав сюди на археологічний з'їзд. Цей з'їзд справді відбувався 9—11 вересня, але Антоновича тоді вже не було у Львові: він ніякої участі в з'їзді не брав. Див. Dr. Ossowski, Sprawozdanie: „Przegląd Archeologiczny“, zes. IV, сс. 207—218, Львів, 1888.

наукового часопису і згуртувати коло нього поступові елементи галицької суспільности; за цим заявлялася також і львівська молодіж і „Товариство руських жінок“ в Станіславові, що стояло під впливом Наталі Кобринської. В звязку з цими планами була поїздка Франка до Київа в тім 1885 р., про котру ми що-йно згадували. Київська Громада не одобрявала поведення народовців з Франком і Павликом і грішми та обітницями підперла його намір заложити окремий орган, але настоювала, щоби він робив це в порозумінню зі старшою громадою і „Ділом“ та взагалі стремів до усунення внутрішних непорозумінь та сварок. Вернувши з Київа, Франко почав приготовні праці до видавання журналу, котрий думав тепер назвати „Братство“ (зам. „Прапор“), уложив програму і післав Драгоманову до оцінки, але ані програма, ані назва Драгоманову не подобалися і він подав свої вказівки та ради. Між тим Франко почав хитатися у своїх планах, відбувати наради з Партицьким і Гладилловичем. Одночасно народовці стали напирати на Кониського, котрий досі підтримував плани Франка, щоби не доводив до розбиття громади і сил, не творив конкуренції вже існуючій „Зорі“, і висунули думку, що краще було би, коли б Франко приступив до редакції „Зорі“ у співробітники та поміг піддвигнути її на європейську стопу. Під впливом цих листів Київська Громада взяла на себе місію погодити Галичан між собою, а виконання цієї місії поручила Антоновичеві, котрий саме збирався виїздити на лікування за кордон. Про це мабуть і повідомили Львовян, бо у Львові вже з кінцем червня знали про майбутній приїзд Антоновича¹⁾. Та народовці, не маючи певности, яке становисько займе Антонович, постановили залагодити цілу справу ще перед його приїздом. З другого боку Павлик, доносячи про це Драгоманову 2 липня 1885 р., просив його чим швидше написати до Антоновича (на його, Павлика, адресу до Львова) і представити йому, що спілка Франка і молодежи з народовцями не доведе до добра. „Може ще він [Антонович]—сподівався Павлик—опам'ятає Франка і молодіж, бо перший на те [угоду з народовцями] мовчки годиться, а молодіж не розуміє. Мене ж і Вас ніхто навіть не питає“. Драгоманів справді послухав Павлика і вислав лист до Антоновича на вказану адресу. В нім зовсім рішучо виступив проти компромісів з галицькими народовцями, як людьми інтелектуально і морально нерозвиненими, а до цього необчислимими у своїх політичних поступках. Такий компроміс не тільки не принесе ніякої користі але буде просто шкідний, бо спинить природній розвій поступу. Саме тепер (на думку Драгоманова) надійшла для Галичини переломова хвиля, коли коло нового органу, поставленого на засадах декларації з 1873 р. (висловлених в „Одкритім листі“ до Правди, котрий підписав і Антонович) тоб-то на засадах федералізму, демократизму і раціоналізму, в дуже короткім часі згуртується міцна демократично-поступова партія, котра уздоровить галицькі відносини. Навпаки утворення компромісового органу тільки продовжить деморалізацію. Вкінці радив Антоновичеві як умови підмоги новому журналові з боку російських Українців поставити три точки: 1) незалежність редакції від старих кружків, 2) ясну програму, 3) участь в редакції Павлика²⁾. Кілька днів пізніше окремим листом впоследнє остерігав Франка, щоби не йшов на компроміс, хоч би до нього тягнув і сподіваний делегат з Київа. „Я знаю“—писав—„що не завше той їде, кому слід і через те боюсь, колиб яке Конишча [Кониський] не приїхало, котре почне лебезитись з просвітянами“. Але в хвилі, коли Драгоманів писав лист до

¹⁾ Павлик до Драгоманова, кінець червня 1885. „Переписка“, с. I. т. IV, сс. 389—394.

²⁾ Драгоманов, „Листи“, т. I, сс. 85—89, тут напис: „Лист до одного російського Українця“, але нема сумніву, що це лист до Антоновича.

Антоновича та заки ще Антонович поспів виїхати з Київa, прийшло між Франком та народовцями до порозуміння, Франко відрікся свого наміру видавати окремий журнал та вступив до редакційного комітету „Зорі“. Вся молодіж пішла за ним, а осиротілий Павлик збирався втікати зі Львова десь „у непроходимі ліси“¹⁾. Таким чином Антонович приїхав вже на fait accompli. Приїхав не сам, а в товаристві кількох молодших людей; дещо раніше наспіла рухлива курсистка Доброграївна. По звісткам Павлика, Антонович тоді сильно нездужав: його грудна недуга погіршилася, він плював кров'ю, після кожного сильнішого зворушення діставав вибух крові, говорив лише зтиха. Зараз в день приїзду відбув з народовцями нараду в „Просвіті“, де обговорено справу редагування „Зорі“. Пізніше він провадив ще переговори в справі видавання популярного додатку до часопису „Батьківщина“, призначеного для російської України, котрий мали би редагувати самі Наддніпрянці. Антонович, мимо листу Драгоманова, не тільки заявився за перемир'я між молодіжжю та гуртком старших народовців та від імени київської Громади одобрив заключений перед його приїздом копромiс, але в особистих розмовах з Павликом старався і його наклонити до згоди і до співробітництва в „Зорі“, бодай тепер через вакаційний час, коли в редакційнім комітеті остануть самі лише представники молодіжи, приваблюючи його дуже можливими виглядами, що з часом вони обидва з Франком візьмуть в редакції верх. Подібне становисько заняли й молодші Києяни. Одні говорили Павликові: „Будемо трібувати, а як не вийде нічого і Франко переконаєся, що йому треба йти осібно і мати свою газету, то впять його піддержимо; тоді й молодіж може пристане до вас, а тепер, мовляв, готова налякатись“. Інші просто закидали Павликові, що цілу справу ставить надто особисто, а Доброграївна заявила, що союз Франка і молодих зі старшою громадою діло природне, бо вони власне однаково думають, а так як Павлик, в Галичині не думає ніхто. Від Франка дізнався Павлик, що Антонович і приїжджі Наддніпрянці намітили видавати у Львові серію популярних брошур, але йому про це ані слівцем не згадували. Хоча Павлик всім тим був огірчений до крайности, хоча про себе не допускав і думки про можливість співробітництва зі старими—все ж таки Антонович зробив на нього дуже корисне вражіння. „Дуже мені подобався“—писав до Драгоманова—„особисто й науково: масу знає про те в Росії, чого ніде не здібати; та й взагалі чоловік живий“. Учений історик дуже зацікавив Павлика своїм планом зладження географічного словника України. „Се праця з на 10 літ для яких 500 людей. Та чей доведемо до кінця, аби тільки Володимир Боніфатієвич, як Гуцул каже, потрiвав. А він ледви поживе 1—2 роки“... Та й політичні настрої на російській Україні Антонович змалював Павликові не такими, якими їх Павлик досі бачив через Драгоманівські окуляри, і тому Павлик дуже налягав на Драгоманова з'їхатися з Антоновичем де-небудь в Італії та про це все від нього випитати „щоб Ваші писання й заходи в сій справі [в справі добування політичної волі у зв'язи з Росією] не відбивались далі як о стіну... Окрім того почувте й багато інших потрібних для Вас вістий“²⁾. Відбувши ще з проф. Шараневичем археологічні прогульки, про котрі була попередя мова, Антонович в перших днях серпня поїхав у дальшу дорогу на захід.

Дещо раніше, може ще в часі своєї поїздки до Київa, Франко старався заінтересувати Антоновича справою тайної організації „Польсько-

¹⁾ Драгоманів до І. Франка з поч. березня, 20 березня і 14 липня 1885, „Листи“, т. I, сс. 77—78; Павлик до Драгоманова 30 червня, 2 і 10 липня 1885, „Переписка“, т. IV, сс. 395—399; М. Вовняк, „Журнальні пляни Франка“ с. I, сс. 49—62. ²⁾ Павлик до Драгоманова 15 та 26 липня і 5 серпня, 1885 р., „Переписка“, т. IV, сс. 401—405, 419—434.

литовсько-українсько-білоруського Брацтва". Цю організацію затіяли Франко з Павликом та з молодим Поляком, українофілом соціалістом, Щасним Дашинським серед т. зв. Дублянців, тобто студентів вищої рільничої школи в Дублинах під Львовом, переважно уродженців з білоруських та західньо-українських земель Росії. Метою організації було утворення федерації цих чотирьох народів на підставі повної незалежності і наладження видавництва книжок на цих мовах, окремих для інтелігенції, окремих для народних мас, щоби поширювати здобутки позитивних наук та ідею суспільної справедливості. Начерк програми діяльності Брацтва виробив спершу Павлик, але Франкові він не подобався і він зладив свій окремий, котрий і сам Павлик признав за багато ліпший від свого. Цей свій проект Франко передав Антоновичеві до розгляду і оцінки і він у нього так і застряг. На зборах в Дублянах, куди їздили Франко, Павлик і Дашинський, прийнято Франків начерк. Про становисько, яке Антонович заняв у цілій цій справі, не маємо ніяких відомостей¹⁾.

Це „Польсько-литовсько-українсько-білоруське Брацтво“ було першим вищуном подій, які незабаром зацікавили далеко ширші круги людей та скінчилися доволі марним епілогом т. зв. Новою Ерою.

В другій половині 1880-их рр. відносини між Австрією і Росією почали все більше загострюватися і здавалося, що незабаром прийде до вибуху війни. З австрійського боку почали готуватися. Літом 1887 р. тодішний наслідник престолоа архикн. Рудольф об'їхав Галичину і Буковину, щоби пізнати відносини в цих краях і настрої серед населення, австрійський ген. Альборі об'їздив галицько-російську границю. Австрійська і союзна з нею німецька дипломатія звернули увагу на Україну, котра мала стати тереном війни, та на нарід, що заселявав цю землю. Очевидно, в інтересі цих держав лежало позискати собі симпатії українських націоналістів, використовуючи переслідування українського руху. Інтересно, що думку відірвання України від Росії, щоби таким чином зламати грізну для цілої Європи могутність царського деспотизму, перші підняли чеські політики Паляцкий і Рігер на засіданнях австрійського установчого парламенту в 1848 р.²⁾ Цю концепцію висовувано й опісля, як тільки заносилося на яку міжнародню заверуху. Так само і тоді. За спонукою німецького канцлера Бісмарка філософ Едвард Гартман³⁾ оголосив у Берлінським журналі „Die Gegenwart“, в зошитах за грудень 1887 і січень 1888 р., статтю про Україну, в котрій підняв думку, що слід би з українських земель, які Росія насильно загорнула під своє володіння, утворити незалежне Київське князівство, таким чином загорнути Росії дорогу до Чорного моря, Босфору та Дарданелів і усунути грозу, що безнастанно лякає Європу. Ця стаття викликала велику сенсацію в Європі, бо ж було ясно, що вона іспірована німецьким урядом. Російська преса підняла проти неї люту кампанію і наводячи серед полеміки цілі уступи з неї, зазнайомлювала своїх читачів з її змістом та мимохіть причинилася до пропаганди думок Гартмана серед Українців. Ол. Барвінський, котрий саме тоді, в лютім 1888 р., вдруге їздив до Києва, застав там серед громадян настроїв дуже прихильний до Австрії; по всіх українських домах, де бував, живо обговорювали статтю Гартмана та нетерпиво дожидали нових звісток. В одній розмові В. Антонович заявив Барвінському, що на випадок збройного конфлікту між Австрією та Росією і появи австрійського війська на українській землі, українське

¹⁾ Павлик до Драгоманова кінець червня, 10 і 15 липня 1885 р., *ibidem*, т. IV, сс. 389—394, 397—405; тут видруковані також оба начерки програми на сс. 405—419.

²⁾ М. Ловинський, „Обопільні стосунки між Вел. Україною й Галичиною“, Україна, 1928, кн. 2, с. 87. ³⁾ Автор відомої праці: „Philosophie des Unbewussten“.

населення не дасться ужити за топорище до російської сокири і поставиться прихильно до австрійської армії, а П. Житецький звернувся до Барвінського просто зі запитом: „Скажіть вашому кайзеру, коли вже він до нас прийде?“¹⁾ У вістях з Київщини в „Правді“ за лютий 1891 р. дописувач згадує про існування на Придніпрянщині „цілої партії Українців-австрофілів“; сам він не належить до неї, але підчеркує, що вона є. До речі кажучи цей ворожий до Російської держави, самостійницький настрій не витворився що-йно під впливом статті Гартмана, але дещо раніше; він існував вже в 1885 р. Це з'ясував В. Антонович за свого побуту у Львові (в липні 1885 р.) Павликові і саме тому Павлик так дуже настоював, щоби Драгоманів старався особисто побачитися з Антоновичем, „бо останніми роками на Україні стан річий змінився в головнім, що Вам конче треба знати, коли не хочете, щоби Ваші писання й заходи в цій справі відбивалися далі як о стіну. Я тій зміні дуже втішився“. Оголошуючи опісля цей лист свій друком, Павлик додав до цих слів пояснення, що тоді Українці, прихильники Антоновича, задумали були відірватися від Росії в осібну державу, покидаючи давніші змагання добиватися політичної волі у звязку з Росією²⁾. Крім цього з австрійського боку були старання приєднати новоутворену в Галичині радикальну партію та її орган „Народ“ для австрійської пропаганди серед українського населення в Росії. Про це писав Павлик Драгоманову 4-го січня 1890 р. „З нами тепер, знаєте, трохи кокетують військові сфери, що звязані просто з цісарським двором. Навіть пропонували (мені) заложити письмо на гроші правительственні; я було згодився з тим, щоби мені дали повну волю в редакції і способах приковання австрійських Русинів до Австрії, а крім того поставив цілий ряд бажань від тих сфер... Головна їх ціль притягти Україну до Австрії. Я сказав, що це може бути тільки тоді, кдлі Україна побачить повну волю австрійсько-угорських Русинів, тоді се буде мати великий моральний вплив на Україну, а радше на Росію, котра тоді й мусить скорше дістати політичну волю. Про те ж — сказав я — щоби Україна належала політично до Австрії, ніщо й розказувати: нехай-но перше Австрія заспокоїть Русинів, а не сягає по далеке. Зрештою, ставлено мені щодо Росії досить реальні варунки, на котрі я, звісно, пристати не міг, хоч я й противний теперішньому рос. ладови. На цім поки що переговори урвалися, але вони ще придуть до мене, бо починають розуміти, що перед можливою війною з Росією їм слід попустити трохи крайньому напрямкови руському“³⁾. Та чи прихитили ще, Павлик вже більше не згадує. Рівнобіжно з цією акцією за приєднанням прихильності і популярності йшла — як це в непевних часах звичайно буває — акція терору і залякування з боку адміністраційних властей. В серпні 1889 р. відбулася по Галичині ціла серія ревізій і арештовань, котрих жертвою крім проводирів радикального руху впали наддніпрянські гості: київський учитель Деген та його дві сестри і студенти Маршинський та Кістяковський. Майже одночасно відбулися масові ревізії і арешти в Києві серед тамошніх Українців і Поляків.

Під впливом надходячої хуртовини заворушилися також і польські круги і вважали за потрібне з огляду на можливість різних комплікацій заручитися тіснішим звязком з Українцями. Польські поміщики на українських землях в Росії були схильні до заключення на випадок війни проти Росії з Українцями союзу на засадах федералізму і старались нав'язати

¹⁾ Ол. Барвінський, „Спомини“, II, сс. 371—6. ²⁾ Павлик до Драгоманова 5 серпня 1885 р., „Переписка“, т. IV, с. 431. ³⁾ Ibidem т. VI, сс. 3—4.

порозуміння з визначнішими членами київської Громади. Підчас побуту Ол. Барвінського у Києві, в лютім 1888 р., графиня Альфредова Потоцька прислала свого відпоручника до Антоновича, щоби розвідати про становисько, яке Україні думаютъ заняти на випадок австрійсько-російської війни і взагалі про їхне відношення до Австрії, але професор з обережности збув його ні сим ні тим та радив звернутися до Омеляна і Олександра Огоновських у Львові¹⁾. Все ж таки дійшло на Придніпрянщині до якогось ближчого порозуміння чи навіть угоди з Поляками, на що вказують слова Драгоманова в листі до Вас. Ковалевського: „Алеж не думайте, що все те [т. зв. Нова Ера] спеціально галицька справа. Угода була переведена й од імени російських Українців, а в ній прямо замішані найважливіші їх інтереси, а окрім того найважливіші інтереси загальні: політичні, соціяльні, культурні. Угода рішуче ренегатство од усіх ліпших традицій українських, починаючи з Шевченкових“²⁾. На існування ближчого порозуміння київської старої Громади з Поляками вказує й незвичайно живе попірання галицької угоди з боку цілого ряду визначних наддніпрянських громадян, як В. Антонович, Ол. Кониський, Хв. Вовк і др., вкажуть також і нижче наведені інциденти з „Правдою“. Маємо навіть вказівки, що був намір притягнути до спілки ще й російських лібералів, що в цій справі Антонович їздив до Петербурга, думуючи через переведення польсько-українсько-великоруської угоди приспішити надання конституції в Росії“³⁾.

Все ж таки з огляду на те, що головним тереном, на котрім сходилися польські й українські інтереси і де між ними приходило до боротьби, була Галичина — перемирна акція не тільки не могла її поминути, але навпаки мусіла сконцентруватися в Галичині. Тут вели її Поляки з двох боків: з одного боку демократична партія, котра одначе в краю не мала великих впливів, з другого — верховодяча шляхоцько-консервативна група. Львівський поступовий щоденник Kurjer Lwowski кинув у 1888 р. думку заснування польсько-українського демократичного товариства, котре мало б метою довести до порозуміння між обома народами. Але ця думка показалася передчасною. В липні 1888 р. у Драгоманова в Женеві явився делегат зі Львова від польських демократів, людина — як зазначає Драгоманів — доволі впливова і розумна, щоби умовитися про згоду з Українцями на випадок війни між Австрією і Росією. Він виступав не тільки від імени галицьких Поляків але й від російських і заявив, що Поляки тоді підопруть Австрію, коли вона одверто стане за Польшу; через Драгоманова хотів нав'язати контакт зі всіма українськими громадянами, галицькими і російськими, та питав про умови, які ставили би Україні. Драгоманів відповів, що зовсім не вважає себе в праві говорити від Галичан, котрих ця справа головно торкається, і відслав його з цим до д-ра Теоф. Окуневського. Що ж до російських Українців, заявив, що вони не розпоряджають ніякими „легіонами“, що відірвання цілої України аж по Ставропільщину від Росії просто немислиме, що проте може бути мова тільки про вплив евентуальної війни на внутрішню перебудову Росії; як програму по якій Україні уявляють собі цю перебудову, дав делегатові примірник своєї статті про Вільну Спілку. Вкінці заявився в засаді за доведенням до порозуміння між демократами обох народів не для самої тільки війни, котрої може й не бути, але для буденної, прозаїчної праці для добра обох народів. Про цю справу розвелася ще між ними

¹⁾ Ол. Барвінський, „Спомини“, II, с. 375. ²⁾ Лист з 18 мая 1891 р., Драгоманов, „Листи“, II, с. 187 — 8. ³⁾ Павлик до Драгоманова 31 січня 1893 р., Драгоманов до Павлика 18 лютого 1893 р. „Переписка“, т. VII, сс. 148, 176.

обома переписка, котра тривала до осені 1889 р., до переселення Драгоманова до Софії, але не довела до ніякого позитивного висліді¹⁾. До Драгоманова висилала делегата й невідома ближче група російських Поляків, що стреміла до відбудови Польщі з соціалістичним устроєм, але не в етнографічних межах, а на підставі містичного „dobrowolnego ciężenia“, що — очевидно — було маскою до претензій на землі історичної Польщі. Цей делегат під прибраним іменем Langie був у Львові в листопаді 1888 р., познайомився з Павликом і Франком, котрих просив про співробітництво у майбутнім органі своєї групи „Rобudka“, забрав від них рекомендації до Драгоманова, але чи доїхав до нього, не відомо²⁾.

Важніші наслідки мали переговори між шляхоцько-консервативною групою Поляків і галицькими народовцями. Ще в 1887 р. Альойзій Тележинський, Поляк-хлопоман з 1860-их рр., колишній товариш Антоновича, що тоді займав посаду при галицьких залізницях та часто в службових справах їздив до Києва і при тім сповняв ролю звязкового між львівськими народовцями та київською старою Громадою, познайомив Ол. Барвінського з Антоном Хамцем, головою галицького краевого виділу (екзекутивного органу сойму), також товаришем і приятелем Антоновича, котрому цей останній в часі польського повстання 1863 р. своєю інтервенцією врятував життя. Цей Хамец знова звів Барвінського з кн. Адамом Сапігою, з головою крайової шкільної ради др. Мих. Бобжинським і з братами Станиславом і Казимиром Бадені-ми. Літом 1887 р. кн. Сапіга з'їхався з Ол. Барвінським в лічничій оселі Криниці, де обидва обговорювали українські справи і тоді Барвінський виступив з проектом засновання катедри української історії на львівським університеті і запрошення на неї В. Антоновича, зазначаючи, що цей факт мав би величезний вплив на приєднання симпатій російських Українців для Австрії. Цєю думкою, як певняє Барвінський, Сапіга дуже захопився і обіцяв доложити всіх зусиль, щоби її здійснити. Незабаром у Львові серед народовців утворився окремий тісніший гурток, до котрого входили Ол. Барвінський, Дам. Гладилевич, д-р. Дідошак (адвокат), свящ. Ів. Чапельський, учит. Теоф. Грушкевич, учит. Вас. Тисовський, свящ. Євген Гузар, Кирило Кахнікевич (публіцист), учит. Наталь Вахнянин і К. Телішевський. Цей гурток задумав вести галицьку політику „в найтіснішій порозумінню та звязку з київською старою Громадою“, кермуючись вказівками її головних представників Антоновича та Кониського, і старатися „вихістувати заграничне положення, котре впливало на необхідну зміну внутрішньої австрійської політики супроти українського народу в Галичині“. Члени кружка збиралися на наради у Тележинського, на ті наради звичайно приходив А. Хамец, а деколи й кн. Сапіга³⁾. Не тут місце змальовувати всі перипетії дальшої акції в цій справі. Коротко зазначимо, що її вислідом було зложення послом Романчуком від імені австрійських Українців заяви на соймовім засіданню 25 листопада 1890 р., а слідком за цим заключення між українськими народовцями та австрійсько-польським урядом угоди, проголошеної як „Нова Ера“.

В часі другого побуту Ол. Барвінського в Києві за спонукою В. Антоновича рішено приступити до видання нового літературно-науково-політичного журналу, котрий мав би бути спільним органом російських і австрій-

1) „Житє і Слово“, т. V, Львів, 1896, Переписка Драгоманова з репрезентантом групи галицько-польських демократів, сс. 107—116. Ор. cit. Драгоманов до Ів. Франка 30 вересня 1888 р. „Листи“ т. II, с. 137; Драгоманов до Павлика 20 жовтня 1888, „Переписка“, т. V, с. 245. 2) Павлик до Драгоманова 5 листопада 1888 р. ibidem, т. V, с. 255. 3) Ол. Барвінський, „Спомини“, ч. III, вош. 7, сс. 262—4; вош. 3, сс. 102—3 (рукоп.).

ських Українців, при тім особливо узгляднювати інтереси російської України. На окремій нараді, на котрій крім Антоновича були ще Ол. Кониський, П. Житецький, М. Лисенко, Ів. Нечуй-Левицький, Вовк-Карачевський, М. Старицький і ин., докладно обговорено план журналу, признаючи його головним завданням поширювати та поглиблювати серед освічених верстов австрійської і російської України національну свідомість і почуття єдності без огляду на кордони та партійні ріжниці. Тому рішено до цього журналу приєднати також і радикальну групу, що стояла під прапором Драгоманова, Ів. Франка і Павлика. Цим новим спільним органом стала втретє обновлена в жовтні 1888 р. „Правда“ (з початком 1880-го р. вона вдруге перестала була виходити), а ведення редакції передано Ол. Кониському, котрий в осени ц. р. поселився на довший побут у Львові. Програмову статтю написав Драгоманов і її поміщено в І ч. „Правди“ (р. XIV), але з деякими змінами, котрі опісля на домагання автора прийшлося поправляти. Матеріальне забезпечення органу перебрати на себе російські Українці і на руки Антоновича впливали на цю ціль складки з ріжних сторін. Гроші і рукописи для редакції переводив з Києва до Львова попередньо згадуваний Тележинський. Заки ще приїхав Кониський, прилаштовував перше число „Правди“ до друку д-р Євген Олесницький. Раз при нагоді передавання грошей Тележинський почав вяснювати, що „Правда“ має вести лінію угоди з Поляками, і то не з демократами, бо ті не мають ніякого значіння, але з аристократичною групою, а за це Поляки готові поробити Українцям деякі уступки. Це викликало у Олесницького підозріння, що цей орган не має служити виключно українським інтересам, а навіть, що видається за польські гроші, і він з кінцем 1888 р. уступив з редакції. Його місце по-при Кониського заняв Ол. Барвінський, котрий тоді з Тернополя переселився до Львова¹⁾. Подібні звістки ширив і Павлик, пишучи до Драгоманова, буцім-то й Жид Бродський і Поляк гр. Тишкевич дають гроші на „Правду“, хоч пізніше мусів признати, що у Кониського бачив спис 204 осіб, Українців з Києва, Харкова і Одеси, котрі складали датки на видавання „Правди“²⁾. Незабаром прийшли більше серйозні конфлікти. З приводу деяких дописів з російської України, котрі вважав за русофобські і доносницькі, Драгоманів вислав до „Правди“ протест і домагався, щоби редакція його видрукувала. Непорозуміння раз-у-раз повторювалися, бо Кониський ставив на перше місце націоналізм і робив докори Драгоманову та його сторонникам, що головну вагу кладуть на соціалізм. Вкінці спілка зовсім розбилася і 1890-им роком радикальна група почала видавати окремий орган „Народ“.

Проти „Нової Ери“ виступила москвофільська партія і радикали, підняла протест і значна частина української університетської молодези у Львові, в Кракові та у Відні. Почалася люта полеміка по часописах, в цілім краю збиралися віча і ухвалювали резолюції, одні — за, другі проти згоди з Поляками. Відносини ще більше загострили розписання виборів до австрійського парламенту на березень 1891 р. і звязана з цим виборча кампанія. Тон полеміки ставав все більше роздрознений, просто некультурний, посилалися особисті наклепи і лайки. У воєнним запалі проти „новоеристів“ радикальна група стала все більше входить в контакт з москвофілами. Цей контакт доходив до обопільної взаємної реклами по часописах, до висказання прим. Павликом в „Народі“ побажання, щоби витворилася в Галичині окрема москвофільська партія, котра вживала би

¹⁾ Ол. Барвінський, „Спомини“, ч. III, зовш. I, сс. 21—24 (рукоп.). ²⁾ Павлик до Драгоманова 11 і 15 листопада 1888 р. „Переписка“, т. V, сс. 266—275.

для інтелігенції російської мови, стояла би за російське письменство та культурну єдність з Росією, але була би при тім наскрізь констудійна і демократична¹⁾. У Відні на комерсах і на спільнім вічу відбувалися публічні братання „Січовиків“ з членами москвофільського товариства „Буковина“. Цього навіть Драгоманову було вже забагато і він старався отямити радикалів, запитуючи Павлика: „Чи не (за) багато Ви даєте авансів москалефільству?“²⁾ Це все дуже занепокоїло київську Громаду. Щоби перепинити гризню в галицьким національним таборі, котра тільки помагала москвофілам знова прийти до сил та відзискати утрачене значіння, вона рішила знова вислати В. Антоновича в ролі миротворця, користуючися тим, що учений професор саме тоді дістав урядове поручення переглянути замітніші археологічні музеї за кордоном. Антонович приїхав до Львова 9 січня 1891 р. і привіз з собою для Ю. Л. Романчука, тодішнього провідника народовців, письмо-адресу від російських Українців, в котрій вони одобрювали дотеперішню політичну діяльність його та його товаришів і заохочували послідовно йти даліше обраним шляхом, не вважаючи, „що проти Вас озвірилися темні сили обскурантизму і вкупі з ними накинута на Вас і сила стихійна“; письмо кінчиться закликом: „Працуйте і борітеся до кінця, доки з допомогою ближних і дальших своїх супротивників шляхом поступу і освіти народ наш ввійде в семью європейську, розжившись і засвоївши на ґрунті національному усе те, що властиво загально-людській культурі, цивілізації і поступу“³⁾. Кілька разів сходився з Павликом і Франком. В розмовах з ними зовсім без обиняків одобрював угоду народовців з правительством, навіть підчинення галицької суспільности під покров львівського митрополита не вважав за велике лихо, лише за політичну konieczність. „Конечно — мав сказати Павликові — я ніяких церков не признаю, а й то кілька раз у рік іду до митрополита, цілую його в руку та приймаю благословенство для того, що так мені більше сребренників приходять; мені за те платять“. Так само одверто заявився проти часопису „Народ“, кажучи, що він і його однодумці агітують проти „Народа“, бо він їм на Україні псує діло. Сказав, що зовсім не погоджується з галицькою радикальною групою в справі становиська до націоналізму та російської літератури, яку вона так захвалює, а особливо рішучо застерігся проти якої-небудь спілки з москвофілами. На закиди піднесені проти нього Драгомановим в „Народі“⁴⁾, немов то він ховається за археологію та ухиляється від відповідальности за свою роботу, відповів, що високо цинить одвертість Драгоманова, але просить його, не вимагати від нього зміни свого податливого характеру, котрий окуповує багато іншими, корисними для українського розвитку працями; а археологія у нього покривка для всяких живих зносин з людьми. Вкінці двічі згадував про свій сподіваний перехід до Львова на катедру української історії, зазначаючи, що тоді зовсім не буде мішатися в політику і публіцистику. Переказуючи про це Драгоманову, Павлик замічує від себе: „Загальне вражіння стрічі у мене дуже прикре, зовсім не те, що 1885 р.“⁵⁾ Наскільки знаємо, крім з вище згаданими особами стрічався Антонович у Львові ще з Ол. Барінським, проф. Ом. Огоновським і Б. Дідицьким. Коло середини січня виїхав зі Львова в дальшу

¹⁾ „Народ“, р. I, ч. 24, с. 405, Львів, 1890. ²⁾ Драгоманів до Павлика 1 січня 1891, „Переписка“, т. VI, с. 99; див. лист Драгоманова з 10 січня 1891 р. *ibidem*. с. 109. ³⁾ Ця адреса знаходиться тепер в архіві Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові між паперами Романчука; вона не має підписів, мабуть були на окремім аркуші, лише замітку писану рукою Романчука: „Передано мені проф. В. Антоновичем 1891 р. Особисто передано у мене дома“. ⁴⁾ В статті: „На увагу українюлюбцям у Росії“, 1890 р., ч. 1С. ⁵⁾ Павлик до Драгоманова 11 січня 1891 р. „Переписка“, т. VI, сс. 104—8.

подорож, спершу до Кракова, відтак до Праги. Відтам 24 січня вислав до Ол. Барвінського ось яке звітлення про успіх своєї місії: „Говорив я в Кракові з тамошньою громадою про львівські справи. Вони далеко спокійніше як львівська редакція „Народа“, здається не бажають доконче сваритись, зовсім цураються москвофільства і казали мені, що всіма способами будуть старатись, наскільки від їх це буде залежати, здержати „Нарід“ від екстремів. Лайка „Народа“ їм самим не дуже то подобається, а вони більше дорожать народним ділом, як їх львівські приятелі. Загалом мені здалися вони людьми уміркованими і ширими, наскільки це можна було запримити за два довгі вечери розмови“. З Праги 26 січня Антонович переїхав до Відня. В листі, котрий відсіля писав до Ол. Барвінського 7 лютого дуже интересне звітлення про його розмову з А. Хамцом. Хамець повідомив Антоновича, що міністер для Галичини Залеський, невдоволений заключеною між народовцями і галицьким намісником угодою, обстоює, щоби в калуськім окрузі замість Романчука підпирати при виборах кандидатуру москвофіла Ковальського¹⁾; також висказав побоювання міністра і свої, щоби українські послы не станули в опозицію до віденського правління. Коли Антонович старався розігнати ці побоювання, Хамець подав раду, щоби українські послы, котрі вийдуть з виборів до парламенту, утворили свій окремый клуб та в галицьких справах порозумівалися з польським клубом. Про свої стрічі з українськими студентами писав Антонович: „Бачився в Відни з Січовиками і найбільше з самою завзятою партією. Вони трохи соромляться своєї спілки з „твердими“ москвофілами та дуже ворогують проти „Народа“ за те, що ся часопись не хоче дрюкувати придуманої у їх теорії „Про державні права руського народу“. Як я подивився загалом на так званих радикалів, то скажу по совісті, що здалека вони мені здавались неначе чимсь серіозним, на ділі-ж тільки багато крику, а ані сили, ані ясної ідеї, ані солідарности між собою я не міг запримити. Це мені здається загалом дурниця“²⁾. Павликові доносили з Відня, що Антонович перед деякими Січовиками говорив, що мусить на російській Україні знищити „Народ“ і підопре це тим, що проти цієї часописи і краківська Громада і віденська Січ³⁾. З Відня Антонович виїхав 8 лютого, скеровуючи свою дорогу до сербського Білогороду.

Цим разом Антоновичеві місія не повелася; він боронив пропащої справи. Йому не вдалося противників угоди переконати про корисність Нової Ери, ані погодити розсварені табори. Навпаки, своєю інтервенцією накликав на себе особисті, часто прикрі та нетактовні напади на сторінках „Народа“. Таким нападом була „Заява“ представників віденської „Січі“, Вяч. Будзиновського і Ів. Гриневецького, котрі закидували Антоновичеві зовсім невірне і тенденційне освітлювання настроїв серед краківського та віденського українського студентства у відношенню до „Народа“, не подаючи навіть місця, де саме це освітлювання відбувалося. Вони заявляли: „Що тими Січовиками, від котрих інформації засягнув сей Українець, є ми підписані і що незадоволенне серед нас із „Народа“ було з тої причини, що він замало виступав проти тих справ, котрі той Українець боронив... Той добродій лютий був на „Народ“ за його полемічний тон, а нам сей тон був ще замало полемічний... Колиж сим простим невдоволеннем, без подання його причин, той добродій підпирав свої пляни, то вважаємо се за нечесне і негідне минувшини того чоло-

¹⁾ Проти кандидатури Романчука виступив також галицький намістник Бадені, див. Ол. Барвінський, „Спомини“, ч. III, зош. 6, с. 237 (рукоп.). ²⁾ Обидва листи, в Праги і Відня в родиннім архіві Барвінських. ³⁾ Павлик до Драгоманова 12 квітня 1891 р., „Переписка“, т. VI, с. 160.

віка". Цю „Заяву“ Павлик видрукував у 9 ч. „Народа“ (за 1891 р.), хоча сам вважав її надто різкою і перед Драгомановим оправдував її оголошення хвилиним роздрозненням та конечністю „нищити“ впливи Антоновича. Драгоманів також не одобрював тону „Заяви“ і деяких статей самож Павлика¹⁾. В рік пізніше, в статті „Українці й пам'ятник Богдану Хмельницькому“ „Народ“ полемізуючи з „Правдою“ зазначив між иншим, що в комісії, котра ухвалила модель пам'ятника і котра прибрала йому напис: „Богдану Хмельницькому единая недѣлимая Россія“, були членами два українські історики, Конст. Козловський і Вол. Антонович, потім малюнок тої моделі вкупі з пам'ятничною статтею М. Юзефовича надрукував на чільнім місці свого календаря (М.) Чубинський, автор пісні „Ще не вмерла Україна“²⁾. Погана історія вийшла зі споминами Якова Невестюка. Студент медицини Невестюк при перевозі нелегальної літератури до Росії попався в руки жандармів. Його якийсь час виводили по тюрмах, вкінці поставили перед київського начальника жандармерії ген. Новицького. Новицький запустився з ним у довшу розмову, почав його жалувати, як жертву таких „окаяних осіб“, як от проф. Антонович, що самі грають ролю лояльних горожан, а недосвідчених молодиків в роді Невестюка наражають на небезпеку. Відтак ще висипався на Антоновича, підкреслюючи, що він спершу був Поляком, але коли йому відмовили стипендії, перейшов на православ'я, дістав стипендію, відтак катедру, але йому захотілося ще легкої слави, тому пішов в українофіли, а по суті річі він ані Поляк, ані українофіл, ані Руський. Але, грозив Новицький, він не втече своєї долі і присягався що швидче чи пізніше вилупить його на тім, як він чужими руками буде вигортати вугілля. Вкінці став вихвалювати Драгоманова, кажучи: ось ідейна людина з характером, міг оставати в Росії на гарній посаді, та все-ж таки волів виїхати; тепер бідує, але не сидить на трьох стільцях! Очевидно це була ординарна провокація з боку генерала жандармів, котрий, знаючи партійні антагонізми між Українцями, надіявся своїми висказами спонукати „недосвідченого молодика“, ще зі свого боку дещо доложити на Антоновича. Але Невестюк та Павлик прийняли це за добрий гріш та постановили характеристику Новицького використати до своїх партійних поррахунків. Невестюк списав свої переживання в Росії, переповів докладно розмову з Новицьким, а Павлик помістив цей „Спомин“ в „Народі“³⁾. Драгоманів, перед котрим Павлик похвалився таким цінним придбанням для своєї часописи, додаючи від себе, що тепер „Антонович казаться“, немов передчуваючи щось недобре, зажадав присилки рукопису „Спомину“ до перегляду перед надрукуванням. Але було вже запізно, бо Павлик поспішився з друком, і хоч післав рукопис Драгоманову, то одночасно пустив статтю в світ. Діставши рукопис, Драгоманів лише розвів руками. „Що тепер робить, не знаю“... — писав — „Завважте, що діло не в тім лишень, щоб не пошкодити Антоновичу катедру ві Львові получитьи — а й щоб не підорвати йому пенсії в Росії. Може він і сам увірветься, та не треба, щоб у Росії виходило, що ми його підрізуємо доносами“⁴⁾ і порадив додати від редакції опрокнення наклепів Новицького на професора, а дещо пізніше ще від себе докинув окрему замітку, в котрій старався загладити прикре вражіння, немов би редакція „Народа“ солідаризувалася

¹⁾ Павлик до Драгоманова 14 травня 1891 р., Драгоманів до Павлика 5/17 травня 1891 р., *ibidem*, т. VI, сс. 179—185. ²⁾ Р. III, ч. 13—14, с. 185, Львів, 13 липня 1892. ³⁾ Р. IV, сс. 173—178, Коломия 1 вересня 1893. ⁴⁾ Відноситься до здогаду, який Невестюк додав у рукописи „Спомину“ від себе та який Павлик на щастя сам здогадався викинути при друкуванні.

з опінією шефа жандармів¹⁾. Та це все ще не заспокоїло Драгоманова. „Чим більше думаю про рукопись Невестюка“ — писав Павликові — „тим більше боюсь за вражіння, котре вона зробить у Росії“²⁾. А це вражіння було справді фатальне; ще в рік опісля прийшлося самому „Народові“ містити письмо „одного з чільніших українських писателів“ з острим осудом „Спомину“ Невестюка³⁾.

Справа катедри української історії на львівському університеті тяглася кілька років⁴⁾. Коли ж вкінці австрійський цісар постановою з 31 марта 1892 р. згодився на засновання „другої звичайної катедри всесвітньої історії з українською викладовою мовою“ (таку офіційальну назву надано новоутвореній кафедрі) на львівському університеті, Антонович почав хитатися у своїм початковім рішенню перебрати цю професуру. Вкінці в осени 1893 р. відказався рішучо, поручаючи на це місце свого найспосібнішого учня Михайла Грушевського. Особисті напади в „Народі“, розвал Нової Ери через виступ Юл. Романчука і великої більшости народовців проти неї (в грудні 1892), вкінці огляд на лихий стан здоров'я відобрали Антоновичеві охоту, переноситися на старі літа до Львова.

В останнє Антонович заїздив у Галичину зимою 1900 р. і гостив в домі Ол. Барвінського у Львові. Тоді вже сильно нездужав і їхав лікуватися на Сицилію. В громадянські і політичні справи вже не вмішувався. Зв'язок між Галичиною і Придніпрящиною тоді вже находився в молодих і енергійних руках Михайла Грушевського.

---

¹⁾ Павлик до Драгоманова 22 серпня 1893, Драгоманів до Павлика 26 серпня, 2 і 4 вересня 1893. „Переписка“, т. VII, сс. 281, 282, 290—1. Додаток від редакції за вказівками Драгоманова помістив Павлик зараз при кінці „Спомину“, замітка Драгоманова за підписом „Українець“ попала аж у найближче число „Народа“ (сс. 212—3). ²⁾ Лист з 4 вересня 1893, іbidem, т. VII, с. 291. ³⁾ „Народ“, р. V, ч. 13—14, сс. 221—2, Коломия 15 липня 1894. ⁴⁾ Про цю справу докладно оповідав Ол. Барвінський, „Засновання катедри історії України в львівському університеті“, „Зап. Наук. Тов. і Шевч.“, т. 141—3, Львів, 1925,—тому тут про неї згадуємо лише мимоходом.

З публіцистичної діяльності В. Б. Антоновича.

Листування з М. Ф. Комаровим (1889—1901 рр.).

I.

Листи В. Б. Антоновича до відомого в українському культурно-національному рухові Михайла Федоровича Комарова, що подаються нижче, дають можливість з'ясувати деякі моменти публіцистичної діяльності В. Б. при кінці 1880-х і в 90-х рр., а разом ілюструють характер зв'язків В. Б. з одеською Громадою...

Оддаючи з кінця 80-х років менше праці науковій, з більшою енергією, більше працює В. Б. в галузі культурно-політичної роботи, яку він сам називав „публіцистичною“.

Зо всіма громадами, що існували на Україні, встановлюються певні зв'язки. В особі В. Б. сходяться нитки громадських зносин. Оборона культурних інтересів, політичні зв'язки, матеріяльні можливості об'єднуються в особі В. Б.,—визнаного значною суспільністю проводиря українського руху того часу майже на всій території українського народу од Галичини й Закарпаття на заході й Кубані, Старопілля на сході.

Особливі взаємовідносини встановилися у В. Б. з одеською Громадою, найбільшою по кількості членів¹⁾, хоч може найменше ідеологічно скристалізованою, на Україні.

З Одесою В. Б. був зв'язаний здавна: сюди тяжило з 50-х років Південне Поділля, де жив тоді В. Б., зв'язане хлібним експортом закордон. Тут, в Одесі, у 2-ій гімназії, В. Б. одержує (р. 1850) гімназіяльну освіту. Після довгої перерви з 79 р. В. Б. наїздить, майже систематично, до Одеси, а з р. 1898—ці приїзди мають характер організований. Встановлюються близькі зв'язки й жвавіші зносини—і особливо з активною частиною одеської Громади, з Л. А. Смоленським, А. А. Андрієвським і особливо з М. Ф. Комаровим, що в 90-х рр. і на початку 1900-х, коли через хворобу одійшов од справи Л. А. Смоленський, стає в одеській Громаді разом з кількома більш енергійними, переважно молодими, членами громади—осередком усього українського життя Одеси.

Особливо значіння набувають приїзди В. Б. між 1890—1898 рр., коли з'ясовувалися політичні орієнтації й відношення до галицької „Правди“ в період польсько-української угоди, участь в якій В. Б. вже досить відома²⁾.

Особливо близькі встановлюються зв'язки після приїзду В. Б. до Одеси в травні 1895 р. 25-ліття професорської й 35-тиліття літературно-науко-

¹⁾ Склад одеської Громади в різні часи був од 65 до 23-х членів, рахуючи тих, що сплачували членські внески. Між 1890 р. і 1898 в середньому було по-над 40 членів. Деякі члени виїздили з Одеси і приймалися нові. Кошти збиралися на культурно-національні й політичні потреби. ²⁾ Не маємо тут наміру вводити в критику позиції В. Б. й значіння самої „угоди“, яко політичного акту, визначимо тільки, що не вся громада, серед якої були „драгоманівці“ й молоді „радикали“, співробітники „Народу“ солідаризувалася в цьому питанні з В. Б.

вої праці В. Б., що припадало на травень 1895 р. було відзначено в Києві навіть офіційним привітанням в стінах київського університету і на вищих жіночих курсах. Одеська громада спеціально запросила В. Б. прибути до Одеси і тут, на дачі В. В. Ковальова, старого члена Громади, відбулося врочисте вшанування: піднесено спеціальне привітання, подарунки й вжито заходів, щоб постать В. Б. на пам'ять нащадкам зафіксовано в мармуровому погрудді. Заходами Громади бюст було зроблено, за допомогою одеського професора ризбарства відомого Луїджі Йоріні, в Італії¹⁾. Тоді ж, на пам'ять ювілею й ювілянта зазнято цікаву фотографію членів одеської Громади для стереоскопу²⁾, і звичайна група, що зараз є цінним документом, що зафіксував склад одеської Громади того часу.

II.

Говорячи про взаємовідносини з одеською Громадою, як вони виявляються в листах, не можна не зупинитися на її складі і напрямку діяльності. Одеська Громада має свою історію, що вже висвітлено³⁾. Після великого радикального піднесення в 70 роках, на початку 80-их, і звязків з Желябовим і йнш. в часи глибокої реакції з 82-х і 90-х рр.—пульс її політичної акції був незначний. Зосереджувалася її робота на допомозі Драгоманову, його видавничій діяльності, а з другої половини 90-х років на жвавих також звязках з Галичиною й допомозі справі видання й постачання закордонної літератури. Головне значіння Громади, яко культурно-національного осередка, було те, що вона консолідувала і зберегала вищі ідейні цінності, перехувувала кращі традиції й підготовляла нові кадри культурно-національних і політичних діячів.

Склад одеської Громади був різноманітний: за старою термінологією переважали „розночинці“ — декласована інтелігенція, учителі, професори, урядовці, звичайно в переважаючій більшості Українці, хоч були й Поляки, як Фома Наркісович Мелятицький, вчитель, Алоїзій Длузський — адвокат, Вернер, пізніше професор одеського університету, зросійщений Німець, і Поляк — учитель Олекс. Ів. Шидловський.

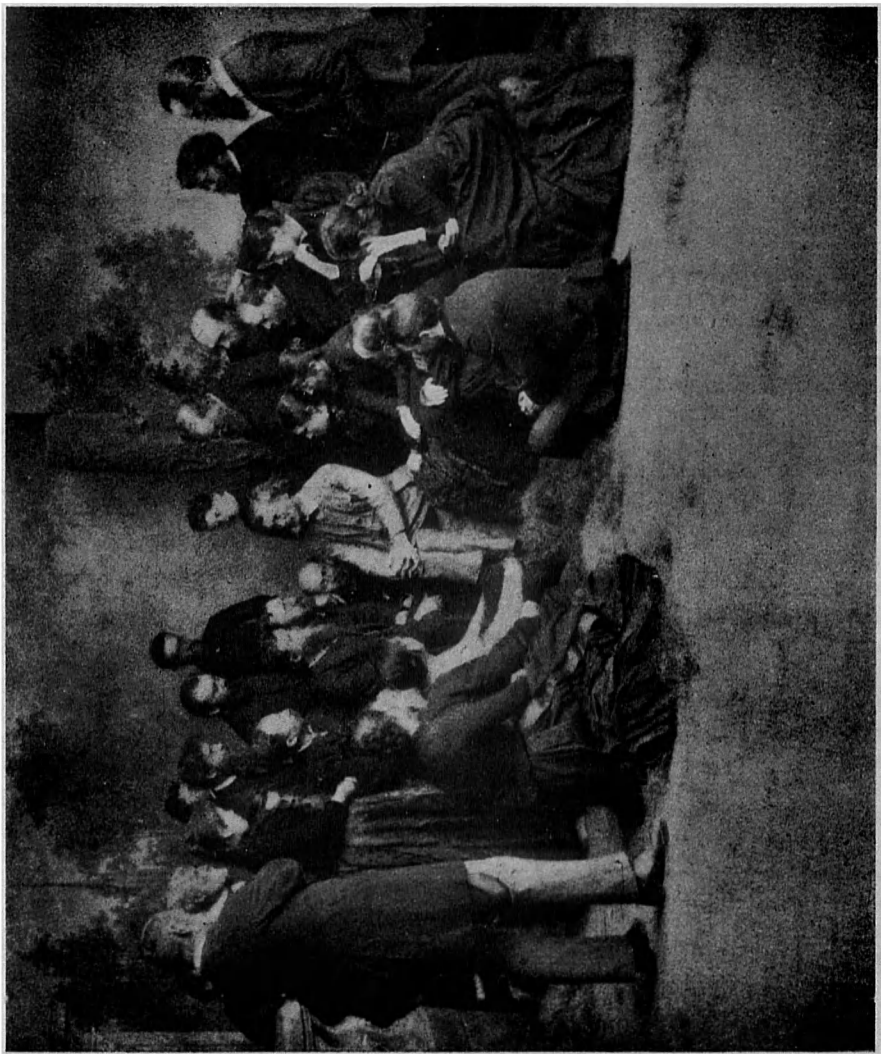
Проїшло більше 30-ти років і вже дуже мало залишилося з тих, що були членами Громади⁴⁾. Безумовно в Громаді панував широ демократичний товариський настрій і відношення. Громада також підтримувала своїх членів, допомагала їм влаштуватися, об'єднана загально-національною платформою й вимогами необхідної політичної й особистої порядности...

Не зупиняючись дрібно на характеристиці праці Громади того часу, зазначимо, що переважна роля щодо кількості належала зазначеній групі педагогів.

Найбільш важливою й цікавою постаттю до своєї хвороби був відомий (йому присвячено кілька споминів), видатний учитель історії військової школи, а пізніше й приватних жіночих гімназій, — Смоленський, Леонід Анастасієвич, в помешканню якого найчастіше збиралася Громада й вітала В. Б. А—ча. Киянин Андрієвський Олекса Олександрович, директор сирітського дому, був також одною з активніших постатей одеської Громади. Після смерті А—ськаго на посаду директора сирітського дому було проведено Сігаревича Дмитра Дмитровича, що стає з кінця 90-х років на чолі лівого крила Громади, і одним з активніших її

¹⁾ Бюст перехувувався у вдови покійного К. М. Мельник-Антонович і було ще зроблено 2 копії. Зараз мармурове погруддя передано до Катедри Історії України, дякуючи заходам акад. М. С. Грушевського. ²⁾ Завнімок виставлено було на виставі і тут подяється. ³⁾ Софію Миколаївною Щербина-Єгуною в окремому широкому нарисі.

⁴⁾ Про тих, що живуть, подаються відомості про місце їх перебування.

Одеська Громада з В. Б. Антоновичем
(фотографія 1890—91 років).

членів. Виконуючи доручення Громади Д. Д. Сігаревич кілька разів їздив до Галичини для встановлення безпосередніх зв'язків. Поет-селянин, тоді вчитель військової школи, Бібик Андрій Михайлович, автодидакт, що за допомогою В. Б. А—ча й Смоленського склав іспити „на звання учителя“ й його дружина, теж селянка, що здобула вже дорослою свою освіту, живучи довгий час у В. Б. А—ча,—були також одними з ближчих в Одесі до В. Б. людей.

Вчитель „реального училища св. Павла“—Руденко Іван Лукич і інспектор тієї ж школи Крижановський Антін Васильович¹⁾, зв'язувалися також з ширшою культурно-просвітньою напівлегальною роботою, а також викладач вищих жіночих курсів і військової школи—Синявський А. С.²⁾, працюючи в аудиторіях „Народних Чтений“ з часу її заснування на Ямській вул., а пізніше на Старо-Портофранківській вул.: Руденко завідував аудиторією, а Крижановський і Синявський працювали як лектори. Перший—з літератури, а Синявський—з історії й економіки, читаючи лекції переважно для робочої аудиторії.

Рахувався членом директор гімназії Борзаковський П. К., що виїхав у той час до Катеринослава. До Громади належали також учитель комерційної школи й жіночих гімназій—Гринчевський Кость Миколаєвич, математик Злочанський Петро Ісакович, та викладачі університету—Немировський Анатолій Йосипович³⁾—фізик, Вернер Євген Валер'янович—професор хемії, Сидоренко Михайло Дмитрович—професор геології, а також з учителів—вчитель городского училища, пізніше інспектор народних шкіл—Іващенко Кость Антонович, учит. О. А. Гармашова, бувший вчитель П. Г. Ніщинський, згаданий раніш—Шидловський Олександр Іванович—Поляк, що шуткуючи казав про свій фах, що він „за деньги показываает русский язык“, і також Поляк, фізик Мілятицький.

Другу значну групу членів Громади складали урядовці, переважно ліберального в той час міністерства фінансів, що справді „за панування міністра фінансів Вітте і директора департаменту, прихильного до Українців, Ковалевського іноді творило ніби-то справді урядову „відлигу“ в цьому міністерстві, де тоді знаходили притулок політично-неблагонадійні елементи, позбавлені права служби по інших міністерствах й особливо в міністерстві освіти. До таких належали: податний інспектор Шостаківський Микола Олександрович, бувший вчитель, Білінський Микола Іванович, теж податний інспектор⁴⁾, Федоренко Афанасій Петрович, теж позбавлений права викладати в школах міністерства освіти, Синявський, що знайшов працю в комерц. школах міністерства фінансів.

Визначнішою постаттю цієї групи був Климович Петро Титович, його прозвано було Білим; він довгий час жив закордоном, належав до йльш лівої частини громади, був вірним драгоманівцем. Климович і маляр Ждаха-Амвросій Андрієвич, працювали в херсонському земельному банку.

Брат Андрієвського Олексія—Григорій Олександрович—тиха, лагідна людина, був урядовцем міської управи. Добрицький Капітон Львович, вчитель, що завідував канцелярією куратора округи, часто ставав у притоді землякам. Там же, в канцелярії куратора, працювали Назаревський (він себе сам називав „бедный чиновник“, рано помер), і Злочанський Володимир Ісакович.

1) З зазначених членів Громади як згадано залишилося небагато: живуть в Одесі Крижановський (зараз „герой праці“) й його дружина, член громади—Євдокія Йосипівна Крижановська. К-кий часто давав притул для зборів Громади в помешканні реальної школи. 2) Після довгого мандрування знов оселився в Києві в 1917 р. 3) Професор фізики Іванівського університету. 4) Жив у Вінниці, а зараз в Кам'янці Подільському.

Значну групу давало міністерство хліборобства. Агрономи „філоксерники“ Погибка Афанасій Іванович¹⁾, Околович Афанасій Андрієвич підтримували українське студентство, приймаючи його на працю по боротьбі з філоксерою. Рано помер Климович (Чорний), що був суддею; дружина його Олександра Володимирівна весь час була членом Громади.

Особисті, приятні відносини встановилися у В. Б. А—ча з старим маляром Ковальовим Віктором Васильовичем, автором картини „Зруйнування Запоріжжя“.

На фотографії 1895 р. зазнято звичайно не всіх членів Громади того часу, бо не всі випадково взяли участь в групі. З жінок зазнялися Комарова Любов Болеславівна, дружина М. Ф. Комарова, що завше радо всіх вітала в себе й об'єднувала ширші кола: це була та хата, де знаходили собі завше притулок приїжджі до Одеси. Також зазнята Андрієвська К. О., дружина Г. А. Андрієвського, Боровська Анастасія Петрівна і Климович О. В. З старих громадян живуть в Одесі Е. О. Крижанівська, Сидоренко-Комарова М. М. і Гернет Наталія Олександрівна.

Особливе значіння в житті Громади мав Комаров Михайло Федорович, видатніша й активніша з фігур одеської Громади, з приїздом якого з Умані до Одеси почасти змінився й напрямок діяльності Громади. Комар-Уманець разом зі спілкою проробив велику роботу коло складання відомого словника й покажчика літератури. Робота переводилася в певні призначені дні, переважно в помешканню М. Ф., а також перед засіданнями Громади, для чого ті члени, що працювали в словнику, приїздили раніше.

Збираючи кошти з членських внесків, Громада постійно допомагала виданням у Галичині й Женеві, а також самому Драгоманову, становище якого в звязку з його хворобою було тяжке.

Року 1891-го для проведення своїх думок Громада придбала мало імпонууючий журнал — „По морю й по суше“, де друкувалися праці членів Громади відповідного напрямку. Це видання було не до вподоби В. Б. А—чу перш за все тому, що воно яко легальне видавалося російською мовою, мало що давало в умовах цензури, й витрата грошей на це „підприємство“ справді мало себе виправдувала.

В таких приbliżно, обставинах і при таких внутрішніх взаємовідносинах відбулося те листування, до аналізу якого й переходимо.

III.

Відношення одеської Громади до Антоновича було надзвичайно гарне, незалежно від різних її течій і напрямків. Ставлення до В. Б. було повне особливого, так би мовити, пієтету. Кожний приїзд В. Б. утворював в одеській Громаді особливий, ніби-то святочний, настрій, період піднесення, коли всі і більш інертні члени Громади хотіли виявити свою активність, зацікавленість громадськими справами. Тут впливала вже сама постать В. Б., що вмів об'єднувати своєю власною особою, підносити настрої, будити активний інтерес до українського визвольного руху...

Справоздання В. Б. про становище української справи заслуховувалися з таким захопленням, уважністю, в такій тиші, що здавалося чути було, як б'ється пульс тих сердець, що об'єдналися тут коло „божественного“, як тоді шуткуючи казали, „вчителя“, щоб почути його провідне слово. Такі моменти як раз ілюструє та група, що зазнята для стереоскопу...

¹⁾ Працює в Тирасполі.

Посередині групи членів одеської Громади, що в різних позах, стоячи навколо, сидючи навіть на підлозі, слухають „слово навчання“ свого „вчителя“, визначається об'єднуюча навколо себе, справді поетично-гарна, постать тоді вже старого, В. Б. А—ча. Ця група є доказ і спогад того, яке мала значіння для великої частини української інтелігенції не тільки праця В. Б. наукова, визнана й значна, а також і діяльність його публіцистична в ті глухі, тяжкі часи. Він навколо своєї особи групував і об'єднував ширші кола українського громадянства того часу.

IV.

Пояснення до листів В. Б. до М. Ф. Комарова.

В. Б. А—ч був надзвичайно скупий на листування. Кожен лист В. Б., як би він по формі не здавався мало змістовним і звичайним, до чого привчила довга конспіративна праця в відповідних умовах, е виразом і доказом якоїсь певної, конкретної справи і якихось певних взаємовідносин¹⁾. Як уже було зазначено, В. Б. був культурно-політичним осередком свого часу, а також і розпорядчиком певних коштів, що асигнувалися на культурно-політичну мету.

І в цих листах відбиваються заходи В. Б. у справі видань літературних П. І. Ніщинського, В. Н. Леонтовича і малярських праць відомого українського маляра — Амвросія Ждахи, що недавно помер (р. 1927).

Петро Іванович Ніщинський, безумовно видатний композитор, освічена людина, глибокий знавець грецької мови, що в інших умовах міг би мати повну матеріальну можливість жити й культурно-користно працювати, в той час перебував в тяжких злиднях. Ще маючи повну можливість працювати в школі, Ніщинський, яко Українець, що не крився зі своїми українськими почуттями й мав вплив на учнів, мусів після 25-ти років вчительства піти на мізерну вчительську пенсію й переїхати з Ананьєва до Одеси в надії знайти який-небудь заробіток. Тяжко було бачити цю надзвичайно цікаву постать гарного з себе, з великою білою „шевелюрою“ і з чорними, глибокими під великими бровами, надхненними очима діда, який ще надзвичайно гарно грав, чуло й приємно співав і талановито розказував,—що його було вже викинуто за борт життя в той час, коли його родина ще не була влаштована й вимагала, щоб нормально жити, певних коштів. Ці кошти і йшли від В. Б. і давалися в такій надзвичайно делікатній формі: „100 карбованців, що прикладаються прощу передати—звертається В. Б. до М. Ф. Комарова—„боргу мого П. І. Ніщинському““. (Лист № 1 від 6 лютого 1889 р.). Ніякого, звичайно, боргу В. Б. П. І. Н—ському не було; це була регулярна, що тягнулася довгі роки, допомога старому пенсіонеру, що мав, як зазначено, ще невлаштовану родину, аби допомогти йому закінчити його працю—переклад Іліади Гомера.

Далі листи з'ясовують ту тяжку пригоду, в якій опинився В. Б. А—ч, витративши значні кошти²⁾. Рукопис Іліади Гомера був переданий П. І. Ніщинським В. Б. після закінчення праці в кінці 1895 р.. Виконавши со-

¹⁾ В. Б. був завше під жандармським доглядом, але ж всі заходи „зловити“ кінчалися нічим. „Візьмуть бувало,—розказує дочка В. Б. Ірина Волод—вна,—вночі батька на „допрос“... мучаться з ним цілу ніч, а на ранок привозять... „Та й хитра голова ваш професор—нічого з ним не вдієш—переказували після жандарми“. В. Б. не було ніразу арештовано, а останні 20 років не було й трусу, хоч, як це виявилось підчас справи 1889 року, жандармам було відомо про „публіцистичну“ діяльність В. Б. досить ґрунтовно.

²⁾ В. Б. сподівався одержати вже готовий рукопис до 1 березня 1889 року, а прийшлося ждати 6 років... „если последует с его стороны (Ніщинського) согласие, то просите выслать мне рукопись не позже 1 марта“. Лист. ч. 1, лютий, 1889 р.

вісно своє зобов'язання П. І. Н—ський, передаючи рукопис, зазначив тільки одну умову — своє бажання, щоб переклад було присвячено В. Ф. Семиренкові, що як відомо й допомагав через В. Б. закінченню праці. В. Б. знайшов видавця для праці Ніщинського в особі того ж Семиренка, що взагалі допомагав матеріально українським справам. Коли вже рукопис було передано до друку, дочка Петра Івановича — Людмила, вважаючи, що рукопис належить їй, яко спадщина, хоч батько за життя відповідно умові передав свою працю з однією, як зазначено, умовою, присвячення В. Ф. Семиренкові, настирливо вимагала повернення їй рукопису (лист. ч. 3, 14 червня 1896 року). І рукопис В. Б. було повернуто, не дивлячись на ті умови, при яких рукопис був переданий В. Б. А—чу і про які, можна гадати, Людмила Ніщинська знала. В. Б. не робив опору, рукопис повернув, хоч майже семилітня допомога на закінчення перекладу, що давалася Ніщинському через В. Б. могла б пропасти¹⁾ даремно і рукопис втратитися.

II. Листи відбивають тільки невеличку частину тих заходів, які робились через М. Ф. Комарова в справі видання українських рукописів в Одесі. Одеська цензура, порівнюючи з київською, ставилася легше до українських видань. В листі від 15 лютого 1896 р. ч. 2 згадується такий епізод блукання по цензурним митарствам, щоб допомогти виданню рукопису В. Н. Леонтовича — оповідання *Per pedes apostolorum*...

— „В. Н. Леонтович послав Вам рукопис... для того, щоб її подати до друку там, де Ви знайдете — пише обережний В. Б. — можливим“. Звичайно, мова йде про одеський цензурний комітет, в якому встановилися вже були у М. Ф. певні взаємовідносини. Певний відсоток рукописів мусів, звичайно, залишитися в нетрах комітету; це була певна данина системі, Але ж вдавалося те, про що найбільше бідкався М. Ф. — перевести через цензурні рогатки одеські і головний цензурний комітет в Петербурзі.

III. В. Б. знаходив також окремих осіб, які б змогли взяти на себе видавничу справу й такого характеру вносини з Маркевичем — видавцем „Снопа“, — про якого запитується в листі (ч. 1, лютий, 1889 р.).

IV. Всім відомі листівки-ілюстрації народних пісень, що знайшли в свій час велике поширення, зроблені членом одеської Громади, маляром Ждахою Амвросієм Андрієвичем, але ж дуже мало кому відомо, що цю працю було виконано за допомогою В. Б. А—ча і що вона теж була наслідком постійних зв'язків його з Одесою. Маляр Амвросій Ждаха працював на невеличкій посаді в херсонському земельному банку і мав недостатній заробіток. Маючи дітей од першої дружини, що померла й одружений вдруге, Ждаха не мав звичайно засобів до видання, а навіть і для спокійної праці над виготовленням своїх листівок. Жив А. А. Ждаха на Старо-Портофранківській вул., далеко од осередку міста (поблизу Л. А. Смоленського), ледве заробляючи, беручи навіть „хатную роботу на дом“, приватно-технічного характеру. Коли б не допомога В. Б., звичайно листівки не було б ні викінчено, ні видано. Маляр Ждаха, як всі люди поетичної вдачі, визначався кунктаторством, не роблячи в цьому відношенню винятку, хоч і одержував своєчасно допомогу. В листі ч. 5 (4-го вересня 1901-го р.) В. Б. з властивою йому обережністю й ввічливістю нагадує про потребу викінчити давно почату працю.

Разом з цим, просить В. Б. — ч М. Ф. Комарова повідомити, чи відбудеться видання А. А. Ждахи ілюстрацій народних пісень. „И если

¹⁾ Тільки перші 10 пісень перекладу Ніщинського Іляди було нарешті видруковано в рр. 1902—4 у Львові, теж в наслідок певних заходів.

состоится (издание), при условии получения им еще 200 рублей, то когда следует ему выслать эту сумму“.

В листі, таким чином, нагадується, що треба приспішити з закінченням праці, за яку, йому буде виплачено решту грошей—200 карб.

V. В тому ж листі також обережно й відповідно умовам того часу пропонується організувати, притягнувши до праці відомого видавця Фесенка, ще одно видання популярних українських гравюр, давши нову працю тому ж маляру Ждасі... В. Б. доручає М. Ф.—чу організувати ще це нове видавництво:

— „Если верно“, що Ждаха згодиться взяти на себе цю нову працю, так треба розуміти цей уступ листа од 4-го вересня 1901 р., то тоді— „некоторые заинтересованные этим изданием“ ввійдуть у спілку „с предпринимателями в компанию“, щоб видати такі популярні українські гравюри „с правом получки соответственной доли прихода от распродажи издания“. (Лист ч. 5. 4 вересня 1901 р.).

Звичайно справа йде ні про які „доходы“ „заинтересованных лиц“ и самого В. Б., що не мав жадних прибутків і від своїх власних видань. Він їх так охоче роздавав навіть студентам, що його видань після ніде не можна було купити, бо вони були вичерпані! Це була та „езоповска мова“, до якої особливо охоче вдавався В. Б. через умови сучасності, щоб замаскувати справу, як вона в дійсності була: В. Б., розпоряджаючи деякими матеріальними коштами, виступає в мало відомій ролі організатора видавничої справи українських художніх видань.

VI. В листі ч. 4, 5-го липня 1898 р. залишився слід другої більш важливої публіцистичної діяльності В. Б. А—ча по організації з'їздів, що починають приймати характер постійний й об'єднують працю українських сил того часу.

В. Б. сповіщає М. Ф. Комарова про з'їзд, що відбувся 24-го серпня 1898 р. в Києві в таких виразах, що теж свідчать про умови того часу, в яких приходилося працювати:— „Дошли до меня слухи, что Вы намерены во второй половине августа воспользоваться отпуском... чтобы посмотреть с'езд естество-испытателей“... „Я к этому времени возвращусь из экскурсии и буду ждать Вас к 24-му августу, благо Вы мне нужны... как юрист“. (Лист ч. 4, 5 липня 1898).

Після 1889 р. публіцистична діяльність В. Б., що й ніколи не припинялася, прийняла ще більш ріжнманітний й широкий характер, мало ще до цього часу висвітлений. Листи, що тут подаються до М. Ф. Комарова, дають можливість з'ясувати деякі моменти цієї діяльності, оскільки вона звязувалася з одеською Громадою і її видатнішим представником того часу—М. Ф. Комаровим.

P. S. На закінчення дозволяємо собі подати дві слові про мову листів. Читача може вражати взагалі „кострубатість“ і „макаронізм“ мови листів В. Б., а також і те, що листи ч. ч. 1, 4, 5, писано російською мовою. Мусимо нагадати, що народню українську мову В. Б. знав і навіть, як відомо, писав вірші, гарні також і своєю формою, що було визнано в свій час і критикою. Але ж у мові, в листуванні, виявилася особлива вдача В. Б.—поліглота, що скрізь шукав тільки змісту, не цікавлячись формою й сам творив свою особливу граматику, свою стилістику. Тут відбулися особливості виховання й вдачі В. Б., що почав вчитися в польській й французькій мові, пізніше глибоко зацікавився українською, яку залюбки вивчав—і народню й стару—книжну, й нарешті, знаючи інші нові мови і постійно читаючи, мусів викладати й писати російською мовою. Краще всього знав В. Б. французьку й польську мову. Говорив В. Б. в приватньому й громадському життю, як майже всі українські

діячі того часу, за деякими винятками (М. Ф. Комаров, ^{0.} А. Я. Кониський, Вовк-Карачевський, Чикаленко і ин. і звичайно всі українські письменники, літератори), таким „макаронізмом“, який і відбився і в листах А—ча. Такі свідомі Українці, як відомий М. В. Ковалевський, майже зовсім не говорили українською мовою, що йому вже і молодь того часу закидала.

З учнів В. Б. перший почав писати наукові праці й скрізь вживати української мови тільки М. С. Грушевський, що теж спочатку мусів творити свою граматику й стилістику.

Вступна лекція В. Б. А—ча р. 1870 перше зробила вражіння, що перед аудиторією „не-русский человек“. Тільки велика наукова цінність, змістовність лекції, оригінальна, проста, але захоплююча, манера молодого лектора опанувала аудиторією й її захопила остільки, що цей бік вступної лекції залишився по-за критикою. Вимова В. Б., де відбивалися впливи українсько-польські, була така, що його часто питали підчас з'їздів, особливо в Москві — „Вы, вероятно, из иностранцев“. Але ж, як відомо, говорив і розказував В. Б. так цікаво підчас лекцій, промов, і бесід, говорячи просто, тихо, без афектації, що захоплював слухачів, свою аудиторію, яка б вона не була Тут відбивалися всі ті надзвичайно цінні інтелектуальні властивості вдачі В. Б., які, на жаль, не відчувуються в листах.

Чому писав В. Б. російською мовою? (Листи ч. 1, 4 і 5). Писати в той час українською мовою у справах українських, посилати по пошті запрошення на український з'їзд не було — при тодішніх умовах необхідної конспірації — звичайно можливо; доцільніше було писати російською мовою. Найбільш досконалі, граматично й стилістично листи В. Б. польською й французькою мовою, а в російській мові відбивається і вплив того ж поліглотизму, що вже було зазначено, і оригінальність особи В. Б., що творив свою і граматику й стилістику, вимогам яких, в старі часи казали, — „мали підлягати й царі“!...

1. Многоуважаемый Михаилъ Федоровичъ!

Приложенные 100 рублей прошу Васъ употребить на уплату извѣстнаго Вамъ моего долга Петру Ивановичу Нищинскому; вмѣстѣ съ тѣмъ прошу Васъ заявить ему, что въ случаѣ, если онъ рѣшился напечатать свое сочиненіе изъ Гомера, то я готовъ расходы на печатъ взять на себя при условіяхъ, конечно, выплаты данной суммы изъ распродажи изданія.

Сообщите это предложеніе П. И. Нищинскому и если последуетъ съ его стороны согласіе, то попросите выслать мнѣ рукопись не позже 1 марта. Если до того времени не получу рукописи, то потомъ встрѣчу большія затрудненія въ печатаніи; относительно-же хлопотъ по корректурѣ мнѣ обѣщаль содѣйствіе Александръ Яковлевичъ¹⁾.

Примите выраженіе глубокаго почтенія

преданный Вамъ В. Антоновичъ.

Р. С. Я былъ-бы Вамъ крайне благодаренъ, еслибы мы²⁾ могли сообщить мнѣ нынѣшній адресъ Маркевича (видавця Снопа ред.).
1889, февраль, Кіевъ.

2. Високоповажний Михайло Федоровичъ!

Обертаясь до Вас по порученію Василя Федоровича³⁾ в такім проханнїям: В. Н. Леонтович-послав Вам рукопись своєї повісті⁴⁾ для того, шчоб їйї подати до друку, там, де Ви це найдете можливим; отже він просить Вас оповістити мене, чи Ви отримали рукопись; і як шчо отримали, то кому їйї дальше переслали; як буде Ваша ласка, то звѣстити мене зараз про се, бо В. Ф. шчѣ днів 8—10 пробуватиме у Кієві, и добреб було подати йому вістку перед його вийїздомъ з Кієва.

Чекаючи Вашої відповіді, вістаюсь Вашім шциро прихильнимъ В. Антоновичъ.
1896, лютого 15, Кіевъ (Жилянська № 20).

¹⁾ О. Я. Кониський. ²⁾ Очевидно „вы“. ³⁾ В. Ф. Симиренко дядько В. Леонтовича.
⁴⁾ „Per pedes apostolorum“.

3. Высоковажный Михайло Федорович!

Я теж дуже бажаю бачитись з Вами. Я розличую, що ми побачимось 3 сентября и що Ви будете ласкаві завернути у сей день въ мою хату; будьте ласкаві передайте сюжъ прозьбу и Леониду Анастасьевичу¹⁾ — Зараницю я справді збираюся йїхати на зиму, бо вже наспів на мене такий час, що морози мені трудно пережити, алеж вийду я не ранше половини октября. Шчо до діла пані Ніщинської то воно обстоїть такъ: Місяця три перед смертю небіжчик Петро Иванович прислав мені рукопись 1—12 пісень Илліади з прозьбою знайти видавця, друкувати де можно, без всяких варунків, опріч того, шчо Він хтів доконче, шчоби надрукована була присвята його приятелеві Василю Хведоровичові²⁾; сповняючи його бажання, я пришукав видавця и поручив йому рукопись; алеж тім часом П. И. померъ и зараз-же після його смерти я отримав лист від його дочки Людмиллы Петровны Дамович³⁾, котра доконче вимагала повернути йїй рукопись, як законне наслідство від батька; я відповів йїй, як і для чого отримав рукопись и шчо з нею зробив; алеж пані Дамович⁴⁾ не переставала вимагати повороту рукописи (я після того отримав від неї шче 3 листи⁵⁾), то пишучи „умоляю Васъ на колѣнахъ“ то натякаючи на те, якій доход можть мати сторонні видавці з праці йїй батька и т. и. Бачучи якій поворот приймає діло, я витребувавъ рукопись назадъ и повернув йїй пані Дамович (маю поchtову на се квитанцію). — Так и скажить пані Ніщинської, шчо праця йїй чоловіка зісталась не друкованою, а рукопись шчо була в мене, знайходуеться тепер в посіданні йїй дочки. Зрештою про се діло просторніше поговоримо в сентябрі, як побачимось.

Прийміть шановний Михайл Хведоровичъ вирази мого щирого поважання.

В. Антоновичъ.

Київ 14 червня 1896.

4. Многоуважаемый Михайл Федорович!

Дошли до меня слухи, что Вы намѣрены во второй половинѣ августа воспользоваться отпускомъ и что въ это время посѣтите Кіевъ, чтобы посмотреть на сѣздъ естествоиспытателей; конечно мнѣ будетъ приятно увидѣться съ Вами; я къ тому времени возвращусь изъ экскурсії и буду ждать Васъ къ 24 августа — благо Вы мнѣ при случаѣ не откажете въ Вашемъ совѣтѣ какъ юристъ въ распоряженіяхъ по моимъ личнымъ денежнымъ дѣламъ. Надѣясь встрѣтить Васъ, говорю Вамъ до свиданія — шлю Вамъ искренній привѣтъ.

В. Антоновичъ.

Передайте мой поклонъ Алексѣю Александровичу⁶⁾ и Леониду Анастасьевичу⁷⁾.

5 іюля 1898.

5. Многоуважаемый Михайл Федорович!

Дошелъ до насъ слухъ, что въ Одессѣ есть издатель Фесенко, который при участіи художника Ждахи намѣренъ издавать рядъ популярныхъ гравюръ? Такъ какъ Вы знакомы съ послѣднимъ, то нѣкоторыя лица, заинтересованныя этимъ изданіемъ поручили мнѣ справиться у Васъ, вѣрно ли это извѣстие? и если вѣрно, то нельзя ли вступить съ предпринимателями въ компанію и на какихъ условіяхъ? Если предпріятіе не требуетъ особливо большихъ затратъ то моя знакомые готовы вложить въ дѣло нѣкоторую сумму, разумѣется съ правомъ получить соответственной доли прихода отъ распродажи изданія. — Вмѣстѣ съ тѣмъ сообщите состоитъ ли изданіе г. Ждахи иллюстрацій народныхъ пѣсень и если состоится при условіи получения имъ еще 200 рублей, то когда слѣдуетъ ему высылать эту сумму⁸⁾. Примите увѣреніе въ моемъ глубокомъ почтеніи.

В. Антоновичъ.

Мой адрес. Жилинская № 20.

4 сентября 1901, Кіевъ.

¹⁾ Л. А. Смоленський. ²⁾ В. Ф. Семиренко. ³⁾ Помилка: треба — „Адамович“. ⁴⁾ Перші 12 пісень „Іліади“ надруковано лише рр. 1902—1904 у Львові. ⁵⁾ Приписано вгорі. ⁶⁾ О. О. Андрієвський. ⁷⁾ Л. А. Смоленський. ⁸⁾ Ждаха, Амвросій Андрієвич, родом з Херсонщини, український маляр, член одеської „Старої Громади“, помер р. 1927 в м. Одесі.

Володимир Боніфатієвич Антонович, як археолог.

Праці Володимира Боніфатієвича в галузі археології не стоять окремо, зособна, але навпаки, вони в тісному органічному звязку з його історичними та етнографічними працями. Це виникало, звичайно, з того погляду, який мав Володимир Боніфатієвич щодо науки, її завдань та її методів. Розуміючи історію, як відображення еволюційного розвитку народнього життя, по можливості всебічне, себ-то, і політичне, і соціально-економічне, і культурно-побутове, і релігійне, Володимир Боніфатієвич, що одержав різносторонню наукову освіту, ясно бачив, як тяжко іноді простежити та установити звязок між окремими фазами або ступенями того чи іншого явища або періоду народнього життя, і що дуже багато історичних питань через недостатність, неясність, плутанину, а іноді й непевність письмових джерел не можуть бути вирішені без інших допоміжних наукових дисциплін, як археологія, антропологія, етнографія, нумізматика тощо. Ці наукові дисципліни або доповнювали, або пояснювали недостатні, часто незрозумілі місця наших писаних джерел, або за допомогою своїх фактичних даних давали зовсім нове пояснення минулих етапів народнього життя. Взагалі своєю участю у вирішенні тих або інших наукових питань ці наукові дисципліни сприяють, як відомо, об'єктивнішому їх розглядові й дослідженню і правдивому вирішенню. От чому Володимир Боніфатієвич разом з чисто історичними працями займався з такою цікавістю антропологією, археологією, етнографією і нумізматикою: вони давали йому часто ясні, певні, хоч іноді й дуже короткі відповіді на ті чи інші питання, які писані джерела або зовсім промовчували, або говорили не досить ясно і переконуюче. Багатьма систематичними дослідженнями і розкопуванням могил, городищ, печер, валів, стацій кам'яного віку тощо Володимир Боніфатієвич намагався проникнути в мало відомі досі області нашої сивої старовини і по можливості всебічно освітлити й пояснити їх. Треба сказати, що робота в цій галузі, яка що-йно почала виходити на строго науковий шлях, була надзвичайно тяжка: доводилося забарно, крихтинами, збирати відомості та матеріали і довго чекати можливості їх групування і пояснення; треба було одночасно виконувати подвійну працю — збирати матеріал і науково пояснювати його. Але Володимир Боніфатієвич твердо тримався наукового шляху, що перед ним вяснився, і невтомно працював на ньому. Він і сам збирав потрібні для цього матеріали і пильно стежив за всім тим, що здобувалося або вже було здобуто працями інших осіб в царині археології і звязаних з нею наук, і робота в цій справі йшла все більше вперед, являючи перед ученим світом ряд дуже цікавих наукових праць. Наслідки своїх досліджень з археології Володимир Боніфатієвич друкував звичайно або в місцевих наукових журналах, напр. в „Кіевських Университетських Извѣстіяхъ“, в „Кіевской Старинѣ“ та ин., або в „Трудахъ Археологическихъ Съѣздовъ“, що з них два кійвських (III і XI) відбулися за безпосередньою участю в їх підготовуванні й організації самого Володимира

Боніфатієвича, котрий багато й довго працював як перед їх одкриттям, так і підчас їхнього функціонування. Особливо дбайливо він підготовляв матеріали для археологічних вистав, що завжди бували при цих з'їздах, читав реферати, брав участь в обмірковуванні наукових доповідів інших осіб, робив із членами з'їзду наукові екскурсії по Києву та його околицях, даючи при цьому широкі наукові пояснення з історії та археології, робив розкопи і пояснював значіння знайдених предметів тощо. До сказаного треба додати, що у всіх працях Володимира Боніфатієвича помітні риси великої вчености, збудованої на міцній основі; видно, що автор їх одержав прекрасну наукову підготовку, яка виявляла широту постановки і глибину та певність погляду, що вмів помічати і спиняти свою увагу на головному, істотному. Цілком об'єктивний, строго точний, надзвичайно обережний у своїх висновках, Володимир Боніфатієвич при дослідженню наукових питань, старався по можливості докладніше і всебічніше освітлити й пояснити їх; тому він ретельно збирав і систематично розподіляв потрібний для цього матеріал, укладаючи його так, щоб він сам за себе відповідав при тому чи іншому науковому питанні. Це велика заслуга Володимира Боніфатієвича, як ученого, бо його праці можуть давати відповіді на багато питань, які не тільки виникли, але й можуть згодом виникнути. Дуже багато зробив Володимир Боніфатієвич щодо роз'яснення великих наукових питань, що мають першорядне значіння, але довго залишались без потрібного вирішення. Так напр. питання про те, чи була наша країна довгий час пустелею, яку колонізувало захоже населення вже в історичну добу, чи вона мала в себе у придатних для захисту місцях тубільне населення з давніх-давен, — Володимир Боніфатієвич дуже гарно вирішив за допомогою, з одного боку, великих систематичних розкопів у західних місцевостях України, а з другого — за допомогою тих гарних археологічних мап Київської й Волинської губ., що найдокладніше знайомлять нас з далеким минулим нашого краю. Ці мапи — наслідок багатолітніх праць Володимира Боніфатієвича — є велика вкладка в науку і надовго будуть правити за потрібне джерело для вирішення багатьох питань, як у галузі археології, так і в історії, містячи в собі цінні, дуже гарно укладені фактичні відомості по зазначених науках. Далі — питання про те, коли повстав Київ, не може бути вирішене за допомогою самих тільки писаних джерел, які позначаються, як відомо, щодо цього пункту надзвичайною наївністю і баєчністю. І тут позитивному розв'язанню питання дуже багато допомагає археологія, особливо її відділ — нумізMATика, яка дає нам змогу, розглядаючи скарби давніх монет, знайдених у Києві та його околицях, віднести існування київського населення до далеко ранішого часу, ніж як про те кажуть наші літописи, а саме — до перших віків нашої ери, коли не раніш, а не до IX чи X вв., як гадали раніш, покладаючись на літописи.

Рівно ж і літописне повідомлення про те, що в X в. на київському Подолі не було осілого населення, і на Подолі „не с'їдяхуть людье, но на горѣ“ (Іпат. -л. під 945 р.) — спростовується як знахідками в його межах грецьких, римських і арабських монет, що стосуються до давнішого часу, ніж той, що вказує літописна дата, так і іншими археологічними предметами (теракою, бронзовими речами єгипетського або фінікійського походження, старовинно-шклянним посудом то-що) тієї ж давнішої доби.

Ці фактичні основи в розв'язанні як першого, так і другого питання дали змогу Володимирові Боніфатієвичу висловити певнішу думку про перші часи Києва і групування його населення за давніх часів.

Обережний і точний у своїх висновках, Володимир Боніфатієвич не мало попрацював, щоб в'яяснити і по можливості встановити межі стародавніх частин Київа, розташування й довжину його давніх валів, воріт, урочищ й инш. Правда, Володимир Боніфатієвич не видав щодо цього спеціальної праці, коли не вважати за таку його короткі публічні лекції з історії Київа, що видало „Истор. Общество Нестора-Лѣтописца“, але той багатий матеріал, що подано в археологічній мапі Київської губ. і спеціально м. Київа, щодо знахідок речей великокнязівської доби на території м. Київа, а також і інших стародавностей, дав йому змогу в'яяснити приблизно межі давнього Київа в так званий великокнязівський період часу. Іти далі в цьому питанні і встановляти точні межі валів старого Київа Волод. Бон. вважав навряд чи за можливе через відсутність потрібного для цього фактичного матеріалу, знищеного завдяки різним несприятливим умовам, що існували на протязі чималого періоду часу. Свій погляд на це питання він висловив у статті під заголовком: „Къ вопросу объ уничтоженіи Ярославова вала въ Кіевѣ“. Волод. Бон. з цілковитою підставністю заявив, що питання про протязину так званих Ярославових валів не може бути вирішене більш-менш задовольняюче без усебічного й докладного археологічного дослідження їх, а через те що ці вали при зростанню міста Київа і новому його розпланованню знесено й знищено без жодного сліду, то й гадати про їхню протязину, напрям і форму навряд чи можливо.

Такою ж певністю погляду визначаються і ті сторінки його публічних лекцій про Київ, де він торкається визначення місця, де були стародавні київські міські урочища, деякі старовинні церкви й монастирі: де не можна спертися на міцні фактичні дані, там він одверто каже про неможливість задовольняюче вирішити питання, ставити ж ризиковані гіпотези він старанно уникав.

Після території м. Київа В. Б. звернув увагу на ті величезні, довгі, так звані Зміїв валі, що тягнуться иноді на дуже значний простір і знаходяться на правому й на лівому боці середньо-дніпровської території. Свою думку про ці земляні спорудження Володимир Боніфатієвич висловив у статті під заголовком: „Зміевые валы въ предѣлахъ Кіевской губ.“ І в цій праці, як і в попередній, наводячи історичні довідки, що стосуються до зазначеного питання, Володимир Боніфатієвич дбає притягти також до його вирішення й археологічний матеріал, хоч і визнає недостатню кількість систематично-наукових розробок останнього. Цим мов би підкреслювалась трудність розв'язання даного питання без авторитетної участі в ньому археології.

Далі, не менш важливі історичні питання про те, як далеко йшли межі названих у літописі племен слов'яно-руських, і яка була їх культура за літописних часів, на думку Володимира Боніфатієвича, можуть бути вирішені тільки за допомогою археології, а саме шляхом систематичних розкопок на чималому просторі тих територій, на яких жили зазначені племена. Перевіривши критично письмові джерела і переконавшись, що вони не можуть дати нам міцної основи для вирішення зазначених питань, Володимир Боніфатієвич прийшов до висновку, що без археологічних даних довелось би звертатись до різного роду гіпотез і здогадів, що навряд чи могло мати серйозне наукове значіння. Тому він розпочав велику роботу — за допомогою й особисто зроблених численних розкопів і розкопів інших досвідчених осіб — перевірити літописні дані і встановити географічні межі територій Слов'ян руських, прийнявши за основу для цього характерні особливості їх похоронних обрядів. Завдяки цьому, він перший спробував визначити території,

зайняті Полянами, Деревлянами, Сіверянами, Дреговичами та инш. З великих праць Володимира Боніфатієвича щодо цього можна назвати: 1) „Раскопки въ землѣ древлянъ“, видано „Имп. Археол. Комиссіей“ в „Матеріалахъ по археологіи Россіи“; 2) „Дневникъ раскопокъ, произведенныхъ въ Черниговской губ. въ 1881-мъ году“, надруковано в „Трудахъ Московскаго предварительнаго Комитета по устройству XIV археологическаго съѣзда“; 3) „О каменномъ вѣкѣ въ западной Волини“ — надруковано в „Трудахъ XI археологическаго съѣзда“. Багато надзвичайно цінних відомостей з цієї галузи містяться в археологічних мапах Київської і Волинської губ., про що ми говорили раніш. Численні дослідження і розкопи могили на обох сторонах середньодніпровської території дали змогу Володимирі Боніфатієвичу згрупувати й освітлити дані про давнє життя східних або руських Слов'ян і видати статтю під заголовком: „Очеркъ быта русскихъ славянъ по курганнымъ раскопкамъ“ — працю невелику обсягом, але надзвичайно цінну змістом, засновану на довгочасній і широкій підготовчій роботі як самого автора так і інших компетентних у археології осіб. Вона продумана, ясна і переконуюча.

У звязку з працями Володимира Боніфатієвича з старо-руського життя є також розвідки його — „О скифахъ въ предѣлахъ южной Руси“. Це питання, як відомо, дуже цікавило Володимира Боніфатієвича, і він зробив ряд цікавих досліджень і розкопок скитських могил на правому і на лівому боці Дніпра, в Липовецькому повіті, особливо ж в обсягу річки верхньої Сули, коло сіл Великих Будок, Аксютинець, Ермолинець, Поповки та инш. (Роменського повіту, Полтавської губ.).

Як видно, Волод. Бон., роблячи дослідження про Скитів, цікавився по-перше тим, щоб установити, як далеко йшли на Україні межі власне скитської території, а по-друге, — яка була культура Скитів, що жили на тій території, і які були взаємини з тим населенням, що потім заступило Скитів, або з тим, що жило в Скитії до того, як прийшли туди скитські племена. Цим Володимир Боніфатієвич вважав за можливе зручніше підійти до вирішення питання про народність Скитів та їх культуру і перевірити ті висновки, які про це були в науковій літературі. Разом із цим стояло на черзі ще третє питання, що було в тісному звязку з двома попередніми, а саме — про городища південної Руси, у чималій кількості розкидані на скитській території, та їх належність до тих чи інших народів. Дуже цікавлячись городищами, Володимир Боніфатієвич ретельно збирав про них відомості і підчас своїх численних екскурсій особисто оглянув, виміряв і зняв на план велику кількість городищ, що були в басейні середнього Дніпра і сусідніх з ним земель. Описуючи городища, Вол. Бон. ретельно відмічав усі характерні їх особливості, через що одержувались готові відповіді на цілий ряд питань істотного значіння, а саме: орієнтування щодо сторін світу, топографії самого городища і найближчої до нього місцевості, характерних особливостей в обрисі, розмірах, будові й височині валів городища, особливостей внутрішньої поверхні його тощо. Кінець-кінцем з'явився матеріал, цілком науково обставлений і підібраний. Треба сказати, що ґрунтовності й успішності праць Вол. Бон. чимало сприяла прекрасна система записування на окремих картках фактичних відомостей з різних наукових питань, завдяки чому являлась можливість швидко згрупувати відомості, з того чи іншого відділу їх, і дістати більш-менш певний висновок. Цим науковим матеріалом, що Вол. Бон. особисто зібрав, він охоче ділився з усіма тими, хто працював на науковому полі.

Наочним свідомством діяльності Вол. Бон. в галузі археології є, з одного боку, археологічний музей при університеті св. Володимира, зібраний майже виключно працями самого Вол. Боніф., а з другого — великий нумізматичний кабінет, що нараховує в собі кілька десятків тисяч монет, на збирання, вивчення й класифікацію яких Володимир Боніфатієвич приділяв багато праці й часу.

Крім вищезазначених можна було б указати ще цілий ряд праць Вол. Бон. з археології, але й наведених, гадаємо, буде цілком досить, щоб вияснити їх основний характер і напрям. Підводячи підсумки наукової діяльності Вол. Бон. в обсягу археології, можна зробити такий висновок: Володимир Боніфатієвич був широко освічений учений, з широким науковим світоглядом, що не дозволяв йому обмежуватися дрібною однобічною роботою шаблонового характеру, але навпаки примушував його ставити багато дуже важливих питань, що були тісно зв'язані одно з одним і вимагали для свого розв'язання всебічного освітлення й участі в дослідженні цілого ряду наукових дисциплін різноманітного характеру. Щасливі умови виховання Володимира Боніфатієвича дуже багато допомогли йому в цьому ділі. Одержавши в дитинстві прекрасну шкільну підготовку, що дала йому змогу добре засвоїти дві дуже важливі для наукових робіт мови — французьку й латинську, які він знав досконально, Вол. Бон. поширив потім свій розумовий світогляд читанням багатьох книг французької просвітньої літератури й науки, під досвідченим керівництвом ментора в цій справі Ч. Джидає. Вступивши до вищої школи — київського університету, Вол. Бон., крім гуманітарних знань, одержав також ґрунтовні знання в галузі природничих наук, і це безумовно чимало сприяло виробленню у Вол. Бон. правильного наукового методу, ґрунтованого на строгій, всебічній перевірці й критиці досліджених фактів або явищ. Природничі науки зробили Володимирі Боніфатієвичу велику послугу, привичайши його до ясності у постановці питання, точності і виразності в дослідженні і до строгої логічності у висновках. Крім того, наукова командировка за кордон дала змогу Володимирі Боніфатієвичу познайомитись з видатними представниками західної науки антропології та археології, як Габр. де-Мортільє, Гамі, Манувріє, Топінар і инш. і прослухати низку їхніх доповідей.

Таким чином, щасливе сполучення знань гуманітарних і природничо-історичних призвело до утворення видатного, всебічно розвиненого ученого, який усією своєю науковою діяльністю показав плідотворчість своєї праці на користь рідного краю.

Володимир Боніфатієвич був високо обдарована людина. Надзвичайна делікатність у поведженні, скромність і правдива гуманність сполучались у нього з надзвичайною допитливістю розуму і жадобою всебічного повного знання. Він довго й пильно вивчав вияви східне-слов'янського історичного життя, намагаючись збагнути всі його таємниці, одгадати загадки і пізнати його еволюційні етапи. Щоб вияснити ті або инші питання, він притягав природничо-наукові дисципліни — геологію, зоологію, антропологію, ботаніку тощо; він робив наукові спостереження над викопаними із землі кістками людей і тварин; він перший численними розкопками і всебічними спостереженнями над здобутим матеріалом намагався визначити район розселення тих або инших східне-слов'янських племен на стародавній їх території і старався перевірити взаємини між давнім і пізнішим населенням краю. Він тримався у своїх дослідженнях строго наукового методу і чесно, широко і невтомно шукав правди, і вона відкривалась перед ним легко й вільно. Тому-то наукові друковані праці Володимира Боніфатієвича, як і його наукові бесіди й лекції завжди визначались

надзвичайною ясністю, стислістю і простотою викладу разом з глибиною, ґрунтовністю наукової критики, строгою логічністю і певністю своїх висновків.

Цікаво завважити, що сполучення природничо-історичних і гуманітарних знань зробило такий же щасливий вплив на розвиток другого видатного українського вченого, попередника Володимира Боніфатієвича, — професора М. О. Максимовича, праці якого з історії, географії та археології Росії визначаються такими ж позитивними властивостями, як і праці Вол. Бон., а саме — певністю погляду, ясністю і надзвичайною логічністю. Користуючись послугами наукових дисциплін інших факультетів, Володимир Боніфатієвич, як високо-культурна й чесна людина, був завжди вдячний їм за їх освічене сприяння загальному прогресу людських знань і завжди болів душею і морально страждав, коли його *alma mater* переживала яку-небудь тяжку пригоду. Наука археології для нього була мов би тільки однією струною, якої тон мав значіння в загальній гармонії звуків, і порушення цієї гармонії в одній частині вело за собою її порушення в усьому цілому.

Пам'яті В. Б. Антоновича.

(Сторінка споминів).

Я познайомилась з В. Б. Антоновичем 1880 р. Перше вражіння було: непоказний вигляд і великий розум. Таке вражіння було проте у всіх, хто зустрічався з Антоновичем. Великий розум виявлявся вже в розмові, а зовнішній вигляд звертав на себе увагу відразу і підсилений майже повною відсутністю піклування про нього з боку Вол. Бон., викликав иноді непорозуміння, про які з добродушним гумором розповідав Антонович. Але я не знаю, чи багато з тих, хто говорив про вигляд Антоновича, звертали увагу на його очі. Погляд цих великих світло-блакитних очей був зовсім особливий: в ньому почувалось якесь невимовне турботне запитання. Може це був відбиток тих психічних моментів у житті Вол. Бон., коли йому не раз, за дуже тяжких обставин, доводилося ставити собі запитання: як бути в даному випадку. Цей, неначе звернутий в себе, турботний погляд разом з легким тремтінням руки, що держала цигарку, робив на мене вражіння давнього затаєного страждання. Великий розум Вол. Бон. впадав на очі при звичайній розмові. Це був розум строго логічний, позбавлений мрійности, містики, майже позбавлений художніх концепцій, схильний до позитивізму, до скептицизму, до іронії. Ці властивості його розуму яскраво виявлялись і в його лекціях, з якими я познайомилась трохи пізніше, як слухачка київських вищих жіночих курсів.

У 1880-х роках на історично-філологічному факультеті київ. вищ. жіноч. курсів був ряд видатних професорів: Антонович, Мищенко, Аландський, Лучицький — із старшої професури, Дашкевич, Кулаковський, Соболевський — із молодих. Це були талановиті, добре освічені наукові сили; але, за дуже небагатьма винятками, вони не мали дару лекторської вмилости й особливо дару гарної, звабливої мови. Цим також не визначався й Вол. Бон., але він, як лектор, займав особливе місце серед професорів, і його лекції були цілком своєрідні. Вол. Бон. говорив тихо, мова його не визначалась ні художністю, ні особливою виразністю, її звороти не завжди були правильні, але ця мова була проста, ясна і надзвичайно переконуюча, завдяки своїй сильній, строгій логічності. Крім того, лекції Вол. Бон. мали одну характерну особливість, якої я в такій мірі не зустрічала ні до того, ні опісля ні в кого з лекторів: лекції Вол. Бон. були надзвичайно „архітектурні“. Слухаючи їх, здавалось, ніби перед вами поступовно вимальовується якась ставна будова, окремі частини котрої помірно й гармонійно зливаються в одно ціле: ясно й чітко визначалось найголовніше, найважливіше, потім другорядне, часткове і т. д. Ці властивості його лекцій робили Вол. Бон. прекрасним лектором. Прослухавши лекцію, можна було без труднощів повторити її спочатку до кінця.

Тими ж властивостями визначались і його доповіді в наукових товариствах, наприклад, в „Обществі Нестора-Летописца“, на археологічних з'їздах. Фактична правдивість, ясність, простота, логічне освітлення,

чітка архітектурність викладу, значність неминучого висновку і своєрідна велика скромність при опублікуванні цього висновку — все це незмінно викликало зачаровання всіх членів цих учених зібрань. Незабутнє враження залишилось у мене від одного з таких виступів Антоновича на археологічному з'їзді в Одесі 1886 року, де після його доповіді, зробленої з звичайними застереженнями: „як мені здається“, „коли я не помиляюсь“ і т. п., цілий ряд учених спеціалістів з різних галузів ствердили бездоганну певність його висновків.

Як в усній мові, так і в своїх друкованих працях Вол. Бон. не любив „заумных“ слів; не любив він ні їх, ні важкої армати специфічних термінів і в чужих творах. Пам'ятаю його жартівливий вираз з приводу одної з праць економіста Зібера, з яким Вол. Бон. приятелював: „я дуже люблю Зібера, але нащо він пише такою відьмацькою мовою“.

Як професор, Вол. Бон. умів зацікавити слухачів предметом своїх лекцій і примусити їх працювати. Він утворив свою школу, що дала не мало імен, які стали відомими: М. П. Дашкевич, Н. В. Молчановський, П. В. Голубовський, М. С. Грушевський, Д. І. Багалій, К. М. Мельник-Антонович, В. Є. Данилевич та інші. М. П. Дашкевич, учень Антоновича, що звернув на себе увагу своєю монографією про Данила Галицького, зрадив опісля історію; ради всевітньої літератури, катедру якої він займав у київському університеті й на вищ. жін. курсах. Але я пам'ятаю його розмову зо мною, коли я, що спочатку пильно вивчала всевітню літературу, потім, під впливом лекцій Антоновича, взяла кандидатську роботу з історії козаччини. „Вы занимаетесь теперь у Вл. Бон.?“ спитав мене Дашкевич. — „Да“ — „Я вас понимаю“, сказав він: „я, ведь, сам занимался у Вл. Бон. и знаю, что это значит“.

У нас на курсах Вол. Бон. читав історію до-монгольської Русі та історію козаччини, в яку мов би окремим курсом входила історія Запорозжя. Як професор, він був дуже популярний. В університеті на його лекції з археології, що він читав у найбільшій аудиторії, сходилися студенти всіх факультетів і різних курсів, і ці лекції, що були одним з необов'язкових курсів на історично-філологічному факультеті, набули характеру загально-студенського курсу. Характерно, що курс лекцій з археології записав і склав студент-математик Буйницький і передав Володимирові Боніфатієвичу.

Серед слухачів і слухачок Антоновича, під впливом його лекцій, прокидалась цікавість до долі України, до її історії, географії, і в нас виникали гуртки для знайомства з різними галузями українознавства під керівництвом Вол. Бон. В одному з таких гуртків Вол. Бон. читав нам лекції з географії та етнографії України. Заняття йшли жваво, даючи багато нового, цікавого учасникам гуртка. Оповідючи нам про побутові дані з життя населення України, Вол. Бон. давав їм наукове освітлення, поглиблюючи свої пояснення. Пам'ятаю, наприклад, одну з лекцій, де він говорив з приводу національних танців — про походження різного роду танців, характеризуючи їх то як пережиток релігійного врочистого ходу (польонез), то як виявлення войовничого настрою (мазурка — кавалерійська атака), то як вираз ліричного почуття (вальс) і т. п. Були гуртки, де цікавилися більше загальними питаннями. Так, зацікавившись питанням федералізму, ми в гуртку курсисток знайомились, за вказівками Вол. Бон., з літературою питання й робили доповіді. Пам'ятаю, що я й Доброграєва (одна з талановитих учениць Антоновича, що, на жаль, дуже рано померла) захоплювались читанням Прудона „Du principe fédératif“ і робили доклад про цю книжку, що викликав жваву дискусію в тісному гуртку старших студентів і молодих педагогів.

Вол. Бон. читав лекції з філософії історії. На заняттях у цих гуртках учасники їх ближче знайомились з особою професора; перед ними злегка розкривався інтимний світ його симпатій та антипатій, іноді його хибких сторін. Так, при заняттях географією та етнографією України можна було помітити не безсторонню симпатію Вол. Бон. до Українців поряд з деякою антипатією до польської й московської народности. Оповідаючи нам про анатомічні особливості кістяка цих трьох народностей, Вол. Бон. указував на помірність частин кістяка Українців, відмічаючи „конячий череп“ Поляків і „коротконогість Москалів“, порівнююче з їх довгим тілистим тулубом. „Москаль здається вищий, коли сидить, а коли він підходить“, додавав усміхаючись Вол. Бон., „то здається, ніби він підкрадається до вас“.

Крім згаданих гуртків, були й інші, де Вол. Бон. безпосередньо або посередньо брав участь: так до нього звертались за порадами, за довідками, а іноді й за ближчим керівництвом — гурток хрестоматійників (що складав українську хрестоматію для народнього читання), гурток словарників (тих, що брали участь в складанні великого українського словника), потім гурток культурників (що мав на меті об'єднати теоретичні завдання українознавства з практичною роботою в цьому напрямку) і нарешті гурток драгоманівців або політиків, що небагом відділився від інших (особливо після розриву Драгоманова з київською Громадою) і утворив мов-би український соціал-демократичний осередок.

Досить тільки цього переліку гуртків, які мали стосунки з Вол. Бон., щоб бачити, як багато часу й сил він отдавав цій безкорисній, даремній праці. Він був єдиний з професорів на курсах і в університеті, що так близько стояв до молоді й, не дбаючи про особисту популярність, але во ім'я дорогих для нього принципів, намагався переводити їх у життя цієї молоді. І все студентство високо цінило Антоновича.

Відносини Вол. Бон. з слухачами й слухачками в університеті й на курсах і в гуртках не мали офіційности. До Вол. Бон. звертались, не боячись виявити своє незнання, з повною певністю, що він ніколи не образить нічийого самолюбства і завжди охоче і навіть радісно допоможе кожному, у кого побачить цікавість не тільки до наукової роботи, але й просто до знання. Даючи студентам і курсисткам теми для роботи, він давав їм право заміняти ці теми іншими, якими цікавились студент або курсистка, коли ці теми не виходили з програми даного курсу. Крайш, на його думку, роботи студентів і курсисток Вол. Бон. дбав надрукувати, при чому звичайно користувався для цього сторінками журналу „Кіевская Старина“. Але, будиши простим, доступним „учителем“, Вол. Бон. був завжди стриманий, як людина: у відносинах до нього завжди почувалась певна межа, „ее же не преjdeши;“ найсміливіші почували це й не могли дозволити собі з Антоновичем того панібратства, яке дозволяли собі іноді з другими суворішими на вигляд професорами. І не тільки та молодь, що вчилася, почувала цю межу: вона почувалась, мені здається, усіма, хто мав стосунки з Антоновичем. Її утворило життя: той, хто стільки пережив замолоду, хто написав свою знамениту, чудову „Исповѣдь“, той повинен був утворити круг себе цю невидиму межу, щоб укрити за нею своє внутрішнє „я“ від чужих замахів. І наскільки зовнішнє „я“ Вол. Бон. було просте, привітне, товариське, настільки внутрішнє його „я“ було складне, замкнене й обережне, і дібратись до нього було нелегко.

Навіть в оточенні своїх однодумців, в зібраннях Громади, Антонович „не розгортався“, не висловлювався до кінця. Мені здається, що тільки Рильський розумів його цілком, хоч і не згоджувався де в чому з ним.

От чому і характеризувати Антоновича, як „громадського“ діяча, характеризувати його суспільно-політичний ухил тяжче, ніж це здається. Його лекції яскраво характеризували різні течії серед козацької старшини, кріпацькі тенденції таких представників її, як Мазепа, стихійний і дикий героїзм мас, негативні риси польського панства і московського царату і т. д. Він занадто знав і не любив Поляків, але він не любив і Москви. Слухаючи його лекції, я іноді задавала собі питання, як би зробив Вол. Бон., коли б він був гетьманом за доби Руїни, і мені здавалось, що він оддався б „під Турка“. Спитати його про це я не зважилась. Бажаним політичним ідеалом життя для нього, як видно, була вільна федерація народів, де кожен з них являвся б зі своєю культурою, зі своїми етнографічними й побутовими особливостями, „кто во фраке и цилиндре, кто в свитке и смушковой шапке“ (слова В. Б. Антоновича), зо своєю рідною мовою і своїми національними формами загальнолюдської культури.

Головною умовою успіху на шляху до цієї мети повинен бути розвиток самосвідомости кожної федерованої народности, утворення власних національних форм для прийнятих основ загальнолюдської культури, розвиток власної національної мови й літератури. Все це само собою стосувалось і до України. Одна з наших розмов з Вол. Бон. дала мені змогу ближче пізнати його думки про це останнє питання.

Мені було відомо, що Вол. Бон. виховувався в російській школі, вживав у розмові російської мови і добре знав російську літературу та різні течії російської прогресивної думки. Знала я й те, що російська журналістика 80-х років, за винятком „Вѣстника Европы“, навіть і в ліпших виданнях, або зовсім ігнорувала українське питання, або ставилася до нього глумливо. Кращий журнал „Отечественныя Записки“ не був винятком. Таке відношення викликало незадоволення в українських колах. Вихована на російській літературі, я любила її і вважала за свою рідну. „Отечеств. Записки“ були мій улюблений журнал і визнаючи їхню неувважність до України, я вибачала їм цю хибу за багато іншого. А тому звістка про заборону „Отеч. Записок“ обурило й засмутило мене глибоко. Як раз того дня, коли я дізналась про цю подію, я зустріла Вол. Бон. на велелюдному вечері у Мик. Вит. Лисенка. Було гучно, весело, і мабуть, мій сумний вигляд контрастував з загальним настроєм, бо Вол. Бон. спитав мене, „що мене засмутило“. Я гаряче розказала про своє обурення і про свій жаль з приводу припинення „Отеч. Зап.“. Він уважно вислухав мене і хитро всміхнувшись, сказав: „знаєте, мне представляется, как если бы наша украинская дивчина рассказывала мне, что вона дуже любила москаля, і що його на війні вбито. Мені її сердешну дуже жалко, а москаля — аж нічогосінько“. — Ця відповідь викликала в мені обурення, і я почала з запалом суперечити Вол. Бон. Я питала його, навіщо він це каже? Адже він дуже добре сам знає російську літературу і ще недавно, іронізуючи з Овсяніко-Куликовського за його захоплення тургенівськими героїнями, говорив про те, як одна з них ходила в шовкових сукнях, а в другій якось особливо задріготіли брови, — значить, сам добре знає Тургенівські твори, де ці подробиці мають кожна своє значіння. Крім того, він добре знає, яку суспільно-політичну вартість являли „Отечественныя Записки“. На це Вол. Бон. серйозно відповів мені таке: „Вплив російської культури на Українців занадто великий і тому шкідливий. Російська література сильніша за українську, а російська мова надто близька до української — це збільшує небезпечність. Коли Українці будуть засвоювати загальнолюдські ідеї й вищу культуру з творів західно-європейської думки чужоземними; більш далекими мовами, то вони не будуть так утрачати свою рідну мову, як тепер; вони будуть намага-

„Україна“, кн. 5—7.

тись висловлювати ці ідеї своєю мовою і цим сприятимуть її розвитку, а разом з тим і розвиткові рідної літератури й культури. Нехай молодь вчиться чужоземних мов, читає багатшу на ідеї західно-європейську літературу—це буде корисніше для неї, ніж вплив російської літератури“.— Міркування Волод. Бон. не переконали мене—я бачила в них вияв національної нетерпимости. Але вони яскраво виявляють настрої його розуму, що склався під впливом тяжких переживань минулого. Сам Вол. Бон. був добре знайомий з західно-європейською літературою і, здається, більше всього любив французьких письменників. Він бував за кордоном не раз і, як видно, симпатії його схилялися до романських народностей. Добре володіючи французькою й латинською мовою і почасти італійською, він не зазнавав труднощів ні у Франції, ні в Італії; знання цих мов допомогло йому і в Іспанії. З властивим йому гумором розказував Вол. Бон., як після одного з археологічних з'їздів він подорожував по Іспанії. Знаючи, що він не володіє еспанською мовою, ми спитали його, як він розмовляв підчас подорожи, тим більше, що в Іспанії відособленість провінцій з їх місцевими говірками робить особливо багато труднощів щодо цього.— „Як раз це було мені на користь“, відповів Вол. Бон.: „сполучаючи латинські, італійські і французькі слова в щось середнє, я говорив своєю особливою мовою, і мене в Кастилії мали за Арагонця, а в Арагонії—за Кастилійця, і все обходилося гаразд“.

Вол. Бон. був дуже цікавий бесідник. Він умів, говорячи просто про звичайнісінькі речі, робити розмову цікавою і значною—одна з прикмет справжнього розуму. Крім того, його розмова, не красномовна, іскрилася блисками гумору, иноді іронії й парадоксів. У суперечках він давав висловитися супротивникові й уважно вислухував його докази, хоч вони навряд чи переконували його коли-небудь, але, вислухавши до кінця, лекше й логічніше можна спростувати, а стримуватися Вол. Бон. звик і тому слухав терпеливо. Сильна логічність давала змогу Вол. Бон. робити переконуючими навіть парадокси. Діставши широку освіту—два повних факультети (медичний та історично-філологічний), вибравши своєю спеціальністю історію та археологію, Вол. Бон. за „науку наук“ вважав проте географію, котру, як науку про землю й людину на землі, вважав за універсальну. Захопившись цією думкою, він розгорнув парадоксальний, але дуже цікавий план середньої школи, побудований виключно на географічних дисциплінах.

Вол. Бон. мав ще одну рідку рису: він не тільки ніде й ніколи не висовував своїх заслуг, але він охоче визнавав заслуги інших осіб, їх розум і здібності. З багатьох фактів цього роду мені яскраво пригадується один, коли в розмові зо мною про Смоленського Вол. Бон., сам сильний логіст, сказав: „такої логіки, як у Смоленського, я не зустрічав“.

Можна було дуже розходитись у поглядах з Вол. Бон., але не можна забути того впливу, який він мав на всіх, хто хотів у нього працювати, не можна забути тих керовничих бесід, що він провадив зо своїми учнями у своєму тихому кабінеті. Його кабінет мав вигляд великої шафи, бо всі стіни його було занято книгами його великої бібліотеки. Цей кабінет був такий же строгий, простий і скромний, як і його хазяїн, і також повний мисли і знання. Тут за великим письмовим столом творилися наукові праці Антоновича, тут у живій розмові за тим же столом росла молода школа Антоновича, і той, хто хотів прилучитись до справжньої науки, навчитися працювати, той з величезною подякою згадає Вол. Бон. не тільки як великого вченого, але і як рідкого вчителя.

Листи В. Б. Антоновича до Б. С. Познанського.

Оригінали листів В. Б. Антоновича до Б. С. Познанського, що ми їх тут подаємо, переховуються в рукописному відділі Полтавського Державного Музею. Крім багатьох відомостей, так би мовити, автобіографічного характеру щодо Антоновича, в листах цих ми зустрічаємо чимало згадок про таких осіб: „Фаддей“ Рильський, П. Чубинський, П. Косач, В. Д. Антепович, лікар Михалевич, І. Рудченко, Д. І. Линтварев, М. І. Баковецький, Михальчук, Науменко, О. Пчілка, П. Куліш, О. С. Лашкевич, Сагатовський, Ільницький, Левченко, Семиренко, Старицький і т. и. Листи подаємо за їх хронологічними датами, крім листів під ч.ч. 4 та 5 без точних дат, яких вміщено в чергу за їх змістом.

Листи українською мовою (ч.ч. 15, 16, 18, 19, 21 та 22) подаємо додержуючи правописа оригіналів.

1.

1869, октябрю 26, Київъ.

Любезный Борисъ!—Вотъ наконецъ Якиму удалось двинуться в путь послѣ многихъ затрудненій. Кажется, что мы съ нимъ обдумали всѣ возможные облегченія пути и препятствія, могушія встрѣтиться въ дорогѣ.—Книжки твои я перебралъ; все имѣющее какой бы то ни было интересъ оставилъ для перевоза тебѣ, все же то, что мнѣ показалось никому не годнымъ, въ видѣ учебника алгебры, сочиненій Булгарина и т. п., я посоветовалъ Якиму оставить для избѣжанія лишней тяжести. Передаю тебѣ всѣ твои, хранившіеся у меня, документы и 3 книжки собственного издѣлія. Я постоянно нездоровъ; желудокъ сердце, горло болятъ попеременно—суть въ полномъ разстройствѣ нервной системы, которая уподобляется избитому фортопьяну. Чѣмъ бы еще похвалиться; черезъ двѣ недѣли назначенъ мой магистерскій диспутъ,—потомъ дальнѣйшія работы у меня такія: на дняхъ выпускаю томъ о городахъ Южно-русскихъ, а черезъ 2 мѣсяца другой, о крестьянскомъ землевладѣніи въ XVIII в. Сіжу кромѣ того за работою весьма серьезно,—хочется учинить исторію „Подольской земли“ съ незапамятныхъ временъ по нынѣшнія—роботу разложилъ на два года—насколько справлюсь—еще самъ не знаю. Изъ прежнихъ знакомыхъ не знаю что и про кого тебѣ писать, такъ какъ не вѣмъ, какія свѣдѣнія уже на сей счетъ имѣешь. Фаддей только что вернулся^{ль} съ заграницы,—видъ имѣетъ весьма приличный,—впрочемъ грустно то, что человекъ впалъ въ какое то полусонное нравственное состояніе и какъ-то замѣтно перестаетъ интересоваться всѣмъ сколько нибудь интересующимъ развитого человека, даже литературою. Иванъ Ивановичъ женился, жену привезъ прямо изъ Венеціи тамошнюю уроженку—говорятъ особу очень почтенную. У Фаддея наконецъ есть дочка. Иванъ Абрамовичъ сопровождаетъ Чубинскаго въ качествѣ секретаря в этнографической экскурсіи, послѣднія свѣдѣнія имѣлъ отъ нихъ изъ Кремянца—Кланяется тебѣ Сагатовскій, по прежнему

практику имѣетъ хорошую и читаетъ свирѣпо газеты. Моя Варвара Ивановна хватила недавно холеру—теперь выздоровела—не приписывается понеже спитъ, но преумильно сказала тебя письменно облобызать. Кстати, мы теперь настоящіе кievскіе граждане, купили себе домъ, правда паршивенькій и старенькій, все таки свой.—Прощай Борисе, пиши до насъ по прежнему, а мы, раздѣливъ отвѣты съ супругою, будемъ стараться акуратно отвѣчать. Твой В. Антоновичъ.

2.

30 января 1876 г.

Любезный Борисъ!—На два твои письма шлю тебѣ категорическій отвѣтъ 1) письмо твое, переданное Волкову, было имъ передано по назначенію, 2) Отъ Косача получено извѣстіе, что тотъ чиновникъ, о которомъ ты справлялся, не существуетъ уже въ Новоградъ Волынскомъ уездѣ, и Косачъ его адреса не знаетъ. 3) Годичный взносъ въ географическое общество=5 руб.; если будешь высылать таковые, то адресуй такъ: секретарю Отдѣла Русск. географич. Общества Алексѣю Даниловичу Антеповичу, Рейтарская, домъ Богданова. 4) Реферата твоего ожидаемъ съ нетерпѣніемъ и будемъ тебѣ за него очень благодарны. Монеты присланныя въ рисункахъ я пересмотрѣлъ; для музея я ихъ не приобретаю, такъ какъ у насъ есть всѣ изображенные экземпляры т. е. №№ 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9; № 6 нѣтъ, но судя по рисунку, онъ не представляетъ интереса, по поводу отсутствія надписи—это такъ называемая монета нѣмая (полагаю восточная); № 2—цѣна 1; руб. 50 к.—есть голландскій талеръ; № 4—цѣна 25 к.—Константина I, надпись должна означать *Gloria exercitus*; № 5—цѣна около 50 коп.—вѣроятно монета Понтійскаго города *Amyssus*; № 7—лучше другихъ (онъ стоитъ около 3 руб.). Это большая бронза императора Максимиана (*Salus Augusti*); № 8—цѣна 75 коп.—большая бронза Антонина Пія; № 9—цѣна 50 коп., я почти увѣренъ—средняя бронза Диоклетіана (можетъ быть кого либо изъ его соправителей—Максимиана Геркула, Лицинія или Ганерія?). Другой серии монетъ я еще не получилъ изъ почты, хотя объявленіе есть у меня; получивъ, разсмотрю и поступаю какъ сказано въ твоёмъ письмѣ, т. е. или немедленно возвращу монеты съ подробнымъ ихъ описаніемъ, или предложу цѣну за нихъ—А вотъ еще къ тебѣ просьба,—потрудись сообщить мнѣ категорическое описаніе той воронежской исторіи, о которой ты мнѣ говорилъ. Совершенно объективно перечень фактовъ, съ возможно точнымъ фактическимъ указаніемъ времени и именъ дѣйствовавшихъ лицъ на сколько это возможно.—Это мнѣ весьма весьма пригодится въ качествѣ историческаго матеріала, если можно ускори сію присылку. Затѣмъ прими пожеланіе всего лучшаго. Твой В. Антоновичъ.

Словарная работа подвигается, первыя 4 буквы уже кончены.

3.

9 іюня 1876.

Любезный Борисъ!—Дѣйствительно въ нашей корреспонденціи произошла какая то путаница—изъ письма твоего я вижу, что ты не получилъ моего письма, гдѣ трактовалось о Старицкомъ. Потому возобновлю все тогда писанное.

1. Вопросъ о мѣстѣ у Семеренка лопнулъ, потому что окончательно лопнула Городищенская фирма—ее теперь ликвидируютъ, т. е. распродаютъ въ раздробь. За то вотъ что предлагается въ замѣнъ: напиши отъ себя докладную записку въ Управление Кіевско-Брестской желѣзной дороги, поясни въ ней въ кратцѣ о своемъ образованіи и бывшихъ занятіяхъ и

предложи услуги и условия. Въ управленіи этомъ служить Старицкій (родичъ писателя), и онъ обѣщаль дать запискѣ достодожный ходъ при первой вакансіи.

2. У Ильницкаго я дважды забираль справки о Левченкѣ, онъ утверждаетъ: что заказанныя книги выслаль послѣ перваго требованія, что дѣйствительно небольшой остатокъ денегъ есть, что онъ дважды спрашиваль Левченка о томъ, какое дать назначеніе сему остатку и готовъ исполнить всякое въ этомъ отношеніи распоряженіе, но такового не получаетъ; что впрочемъ остатокъ равняется суммѣ около одного рубля.

3. О дѣлѣ Петра Саввича ничего не знаю отъ Волка.

4. Монеты завтра возвращу тебѣ по почтѣ; каждая будетъ обернута въ бумажку, на которой написано точное опредѣленіе, выставлена цѣна и ссылка на сочиненіе, откуда таковая заимствована—всѣ подобныя монеты имѣются въ музеѣ.

Будь здоровъ, лобзаю тя несказанно, купно съ Варварою Ивановною. В. Антоновичъ.

Высылая записку въ желѣзно-дорожное управленіе, сообщи объ этомъ мнѣ, я немедленно предъупрежу Старицкаго и т. д.

4.

15 іюля.

Любезный Борисъ! Съ твоею запискою случилась чортовщина—я не былъ въ городѣ во время получки твоего письма, а затѣмъ былъ крѣпко боленъ, потому и не могъ принять должныхъ мѣръ для того, чтобы дать ей ходъ. Только со вчерашняго дня могу заниматься дѣлами и употреблю всѣ усилія, чтобы поправить дѣло. О рефератѣ—ларчикъ просто открылся—я сдѣлаль поправки для прочета его въ засѣданіи, на что имѣль отъ тебя право—отосланъ же онъ потому, что на дняхъ отдѣль будетъ закрытъ—и мы рѣшились возвратить авторамъ всѣ труды, дабы ихъ работа не пропала. Вообще у насъ новости плохи. Павлу Платоновичу приказано переѣхать на сѣверъ—говорять, что есть циркуляръ, воспрещающій всѣ изданія на малор. нарѣчій безъ исключенія, даже печатаніе нотъ и сценическія представленія. Придется намъ въ чужомъ пиру похмѣлье.

Прощай твой В. Антоновичъ.

5.

1876.

Любезный Борисъ!—Начну съ того, чтобы тебя взаимно ругнуть. Ни одно твое письмо не было оставлено безъ отвѣта. Послѣднее получено было в сентябрѣ (кажется) и я на него отвѣчалъ самымъ категорическимъ образомъ (извѣстіемъ о закрытіи Географическаго Отдѣла и т. д.). Причины не писанія къ тебѣ не было никакой—потому, что было самописаніе.

Живемъ мы по прежнему. Варвара Ивановна въ настоящее время хвораеть (впрочемъ не сильно) простудилась и скиглить. Я по обыкновенію имѣю роботы поверхъ ушей.—Вообще годъ прожитой былъ одинъ изъ самыхъ горькихъ годовъ жизни—подробностей писать не буду—слава богу кажется минулося. Когда нибудь при свиданіи расскажу. Были такіе благодѣтели, что, не справясь съ моимъ желаніемъ, хотѣли мнѣ доставить повышеніе по службѣ въ видѣ мѣста директора гимназіи въ Вологдѣ и т. п. Изъ текущей жизни ничего особенно интереснаго не имѣю сообщить. У насъ все вниманіе обращено на военныя приготовленія. Все слышишь толки о томъ будетъ ли война, или же будетъ? И не удивительно, войска въ нашемъ районѣ мобилизованы, совершаютъ большія

движенія по направленію къ границѣ. На насъ лично это отразилось усиленнымъ военнымъ постоемъ. Въ нашей хатѣ помѣщается вотъ уже 2 мѣсяца 5 солдатиковъ, отъ которыхъ Варвара Ивановна приходитъ въ страшный азартъ, по моему мнѣнію напрасный.

Прощай любезный Борисъ и не сердись на неповиннаго пріятеля и аккуратнаго на сей разъ корреспондента. В. Антоновичъ.

6.

11 ноября 1878.

Любезный Борисъ! Варвара Ивановна поручила мнѣ отвѣтить слѣдующее: предложеніе переселенія въ Елисаветградъ она написала, зная, что ты Павловскъ желаешь оставить, въ Елисаветградѣ же живетъ нашъ пріятель д-ръ Михалевицъ, который беретъ хлопотать о томъ, чтобы облегчить тебѣ на первыхъ порахъ пріисканіе практики юридической; какъ видишь особенно торопиться незачѣмъ, торопливость же въ письмѣ вышла лишь только потому, что черезъ мѣсяць два самъ Михалевицъ оставитъ Елисаветградъ; если хочешь съ нимъ списаться, то его адресъ: доктору Афанасію Ивановичу Михалевицу въ Елисаветградъ. Варвара Ивановна тебѣ сама не пишетъ потому, что она очень разстроена — вчера были похороны ея матери. О себѣ что тебѣ новаго донести — все таки по прежнему нечѣмъ хвалиться. Въ маѣ защищалъ я диссертацию, получилъ доктора; въ маѣ-жъ былъ выбранъ въ ординарные — та ба министерство понинѣ не утверждаетъ, почему — мнѣ невѣдомо. — Все лѣто я прокопалъ могилы, носило меня по этой части и въ Муромъ, и въ Ромны, и въ Житомиръ und so weiter. Результаты раскопокъ кой какіе есть по археологіи относительно средняго періода желѣзной эпохи, относительно челоуѣка современника мамута и т. д. Для меня же лично еще одинъ результатъ — полное сознание того спокойствія, которое кроется въ нирванѣ могилы и страстное къ нему стремленіе, — такъ мнѣ тѣсно и душно на поверхности земли и такъ многое надоѣло; впрочемъ я кажется впадаю въ пафосъ — онъ же величайшая глупость на свѣтѣ и потому спѣшу прекратить — *adieu caro amico*. В. Антоновичъ.

7.

22 квітня 1885.

Любезный Борисъ! Напрасно ты слова Ф. Т. понялъ какъ упрекъ съ моей стороны — я совершенно не придавалъ имъ такого смысла. Просто я рѣдко пишу потому 1) что ужасно лѣнюсь писать письма 2) потому что удивительно я сильно усталъ нравственно, такъ что по временамъ превращаюсь въ колоду. О причинахъ писать не буду — нічимъ хвалиться — конецъ концемъ у меня съ октября постоянно идетъ кровь изъ горла, и медики меня сплавляютъ въ Италію на лѣто; если получу отпускъ, то конечно поѣду и надѣюсь отъ этого окрѣпнуть — дѣло въ томъ, что хотя процессъ въ дыхательныхъ путяхъ и не особенно пріятный, но въ моихъ лѣтахъ онъ тянется такъ долго, что я вѣроятно до конца его не доживу — особенно накладывая латки въ видѣ гігіеническихъ путешествій — климатъ климатомъ — а спокойствіе спокойствіемъ — удаленіе отъ всякихъ напряженій и пенатовъ конечно лучший медикаментъ. Изъ семейныхъ своихъ дѣлъ могу тебѣ сообщить, что въ началѣ мая Арышка выходитъ замужъ; ея суженый медикъ только что окончившій, и челоуѣкъ порядочный. — Работы у меня было до ста бісів, а между тѣмъ энергія уменьшается — впрочемъ какъ бы то ни было буду стараться тянуть до конца.

Относительно статьи для Киевской Старины будь весьма остороженъ — редакторъ приметъ ее съ удовольствіемъ — цензура будетъ сторожить цѣль — за то добровольцы кievлянскіе готовы всегда сдѣлать изъ мухи слона — ты вѣроятно знаешь какой гвалтъ они подняли по поводу твоихъ „Воспоминаній“. — Они придираются не только къ тому, что написано, но и къ тому, что по ихъ мнѣнію авторъ думалъ писавши. — Если ты будешь писать о томъ что намѣтилъ, конечно не впадая въ неблагопрістойный тонъ, то не лучше ли будетъ дать форму отдѣльныхъ характеристикъ и эпизодовъ, совершенно объективныхъ, не высказывая о нихъ своего мнѣнія. Не сердись ты Борисъ на меня за лаконизмъ и краткость писемъ — будь увѣренъ, что оно не сухость и не нежеланіе, а результатъ сильно угнетенной психиіи. Желаю тебѣ всего лучшаго — преданный тебѣ В. Антоновичъ.

8.

1887, декабря 7, Кіевъ.

Любезный Борисъ Станиславовичъ. Киевская Старина перешла въ новыя руки; ее дня 2 назадъ купилъ у Лебединцева нашъ бывший товарищъ Ал-ръ Ст-ичъ Лашкевичъ. Новый редакторъ ожидаетъ лишь утвержденья главнаго управленія по дѣламъ печати, на которое можно вполне надѣяться — прежде всего онъ желалъ бы возобновить связи съ тѣми сотрудниками журнала, которые разошлись съ прежнимъ редакторомъ; вслѣдствіе этого онъ поручилъ мнѣ передать тебѣ просьбу свою, конечно принося обѣтъ никогда не насиловать текста своихъ сотрудниковъ, и просить увѣдомить или меня, или его прямо (Театральный переулокъ, собственный домъ) можетъ ли онъ подняться на твое сотрудничество? Я съ своей стороны могу лишь поручиться за полное джентельменство и литературную порядочность Лашкевича — Жму тебѣ руку. — Искренно преданный В. Антоновичъ.

9.

6 октября, 1888, Кіевъ.

Любезнейшій Борисъ! Шлю тебѣ великое спасибо какъ за прекрасный молотокъ, который я получилъ, такъ и за утѣшительныя въ крайнемъ результатѣ свѣдѣнія о судьбѣ твоей особы. — Относительно себя мнѣ нечѣмъ хвалиться, — всю весну я проболѣлъ весьма тягостнымъ нервнымъ разстройствомъ — медики запретили мнѣ было заниматься и на лѣто отослали въ Крымъ. Я немного теперь окрѣпъ, но всетаки осталось значительная апатія и мизантропія. Дѣйствительно два послѣдніе года меня и вблизи и издали дровичи больше какъ когда-либо въ жизни — такъ, что нужно было большихъ усилий, чтобы не лопнуть помимо воли, а то и забирала большая охота лопнуть добровольно. Впрочемъ все это пустяки, о которыхъ и писать не стоитъ — когда нибудь свидимся, то розскажу тебѣ, если найдешь что разсказывать стоитъ.

Изъ семейныхъ своихъ новостей сообщу тебѣ, что одна изъ дочекъ моихъ — Галя на дняхъ вышла замужъ — мужъ ее французъ Леонъ Геркенъ, служащій въ качествѣ электро-техника при желѣзной дорогѣ. Она вышла по собственному выбору и желанію — выборъ мнѣ кажется удачнымъ. — Вся семья тебѣ шлетъ сердечный привѣтъ. Искренно тебя цѣлую. — В. Антоновичъ.

10.

3 декабря, 1888.

Любезный Борисъ! Великое тебѣ спасибо за сборникъ Омельченка. Я его пересмотрѣлъ; онъ мнѣ кажется въ высокой степени интереснымъ

не только по содержанию и весьма тщательной редакції п'єсень, но и какъ важный матеріалъ для діалектології украинскаго языка. В настоящее время у меня взяла для пересмотра книжку Олена Пчілка, затѣмъ я ее сообщу Михальчуку и Науменку; не сомнѣваюсь, что одинъ изъ трехъ составитъ рецензію ея для Кіевской Старины. Ничего новаго на нашихъ горизонтахъ нѣтъ, о чемъ бы тебѣ интересно было сообщить. Въ нашемъ педагогическомъ мірѣ отрадная новость — новый попечитель Вельяминовъ-Зерновъ, человекъ въ высокой степени образованный и во всѣхъ отношеніяхъ крайне порядочный, послѣ бывшаго у насъ Голубцева не можемъ достаточно нарадоваться. Всѣ знакомые твои благодушествуютъ, — и жизнь у насъ идетъ съ дня на день по старому. Искренній тебѣ привѣтъ. Твой В. Антоновичъ.

11.

25 сентября, 1889.

Любезный Борисъ! Я тебѣ весьма благодаренъ за археологическіе свѣдѣнія — наврядъ ли когда-либо удастся мнѣ пробраться на изслѣдованіе Подонской старины — очень много есть еще дѣла въ ближайшей мѣстности, а вѣдь латинская пословица тебѣ вѣдома *ars longa, vita brevis*, что галичане переводятъ такъ: „штука долга, а животъ короткий“. Мнѣ же о животѣ и о штукѣ пора думать, зря на то, что кончаю 56 годъ. Относительно твоего перемѣщенія — не найдешь ли возможнымъ подумать о финансовой дѣятельности, въ этомъ отношеніи могу тебѣ указать двухъ общихъ знакомыхъ: Ив. Як-ча Рудченка, кой есть теперь предсѣдателемъ казенной палаты въ Херсонѣ, и Николая Ивановича Баковецкаго, занимающаго должность ревизора или оцѣнщика въ черниговскомъ дворянскомъ банкѣ, — думаю, что оба они люди хорошіе и конечно если есть возможность помѣститься — охотно тебѣ ее предоставятъ — можетъ быть обратиться къ нимъ, если же найдешь нужнымъ, то и я готовъ также одновременно написать имъ. Сверхъ того у меня есть еще одинъ хорошій знакомый Дмит. Ив-чъ Линтваревъ — директоръ дворянскаго банка въ Житомирѣ — если желаешь, могу ему написать, надѣюсь, что онъ на просьбу обратитъ серьезное вниманіе. Жду поэтому от тебя слова, и если таковое получу, понаписываю всякую корреспонденцію. Цѣлую тебя сердечно — низкій поклонъ твоей семьѣ. Преданный тебѣ В. Антоновичъ.

12.

21 іюня, 1891, Кіевъ.

Любезный Борисъ! Вотъ я наконецъ возвратился изъ долгаго странствованія; здоровье мое подчинилось на сколько это было возможно, такъ что я считаю себя гарантированнымъ до конца лѣта — что будетъ съ наступленіемъ холодовъ — богъ вѣдаетъ.

Зная, что ты имѣешь обыкновение пользоваться во время судебныхъ ваканцій временемъ для увеселительныхъ экскурсій, и полагая, что можетъ быть направишься на это лѣто въ Кіевъ, сгораю желаніемъ увидѣться съ тобой, но такъ какъ самъ я буду выѣзжать въ деревню, то хочу тебя просить направить путь твой такъ, чтобы ты могъ попастьъ въ Кіевъ 4 августа, думаю, что просидишь дня 2—3 и будемъ имѣть возможность наговориться, что намъ рѣдко случается. Само собою разумѣется, что ты остановишься у меня. Мой искренній привѣтъ твоимъ дѣтямъ, искренно тебѣ преданный В. Антоновичъ.

13.

Романовка, 1895, іюля 25.

Дорогой Борисъ! Прости запоздалый отвѣтъ, но не зависитъ онъ отъ моей лѣни. Весною я перенесъ очень тяжелую болѣзнь: инфлуенцу, осложненную плевритомъ, въ результатѣ осталось такое разслабленіе, что мѣсяца два я съ трудомъ двигался и былъ неспособенъ ни къ какой работѣ. Я рѣшился поѣхать в Одессу за совѣтомъ къ медику, которому вполне довѣряю, фатализмъ сдѣлалъ такъ, что въ минуту, когда мнѣ нужно было садиться въ поѣздъ, пріѣхалъ твой сынъ, и мнѣ можно было поговорить съ нимъ не болѣе 5-ти минутъ (онъ впрочемъ остался у насъ дня на два); не теряю надежды, что мы увидимся съ нимъ на обратномъ пути его изъ Волині. Мой медикъ предписалъ мнѣ: на вакаціи абсолютный отдыхъ и спокойствіе — деревенскую жизнь, движеніе на воздухѣ etc. Въ силу этого я поселился у Фаддея, гдѣ имѣю отдельную хату, совсѣмъ пустую и занимаюсь *dolce far niente*, наѣзжая каждую недѣлю дня на два въ Кіевъ. Кстати Фаддеей шлетъ тебѣ искреннее привѣтствіе, занятъ онъ теперь съ утра до вечера жнивами. Искренно благодарю тебя Борисъ за твое привѣтствіе; несомнѣнно изъ всѣхъ разнородныхъ поздравленій ближе всего къ сердцу указанные тобою мотивы. Что мы увлекались, были оптимистами — это вѣрно, но вѣрно также и то, что мы попали въ струю живую, соответствовавшую и положенію нашего края и его будущности и общимъ требованіямъ европейскаго прогресса. Для меня лучшею повѣркою служить то, что вотъ уже 40 почти лѣтъ минуло, половина насъ вымерла, но оставалась всегда вѣрна разѣ принятому направленію — другая оставшаяся половина, подъ сѣдыми волосами также горячо предана своей идеѣ, какъ была въ юношескомъ азартѣ. Да и каждый изъ насъ работалъ искренно въ ея пользу на какомъ бы то ни было поприщѣ. Я увѣренъ, что *mutatis mutandis*, подъ вліяніемъ времени и опыта, мы и теперь съ такою же охотою пошли бы на спайку какъ тогда, также горячо разсуждали бы и спорили. Во всемъ этомъ, конечно, заслуга не лицъ, а сказывается живучесть той струи, на которую судьба насъ натолкнула. Кругомъ выросло на той же почвѣ новое, молодое, гораздо болѣе численное поколѣніе; иногда приходится кой съ кѣмъ не соглашаться, приходится поддерживать посторонніе вліянія и примѣси, но тѣмъ не менѣе растеть вѣра въ прочность избранной дороги, вѣра въ прочность и стойкость и послѣдующихъ поколѣній — несомнѣнно ихъ вынесетъ та струя, которая и насъ вынесла. Эта гордость прочностью и постоянствомъ (у славянъ это *varissima avis*) неволью является, если вспомнимъ интелектуальную жизнь окружавшаго насъ съ разныхъ сторонъ посторонняго общества. Вѣдь идеи, направленія, убѣжденія тамъ мѣнялись какъ въ калейдоскопѣ чуть не каждые 2 года, если не меньше, переходя черезъ весь спекторъ радуги отъ темно-фіолотового до ярко-красного!

Ну, прости Борисъ, всю эту философію, — самъ ты тронулъ такую струну которая будетъ бринчать безконечно. Въ заключеніе приглашу тебя присоединиться къ тосту, который мы по временамъ произносимъ съ Фаддеемъ: „за хлопоманію и нашу неувядаему молодость“, тостъ вполне вѣрный, хотя нѣсколько странный въ устахъ сѣдовласыхъ и беззубыхъ старцевъ. Цѣлую тебя сердечно, преданный тебѣ В. Антоновичъ.

14.

1899, 24 мая, Кіевъ.

Любезный Борисъ. Если выѣду за границу (по нынѣ не имѣю отпуска, хотя хлопочу о немъ съ февраля), то не выѣду раньше 15—20 іюня—

такъ что имѣю полную надежду увидѣться съ тобою. Заѣзжай прямо до насъ — есть порожняя хата для твоего поселенія. Твой В. Антоновичъ.

15.

Catania $\frac{19 \text{ Januar}}{1 \text{ Februar}}$ 1901

Дорогий Борисе! Спасибі тобі, шчо обізвався, не повіриш, яку пріятність робить чоловікові, живучому в далекій стороні всяке дружеске слово. Не знаю чого твій лист такій пессимистичний, мабуть на тебе напала хандра; шчо дуже багато на світі робиться зла (напр. Трансвааль etc.), це правда, шчо робиться менше добра, як-бы нам бажалось по идеалу, це теж правда. Алеж иначе и не може бути — на те и есть идеал, штови визначати еволюцію правди в будучині и на те дійсність, штови поволі переробляти идеал, тягнуци за собою дуже важку и не моральну спадчину прошлого. Зістається бажати, шчоби идеал здійснювся як мога скорше, и думаю, шчо нема чого сердитися за те, шчо в житті зустрічаємо антиідеальні прояви. Ну годі філософствувати; я живу в стороні дуже гарній: за час мого тут життя я не тільки не бачив ани морозу, а ни снігу (декабрь и январь) але температура постійно стоить меж $+8 - +13$ тепла в тіні — цвіти цвітуть, померанці зріють на сонці etc. Здоровье мое поправляється дуже поволі — есть надія, шчо піде краще, як потепліє, а поки шчо и те добре, шчо не іде на гірше. З поглядом твоім на редакцію згожуюсь, да хіба можна ждати свободної пріятельскої постанови питання від людей, котрі 3 або 4 покоління купались в канцелярских каламарях. З оптимизмом твоім взглядам Куліша не згожуюсь. Мабуть ти не читав його остатніх творів: „Исторія возсоединенной Руси“ статья про козаків в Рускому архіві, „Хуторная поезія“ и т. д. Опріч того сей поворот иллюструється рукописним документом — прошенієм до министра внутренних дѣлъ, коему він посилає „Исторію возсоедин. Руси“, як доказ своей лояльности и просить позволить йому докончити служебну карьеру. Бажаючи тобі всього кращого, цілую тебе щиро твій В. Антонович.

16.

Catania $\frac{12}{25}$ марта 1901.

Дорогий Борис! На сей раз я дуже спізнився з листом не по своїй вині — я переживав тутешню зиму (з кінця нашого января до кінця февраля). Правда холоду не було, але дощи по цілим дням, вітри — вогко и мерзко хоть термометр не показував менше $+8$. Разом з погодою пропала и моя поправка: явились різні симптоми нежданні: разстройство пищеваренія, кашель, боль в суставах и накінець заболіли очи, при тим загальна слабість не давала мені иноді встати з кресла. Ось друга неділя, як погода поправляється, а разом и поправляються мойі сили так, шчо можу вже и взятися за корреспонденцію. Все таки по части твого пессимизма и хоч и згожуюся з мотивами, але маю багато мотивив снисхожденія. Наші діти виховались зовсім на иншому ґрунті і в инших обставинах як ми — через те и характеристика их инша; трохи тут вивувати и ми, бачивши як культура на их лизе, треба нам було вооружить их знанієм якої небудь західної літератури, шчоб вони найшли позитивни идеали правди и добра — ми всі на це не звернули уваги, а вони погрузились в те, шчо було ближче; шчо вони там найшли добре знаємо: або идеализацію сили в тій боротьбі з правом, або таку нірвану, шчо звичайний арієц и не розбере (напр. идеаль солдата Коротаева в по-

вісті „Война и мирь“, або кругозор через „Преступление и наказание“). Всяка правда повинна відрізнятися простотою, ясністю и законченністю и в цих буддійських туманних елюкубраціяхъ сам чорт ногу зломить. Всеж таки як не есть чудацький напрямок наших епігонів, мабуть и вони морально не пропадуть — якійс час пробурлять в нирвані, а затім як прийдеться вступити в життя и взятись за працю, то вони охолонуть и, аби був у их культ совісті (а здається він есть), то вони и стануть на достодожному місті. Знаю з газет про наші несчасні університетські агитації — жалко численних жертв, які будуть знов результатом сіи бучи. Та про те годі писати, бо ти и ближче и через те краще все знаеш. Тут в Катанію я бачив иншого рода студеньцьку демонстрацію, то опишу тобі: в початку кожного года есть звичай, шчо студенти всіх сицилійанських університетів знакомляться меж собою. Оцеж и в початку сього року студенти з Мессини прийїхали (занявши цілий пароход) в Катанію з знаменами своїх корпорацій и в характерних корпоративних шапках; з йими були и ректор и професори; их в порті зустріли катанські ректор, професори и студенти. Синдик (городський голова) и депутація от города; вони просидили сутки в кватирах тутешніх студентів — получили угощеніе на площадах и от города и от мистьових товарищей и на другий день поїхали разом з катанськими студентами в Палермо, заняв цілий train желізної дороги. Промов наговорилось багато: студенти, ректори, професори, депутати города и всі промови були переняти любовью до родини и до прогрессу, жаданіем працювати житіем на користь Италіи и т. д. — молоді показували симпатію в рівній мірі и власти, и буржуазія, и робітники, и Catandini (мужики). Дивлячись на це розуміем, шчо значить солідарний народ, шчо розуміе вагу і значіння просвіти. Може ця картинка развеселить тебе трохи, як згадаеш про режим всяких Фердинандів Бургонских, шчо тут орудували 60 літ назад. Прощай до роґій Борисе — щиро тебе люблячий В. Антонович.

17.

Кієвъ, 17 октябрия, 1901.

Дорогой Борисъ! Нечего говорить, что я былъ крайне опечалень, что дѣла твои помѣшали тебѣ прїѣхать въ Кієвъ, за то питаю надежду, что увидимся въ будущемъ году на археологическомъ съѣздѣ въ Харьковѣ, куда собираются также многіе наши общіе друзья; время еще далекое, такъ что подробности о своемъ выѣздѣ я буду въ состоянїи сообщить тебѣ развѣ въ іюнѣ. Италіянская поѣздка значительно поправила мое здоровье; тѣмъ не менѣе медики гонятъ меня опять на зиму на югъ — на этотъ разъ поѣду въ Крымъ. Выѣзжаю завтра къ Фаддѣю, и потомъ мы направимся совмѣстно — рѣшили жить въ Балаклавѣ; устроившись напишимъ тебѣ нашъ адрессъ и будемъ вести корреспонденцію уже оттуда. Жму тебѣ искренно руку. Твой В. Антоновичъ.

18.

На листі Т. Рильського до Познанського з Алупки 7 листопада 1901 р. приписано:

Оце ми осілись вже на зиму и посилаем тобі адрес — як на инвалидну команду почуваем себе не згірше, поки що здається буде нам не эле и маем всі шанси виторгувать цей рік у природи. Во всяком разі маемо по змозі добрый клімат, хорощій хор і, що найважніше, спокійствие абсолютне. При такому запасі ідемо храбро противу зими и минорни тони зовсім не приходять нам у голову. Поки що ми ще не

зовсім прийались за роботи, які кожний з нас собі намітив, щоби розго-
няти скуку, але поволі до них підходимо. Бажаю тобі всього кращого.
Твій В. Антонович.

19.

На листі Т. Рильського до Познанського з Алупки 3 грудня 1901 р.
в кінці приписано:

Я дуже радий з надії побачитись на святки; ми тут благодушествуем
а я нічого сенько не роблю, опрічь благодущія. Серед твоєї безперестаної
поранини, може хоч кілька день лінощів дадуть тобі змогу трохи відпо-
чити, а нам порадоватись свиданієм з тобою. Твій В. Антонович.

20.

13/VIII—1902 р.

Любезный Борисъ! Спѣшу тебя увѣдомить, что сегодня уѣзжаю въ
Харьковъ на сѣздъ и пробуду тамъ до 27 августа—буду жить у проф. Ба-
галѣя—Технологическая ул. № 7. Искренно жму твою руку. В. Анто-
новичъ.

21.

29 серпня 1902, Київ.

Дорогий Борисе! Знаю, що ти літом справляєш собі вакації; як
що діла у тебе одляжуть з початку серпня, чи не прийдеш часом в Київ—
хочь рідко, а все таки добре було би побачитись раз у рік—як тобі
можна буде то приїзжай на 10 серпня, я на той день переніс спра-
вляння своїх іменин. Розуміється як прийдеш—зайжай просто до мене
на квартиру. Ти мабуть знаєш, що я овдовів, та мабуть не знаєш—що
вдруге женився, чим и похваляюсь тобі—як то кажуть *melius tarde quam
nunquam*. Щиро до тебе прихильний. В. Антонович.

22.

6 апрѣля 1904.

Дорогий Борис! Справді після Харкова ми загубили один одного—
я все це время дуже слабував—в осені того року, як ми бачились, я
поїхав в Алупку та там в початку феврала мало було не пропав. 3 дни
находився на самому краю бездни, та якось мене отходили, потім на
літо поїхав в село Воробіи и там прожив 2 місяця, а затім вернувся
в Київ, де сижу до сього дня, та в добавок вже 6 місяців не вихожу
з хати ані на крок, аж поки не дождусь температури в 15° и не буду
виходити. Страшний упадок сил робить мене зовсім не гідним до якого
небудь діла—ось тобі мій скорбний лист. Недавно пріятели предлагали
написати розбор одной книги: „Rawita Gawronski“—исторія 1863 року на
Русі—справді сюжет задирающій и напрямом чудний—репетиція всіх
чудасних думок и илюзій инсургентов 1863 року—та в добавок и мені
там достається и епитетов и вимишленних фактов чимало—дужеб хоті-
лось отвѣтити, та сил не хватає—може трохи укріпившись літом візьмусь
за се діло, та тепер ніяк не зможу; я йім порадив послать книжку тобі,
ти з оставшихся людей один компетентний дать присуд на сю книжку.
Прочитаєшь—побачиш. Будь здоров дорогий Борис—спасибі тобі, що
згадав про мене—кланяється тобі Катерина Николаевна. Твій В. Анто-
нович.

Листи В. Б. Антоновича до А. Н. Пипіна ¹⁾.

1.

4 іюня 1885 [года], Київъ.

Многоуважаемый Александръ Николаевичъ!

По поговоркѣ *melius tarde quam nunquam* шлю Вамъ обѣщанную карточку, правда съ опозданіемъ, но надѣюсь, что Вы, какъ спеціалистъ по славяновѣдѣнію, привыкли уже къ общеславянскому качеству — никакихъ сроковъ не признавать и посему мою неа[к]куратность сочтете только излишнимъ доказательствомъ славянскаго происхожденія. Само собою разумѣется, что ожидаю въ обмѣнъ Вашей фотографіи, конечно напоминать не прилично, но между славянами оно никогда не мѣшаетъ. Мое здоровье не особенно блестящее: съ наступленіемъ жаровъ кровь нѣсколько унялась, но зато начались сердечно нервныя припадки, которые меня очень мучатъ по ночамъ. Слава Богу отпускъ мнѣ разрѣшенъ и теперь возлагаю всѣ надежды на Италію — вѣроятно въ половинѣ мѣсяца выѣду. Желая Вамъ Александръ Николаевичъ ²⁾ всего лучшаго и искренно благодарю Васъ за тѣ отрадныя минуты, которыя судьба позволила намъ провести вмѣстѣ.

Преданный Вамъ В. Антоновичъ.

2.

Київъ, 7 ноября 1885 [года].

Многоуважаемый Александръ Николаевичъ!

Вотъ уже другая недѣля какъ я возвратился изъ далекаго странствія и только теперь успѣлъ разобраться и войти въ колею. Одинъ изъ признаковъ благопріобрѣтенной путешествіемъ бодрости, то, что я принимаюсь за накопившуюся корреспонденцію. Дѣйствительно мое горловое кровотеченіе унялось и если судьба дозволитъ мнѣ благополучно провести зиму, то буду считать себя на сей разъ выскочившимъ изъ объятій Нирванны. За Ваше дружеское письмо и за карточку шлю Вамъ искреннюю благодарность. Въ настоящее время, по отношенію къ своимъ работамъ, хочу приступить къ довольно тяжелой вещи — исторіи казачества до половины XVII столѣтія — хотѣлось бы выпутаться изъ массы гипотезъ, неточностей и общихъ мѣстъ, которыми люди запрудили этотъ сюжетъ. Не знаю удастся-ли сколько-нибудь удовлетворительно выполнить задачу, но думаю попытаться на основаніи пословицы, гласящей, что не святые горшки лепятъ — а впрочемъ если работа выйдеть неудачна — бѣда не велика; къ циклу многочисленныхъ благоглупостей, сказанныхъ по этому поводу, прибавится еще одна и утонетъ въ толпѣ товарищей безъ вреда для человѣчества. Примите пожеланія всего лучшаго — жму Вамъ искренно руку.

Преданный Вамъ В. Антоновичъ.

¹⁾ Друкуются за оригиналами, що зберігаються в Ленінградській Державній Публічній Бібліотеці. ²⁾ В оригиналі помилково „Ивановичъ“.

„Разговори души с тѣломъ“

(Оден із збірників бібліотеки В. Б. Антоновича).

I.

Улаштована в березні 1928 р. заходами Історичної Секції ВУАН в своєму приміщенні (вул. Короленка, 35) в Києві виставка пам'яті видатного українського вченого В. Б. Антоновича дала подвійну користь. З одного боку вона нагадала громадянству про визначні заслуги цього вченого й професора київського університету в справі розвитку й оформлення українських ідейних змагань, а в другому напрямі викрила деякі цінності в збірці Антоновича, що мають ширший громадський інтерес. До таких ширшого характеру предметів належить „Лѣтописъ“ Дмитрія Туптала (митрополита ростовського), з якого подаємо „Разговори души с тѣломъ“.

Спочатку потрібно кілька уваг уділити самому „літопису“ в цілому. Його ще ніде не описано й не схарактеризовано. А для характеристики тогочасних настроїв, культурних та літературних уподобань він має чимале значіння. Своім змістом, приписками, записами, додатками характеризує цей твір настрої й уподобання кінця XVII й початку XVIII ст. на Україні. Як певна традиція тривають вони ще й в половині XVIII ст. Призначений, ніби-то, не для широкого вжитку, цей „Літопис“ становиться далі до певної міри громадською власністю, переходить з рук в руки; до нього кожний з авторів докладає щось своє й тим надає „Літопису“ характеру збірника такого матеріалу, яким цікавилися в певний час певні громадські кола на Україні. Заголовок цей збірник має ось який: „Лѣтописъ келейный преосвященнаго Дмитрія митрополита Ростовскаго й Ярославскаго, от начала миробитія до рождества Хрѣтва, егожь архіерейскими трудми сочиненный. Лѣта от рождества Хрѣтва 1708. Переписанъ же трудомъ с. с. б. д. а. 1762 года въ мѣцѣ февраль“.

Весь цей текст заголовка розміщений симетрично в середині двох колонок, зведених зверху віньеткою з квіток і з двома пташками. У стіп колонок залишалося трохи місця, яке заповнено іншою рукою латинським текстом на два рядки; чорнило слабкої якості й вицвіло; в першому рядку можна прочитати останнє слово — „avditor“; другий рядок має: „Daniel Andreades Adamowycz. Зовсім внизу на чистому полі під віньеткою тою ж рукою й тим же чорнилом (злинялим) написано: „Ex libris Danielis Andreades Adamowycz, tunc Sacerdotis Sancti Nicolai Perejaslawskij 1772 Anno. Apr. 8 die.“

До Адамовича ще повернемося згодом, а спочатку спинимося на загальній характеристиці збірника. Розміром він — в чверть листа звичайного досить м'якого паперу. Зі всього видно, що в кінці всі листи не збереглися. Видимо, книга була десь сильно підмочена й останніх кілька-

надцять карток в нижній частині вистріпалися. На збірникові була чорна шкірана оправа на бібульній основі; збереглася тільки верхня обкладинка. Тепер всього в збірнику 236 сторінок. З них перенумерованих самим списувачем 216 с. Тепер донумерована решта. Крім того, при збірникові в кінці є дві картки сторонніх: одна з пасхалії, а друга заповнена текстом з невідомого рукопису.

Як показує заголовок, „Літопис“ складено 1708 р., а список з нього зроблено 1762 р. невідомою особою, що сховалася під літерами с. с. 6 д. а. Зміст збірника також говорить за таку початкову двоїстість. На сторінці 211 та її звороті міститься „Реєстръ находящихъ в сей книзѣ достойнихъ памяти ѿ онѣхъ содержанія всякому правовѣрному християнину вещей и історій нравоучителнихъ“... Все перед цим „реєстром“ має суцільний характер і манерою викладу та способом аргументації відповідає стилеві Димитрія Ростовського. В основі лежить моралізаторство, а факти біблійні стають тут за ілюстрацію. Для такої ілюстрації вживається не тільки біблійні оповідання, зустрічаються класичні міти, імена богів дохристиянської Греції й Рима. Словом, жанр схоластичного середньовіччя. Виклад ведено цілком по-науковому; на полях скрізь дано посилки на відділ і вірш використаного джерела. Наприклад: „Быт. XXVII, 29, v. 32“; „Римл. IX. v. 11. 12. 13“; „Cedren. fol. 19“: „св. Злат.“; „Naueleer, folio 44“; „Gerardus“ і т. д.

Біблійна історія доведена тільки до продажу первородства Ісавом Іякову. Вся ця основна канва пересипана силою прикладів з різних джерел і так доведено аж до с. 199, а з с. 200 починається „Історія ви́шняя и басни еллинскіи во обличеніе нечестія ихъ“. Закінчується ця історія „обличенія“ на сторінці 210. Закінчивши реєстр цим питанням: „Сказаніе о еллинстѣхъ богахъ, какови они скверни бяхъ и дѣла ихъ“, — списувач і тут додав від себе: „perscripsit D. anno 1762“.

Списувач 1762 р. ретельно все переніс у свій список, але на цьому не спинився. Після реєстру він продовжив заповняти чисті картки паперу аж до стр. 232. Зараз же після реєстру тою ж рукою вписано на сторінці 213 і 214 віршовані „Разговори ду́шы с тѣломъ“. Далі йдуть такі статті: 1) „Житіе иже во сѣихъ отца нашего Димитрія Митр. Ростов.“ (сс. 215 і 216); 2) „Служба“ Димитрію (сс. 217—228); 3) „Описаніе о мощахъ... Димитрія“... (сс. 229—232). Від сторінки 229-ї починаються дефектні картки з одпалими нижніми половинами. На 232 сторінці закінчується рука того списувача, що писав увесь збірник.

З половини 232 сторінки починається віршована похвала Димитрію, писана вже іншою рукою. Продовжується аж до середини стр. 234-ї (листи дефектні й відновити можна тільки поодинокі вірші похвали). Далі до кінця йде „Житіе Єфрема Євнуха инока печерскаго, Єпископа Перяславскаго“. Це „житіе“ писано ще іншою рукою. Обривається на с. 236.

Повернемося до Адамовича. Цей господар рукопису позначив свою руку в кількох місцях рукопису. З титульної картки його латинською запис вже подано. На звороті тої ж титульної картки зверху над епіграфом попереднього списувача: „Помислихъ дни первія ѿ лѣта вѣчна помянухъ“ (Псл. 76, стх. 6, ірм. ѿ: Є). — рукою Адамовича записано про значіння дорогоцінних камінців, прикладаючи це до добродійностей Марії. Всім дається порада вважати її своєю зверхницею й заступницею. В кінці запису ліворуч поставлено „Iesus“, а праворуч „Maria“. В самому низу цієї сторінки тою ж рукою записано ось такого вірша:

„Аще кто и средь смертней сѣни ся обращеть,
„Да призоветъ Марію, зло его не срящеть“.

На с. 214, де кінчається вірш попереднього списувача, в правій сторінці зверху вниз зроблено рукою Адамовича такого запису:

„Родители мои Сава Григорієвич и Марія Михайловна законным бракомъ сопряженныи хртіане благочестивыи въ Градѣ Макаровѣ во грѣсѣхъ роди мя мати моя 1651 года, мѣца декабра ѣ наречено бистъ ми имя Даніиль; въ тотъ часъ была воеводина Радзивилова; ѣ крещеніемъ сты просвѣщенъ. Въ дїариушѣ 1781 года. Въ Моск. печат. нотави 1788 an. ser. g. d.“.

Внизу цієї ж сторінки зараз же після останнього рядка попереднього вірша йде рукою Адамовича:

de Protectione B. V. M.

„О Владичицѣ къ небеси прешедшей

„что сѣтѣете, аки ѣ умершей.

„Не умре, но спить. — Дѣвица и мати,

„жизнь породжшая не вѣсть умирати.

По середині 216 сторінки закінчується „житіє“ Дмитрія такою фразою: „Перепис. 1762 года декаб. 4 дня. с. р. д. а.“ Продовжуючи рядок цієї фрази, Адамович додає: „i. e. et pria manu Danielis Andreades Adamowycz“.

Зазначене вище „житіє“, списане переписувачем 1762 року, не визначається фактичною стороною, а лише багатомовністю. Поповнюючи, видимо, фактичні дані, Адамович за своїм підписом на с. 216 записав таке:

„Савва Туптало былъ сотникъ Кіевскій; жилъ в нижнемъ городѣ Кіевѣ; по прошествіи ста лѣтъ въ день Богоявленія Господня въ третомъ часу дни преставися 1703 годѣ и погребенъ въ Кіевскомъ Куриловскомъ мнѣтрѣ, которого ѣ ктитормъ былъ: ѣць ново-явленноѣ, чудотворца митрополита Ростовскаѣ сѣтителя Хвѣа Дмитрія. нотави 178 . . . . . aprilis 23 die.

За цим записом йде ще й такий вірш:

„Исѣ (?) Єдиномѣ премудрому Бѣсѣ

„Малоумный воздаю ѣ всѣхъ славѣ многу,

„Давшему ѣ сїю мнѣ исторію спасенныхъ

„Списать вторѣю книгу въ честь слугъ Божественныхъ. —

Таким чином другий господар збірника виступає перед нами досить виразно. То був sacerdos переяславської Миколаївської церкви; мусив бути на той час людиною освіченою; мав він інтерес літературний і навіть сам складав вірші. Звідкись цей sacerdos добре знав фактичні обставини родини Тупталів; в „житіі“ рік народження Дмитрія означено роком 1649-м, але рукою Адамовича виправлено на 1651, як і в записові на с. 214. Доповнюючи відомості за батька Дмитрія, Адамович подає такі подробиці, які міг знати той, хто близько стояв до Кирилівського монастиря чи родини Сави Туптала.

Девізом в житті для Адамовича була Марія; їй він присвячує хвалу на с. 228, заповнюючи півсторінки чистого паперу серед тексту попереднього списувача. Другим пунктом уваги й пошани для Адамовича був Дмитрій Ростовський. Він дбайливо виправляє й додає відомості за Дмитрія й його батька, а після опису чудес на сс. 232—234 складає віршовану похвалу на честь цього митрополита. Листи з похвалою дефектні й навести її всю неможливо, та й нема потреби. Особливими поетичними прикметами вона не визначається. Ось для зразка кілька рядків з уцілілих клаптиків.

Четыредесять два года въ иноческомъ чину

всѣхъ лѣтъ живе шестдесятъ, труждася вину.

Яко учитель, правитель, пастирь училъ слови,

удѣломъ умно правилъ, паслъ жезломъ Хрѣтovy

Овца училъ, наченъ от Чернѣгова града,

в Бѣлой Россіи и Великой училъ и паслъ стада

Хр̄товыхъ овецъ в Малой люди училъ и правилъ
 обители, и многъ трудъ по себѣ оставилъ
 Церквѣ с той російской, за что бѣ достоинъ
 честь трегубу имѣти, якъ добръ Хр̄товъ воинъ.

Далі йде перелічення і то досить суше тих монастирів, де Димитрій ігуменував. Бажання додержати послідовности й точности збивали автора на дуже примітивне римування й навіть на недодержання числа складів у рядку вірша. При досить мішаній слов'яно-російській тогочасній мові кілька раз в кінці проминається специфічний тогочасний український літературний вираз: „зготовася мзда ему обфита“.

Отже до збірника руку свою приложили три особи. Одна з них, в порядку послідовности, є списувач 1762 року, що списав „Лѣтопись“ в первісному складі, а після реєстру ще додав з іншого вже джерела 1) „Разговори“, 2) „Житіє“, 3) „Описаніє чудес“. Другою особою є Адамович, про участь якого в збірнику вже подано перед тим. Третя особа позначила свою участь тим, що вписала „житіє“ Єфрема. Через те що кінця збірника нема, затратились і сліди цього третього учасника. Про нього можна тільки сказати, що культурний його рівень не нижчий від попередніх двох.

Є ще ознаки четвертої руки на збірнику, але ці ознаки досить незначні і такого характеру, що сказати що-небудь про їх автора досить трудно. Ознаки ці стосуються тільки виправок та розставлювання пунктуації. Це, видимо, пророблено було вже тоді, як письмо вицвіло й його трудно було читати. Дуже рідкі виправки; частіші наведення літер і досить часто в віршах розставлювання пунктуації, зроблене чорним трітким чорнилом, що різко визначається на фоні вицвілого поживклого тексту. Заслугу уваги пунктуація (коми). Найбільше чи й переважно вона виступає в віршованій мові й тут власне є такого характеру, що про неї варто окремо говорити. Вона тільки випадково сходиться з логічною будовою речення, а переважно сходиться з віршовою інтонацією та припадає на місці цезури й, звичайно, на кінці вірша, де віршова інтонація сходиться з логічною. Для прикладу на місцях таких ком поставлено дві прямовисних палочки в віршові: „Осужденію или клеветѣ“.

Вся віршована мова збірника належить до силабичної системи різних складових розмірів. Рима скрізь неглибока, проста, частіше дієслівна. Римування скрізь парне. З особливостей інструментовки вірша належить відзначити вживання перенесення. У віршові „Дшѣ грѣшной“ спосіб перенесення, як виразний засіб, виступає в віршах 15—16. Але в віршах Адамовича цей засіб зустрічаємо кілька разів. В чотирьохрядковому віршові на с. 216 маємо одно перенесення, а в похвалі на сс. 232—234 цей спосіб інструментовки находимо кілька разів. Розмір у віршах Адамовича 11—13 складовий.

II.

„Разговори дшы с тѣломъ“.

Дш а. Дрѣгъ мой, товарищъ, не порабль устати? . . . [с. 213]

доколѣ будешъ бѣга прогнѣвати?

Мнѣ есть наскѣчно й всегдашно горе;
 слезъ не имѣю, да пролію море.

5. Тѣ л о. Кто жь ти виновень? давно бѣ точиѣ нада,

да не наслѣдишь, д ше, тлѣнна Ада.

Дш а. Нѣтъ, дрѣгъ, мнѣ нельзя самой слезъ точити,
 буди не хоцешъ товарищемъ быти.

- Т в л о. Мнѣ что за нужда с тобою дрѣжити,
 10. вѣмъ, яко в земли имѣю изгнати.
 Тебѣ подлежит пектися безсмертной,
 да избежиши страшной коси смертной.
- Д ш а. Нѣ, О! товарищъ, хѣдо расѣждаешъ,
 тленіемъ в земли толко о т бытъ чаешъ.
 15. Не вѣсилъ, егда возгласить трѣбою,
 призывая б гъ насъ пре а ся обою.
- Т в л о. И что жъ, что станемъ на судѣ обою;
 я толко скажѣй предѣ судомъ тою:
 „с м о т р ѣй, т р а н ж и р ѣ л а“.
 20. Азъ бѣхъ неволникъ, а дѣша владѣла,
 транжирила такъ, какъ сама хотѣла.
 Пустошъ несешъ; вадѣмайся на время,
 иль не подлежит обоимъ несть бремя.
- Д ш а ¹⁾. Вспомни богата (?) во огни горяща,
 капли воднѣя во прохладѣ просяща.
25. Т в л о. И что жъ что просиль? то дѣша едина
 с нимъ не бывала моя половина.
- Д ш а. Лжешѣй, товарищъ, почитай Матфея,
 якая дѣши с тѣломъ асамблея.
 Тѣмъ ушь не дрѣжба, но вражда і собою
 30. егда воспрѣймѣтъ тартаръ на а собою;
 Тіі на мене врагъ, я же твой всеглавнѣй;
 яко ввергль в грѣхъ всему мирѣ явнѣй.
- Т в л о. Не няль бы вѣри, да страшишъ Мафеемъ;
 дѣмалъ, что горе: токмо садѣкеемъ.
 35. Ажъ тутъ, якъ вижѣ, и до насъ говорить:
 „покаймось, прошѣ, пока не ускорит“.
 Азъ потовѣ к поту имамъ приложити,
 какъ бы возможно слези істочити.
 Тіі чувствомъ твоимъ подражай ко бгу,
 да изліетѣзнамъ милост свою многу
 Хотя бѣ углокъ даль, гдѣ сут сѣтихъ дѣши,
 всѣ бѣ страшилища ушли мимо уши.

Могоричъ.

Дша плачеть, стогнет тѣло, (с. 213, друга колонка)
 тужать обще, то ихъ дѣло.
 Просяты творца судію всѣхъ,
 да подаст имъ благій успѣхъ,
 еже стати одесную,
 убѣжавши мѣкѣ влѣю,
 И воспѣти: „Сѣтѣй бже!
 твоя милость намъ поможе“.

Дѣшѣ грѣшноу ²⁾.

Воплит сѣя горе стни^м гласомъ окаянна:
 О горе мнѣ! лють мнѣ! гадѣсть о т данна
 Обведши^х вкрѣгъ ся жадами пронзают
 Уби (?), уви, какъ з нея кровь истощевают .

¹⁾ Власне мусило б це слово стояти на два вірша вище: проти вірша 21-го; так і в тексті акад. В. Пертца (див. в кінці. В 23-му віршові зіпсоване слово „багача“).

²⁾ Цей заголовок міститься в правого боку на березі.

5. Сверхъ же черви адскіе по главѣ обвити
Гризутъ, съчуть, тшатся ю вконѣць истребити.
Смотри жь, како бѣвшее красное личишко
потемненно, зане всѣ болѣтъ тѣлишко.
Да и какъ же не болѣтъ? Не жили воловы,
10. но грѣдь, руцѣ и нозѣ смѣтъ сѣрви.
За щожъ они такъ ревно порютъ ея власи?
Охъ! За гѣлки блѣднички, да безчинни аляси.
Нелзя жь ихъ и умолитъ, чтобы стали щадѣти,
еще кажутъ: „Готовся в смоля клекоутѣти,
15. Чѣтъ ли еще не спиешъ чаши, клокощущой
виномъ, сѣръ и жупель з смолою имѣщой“.
Щожъ она теперъ мислитъ, безпомощна сѣщи,
кто бы за ю препрѣлся, того неимѣщи.
Зовя гори и дебри непроходниль (?) скали,
20. дабы ю каменіемъ своимъ заваляли.
Сказуютъ: „О горе мнѣ! отць мой и мати,
и в онъ же азъ родился и часъ тогъ проклятій.
Такъ и дебри сказуютъ: „Нѣтъ, ти глаъ сей слыхала,
Горе, горе на земли сущимъ, да палсала.
25. Почто ветъ и се твои уши пробивало.
Гремить на тя судъ божій: Кайсь, грѣхомъ забрало!
Такъ ти все то пѣскала мимо слѣха й очи;
не лучшель ж. с кѣбками прогѣлеватъ ночи?“
Говорятъ же и гори: „Нѣтъ, не завалюемъ,
30. маешъ гнѣздо з змїями, тѣди тя вручаемъ.
Пѣтель бо ти восклицалъ всегда кукурѣки,
тоест, бросъ всѣ мирскіе тройсти мѣвики,
да стань евъ глаю стѣомъ (?) внушати,
стань совѣсть погруженну в грѣхахъ очищати“.
35. Такъ ти также вся сія мимо пропѣскала,
а о смерти и рай ниже помишляла.
За тое сѣтъ из нею такъ горестни справи,
что ея о тѣдрались гори и дѣбрави.
40. І такъ, бачѣ, настоить ей слези зливати,
крячя, вопля: „Ахъ, горе! Тутъ мнѣ погибати“.

[с. 214]

О сѣжденію или клеветѣ.

- Не инъ есть отць сея, || точію врагъ темній,
онъ бо въ живомъ языкѣ || живетъ повседневній. [с. 214]
Жиль въ языкѣ клевети сея ядовитомъ,
полно лжами пашеки || на людей набитомъ.
5. Сѣдила она всегда || в неправдѣ живѣщихъ,
сѣдила жь всѣхъ и правдѣ || благочестно чѣвшихъ.
Суть нею осужденни сѣщи въ гордини,
сѣтъ же и немавшїи || бѣдной лахманини.
Недоволна, чтобы в мѣстѣ || кого осѣдити,
10. ищетъ еще и въ церквѣ; || чтобы не опѣстити.
Чимъ же она тепера || за тое почтенна?
Глянь къ горѣ, узришь бѣсамъ || во вѣки врѣченна.
Жгутъ же ея свѣщами || тѣло без пощади,
нимало же подають || никогда отъ ради.
15. Еще кажѣтъ: „Радѣйся, || наша любезнѣйша,
бѣдешъ ти послѣ сего || лѣчша¹⁾ и чирнѣйша²⁾“.

¹⁾ В цьому слові пізнішим і чорнішим чорнилом виплавлено л на х, а ч на д і стало слово „худша“. ²⁾ В першому складі цього слова на голосному звукові поставлено е чорнішим чорнилом, через те трудно дочитатися, чи там початкове а чи и.

- Да готуйся на колесо, || б^ддемь тебе драти,
будемь кишки ж живота || твоего мотати.
20. Вимотавши жь, вброsiamo || въ адскю темниц^ю
и приставимь жестоки^х || стражей четвериц^ю.
Чтобъ ти свѣта божія || во вѣки не знала,
да на мор^ю огненномъ || вѣслами махала.
Что усмотривь, бережѣмся || людей осуждати,
чтобъ не удостоились || тамъ и ми страждати.

Поставлений на початку 213 сторінки заголовок: „Разговори дѣи с тѣломъ“, — безпосередньо відноситься тільки до перших 42 віршів, що мають діалогічну форму й є власне розмова душі з тілом. В дальших віршах точиться та сама тема, але форма вже інша. Так що власне списувач об'єднав під одним заголовком аж чотири вірші одної теми, давши кожному з них ще підзаголовок. При тому заголовок: „Дшѣ грѣшной“, списувач поставив на березі, а ті два над текстом у відповідному місці. На сторінці 213 писано в дві колонки, при чому діалог заповняє всю ліву колонку, а праву розпочинає „Могоричь“.

Що-до будови вірша чи т. зв. інструментовки, то не скрізь вона однакова. Перший діалог складено одинадцятискладовим силабичним розміром з парними римами. Парне римування порушено після 18-го вірша вставкою: „смотри, транжирила“. Початкова інструментовка того не вимагала. В правопису помітно звичайну міну *ы* на *и*, *ѣ* на *е*. „Могоричь“ має вже зовсім іншу інструментовку. Розмір його—восьмискладовий вірш з певним тонізованим ритмом. Особливо це чується в перших двох віршах та останніх чотирьох. Цей вірш ніби містить в собі синтезу й підсумок зі всього попереднього діалога. Звичайна тут слов'янська тогочасна літературна мова, якою складали вірші вихованці українських братських шкіл.

Третій вірш: „Дшѣ грѣшной“, — має 13-тискладовий розмір і таке ж парне римування. Такі вирази, як „личишко“, „тѣлишко“, показують на намагання автора підроблятися під великорус. мову. Але є в нього й українські вирази, а загалом мовна основа густо слов'янська. Останній четвертий вірш також має 14-тискладовий розмір. Виразів чисто московського зафарблення тут не помітно, а переважає слов'яноукраїнська мовна стихія. На цьому віршові особливо уважно попрацювала чиясь рука, виправляючи слова й розставляючи коми на місці цезури (див. прямо-висні лінії). В акад. В. Перетца (див. зазначену працю) останнього четвертого віршу нема, а перші три цілком сходяться з поданими тут; розходиться трохи правопис та в кількох місцях у наших віршах поправніше читання та вірші без пропусків.

Подібні теми дуже поширені були в XVIII ст. Йшли вони до нас з заходу. Дуже популярна була тема — „Преніє живота и смерти“, „Діалогъ о смерти“, „Рицарь и смерть“ тощо¹⁾. Наша тема прилягає основною своєю тенденцією до зазначених тем.

¹⁾ Див. Croiset van der Kop, *Altrussische Übersetzungen aus dem Polnischen*. I. *De morte prologus*, 1907; Гнатюк, *Віршована легенда про рицаря і смерть* (Зап. Наук. Т-ва у Львові, т. 85, 1908); Яворський Ю., *Пропавш. зап.-русс. книга „Діалогъ о смерти“* (Изв. отд. р. яз. и слов. А. Н., 1911, № 4 і далі). В. Н. Перетц, *К истории польского и русского народного театра* (Изв. отд. р. яз. и слов. А. Н., т. XVI, 1911), Акад. М. С. Грушевський, *Історія укр. літератури*, т. IV і т. д.

Науково-дослідчий і науково-видавничий рух Радянської України в 1927 році.

Бібліографічний огляд.

Зоологія.

У надрукованому огляді роботи зоологів України за 1926 рік (див. журнал „Україна“, 1927 р., ч. 6, сс. 148—155) ми зазначили, що слово „зоологія“ охоплює цілу низку окремих дисциплін і тому в невеликому нарисі важко дати досить повний огляд роботи зоологів України. Ці труднощі й тепер стоять перед нами. Ми не можемо висвітлити досить повно в цьому коротенькому огляді роботу всіх зоологів України і просимо це нам вибачити.

Всі загальні моменти роботи українських зоологів, на яку ми звертали увагу в попередньому огляді, залишаються без зміни й до останнього часу. Так раніш, як й тепер, робота йде нерівномірно по різних пунктах України. В головних містах України, де скупчені вищі навчальні заклади (інститути народньої освіти, сільсько-господ. інст., ветер. зоотехн. інст. і т. інш.) й наукові установи, є багато зоологів, фахівців з різних галузів зоології й тут робота йде й поглиблюється всебічно. В таких містах як Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровське зоологи переводять різні морфологічні роботи (з зоотомії, порівняльної анатомії, гістології, цитології, ембріології), далі вони переводять низку експериментальних морфологічних робіт, вивчають фауну України з зоогеографічного, екологічного погляду, вивчають життя солодких та морських вод України, досліджують біологію шкідливих комах і т. інш. Що ж до інших місць України, а також різних дрібних місцевих пунктів де й наукових установ менша кількість, де й устаткування лабораторій недостатнє й де, зрозуміло, і сама кількість зоологів менша — там ми не бачимо такої різноманітності в напрямках роботи. Тут місцеві робітники зоологи звертають особливу увагу на вивчення фауни шкідливих комах та інших тварин, що мають значіння в сільському господарстві. Нижче я не можу подати повного списку робіт, що їх виконали звітного 1927 року українські зоологи, але й той неповний список — досить значний і він яскраво свідчить за те, що їх робота весь час розгортається та поглиблюється. На жаль мені знову доводиться констатувати, що ми ще не бачимо на Україні жодного спеціально зоологічного журналу. Ми безперечно вітаємо нове українське видання „Вісник Природознавства“, що його почала друкувати в Харкові в липня 1927 р. природнича секція Харк. Наук. Товариства, але цей взагалі дуже цінний журнал не може задовольнити всіх потреб зоологічних дисциплін.

Між иншим в останньому числі (№ 5—6) „Вісника Природознавства“ надруковані дві цікаві для нас статті, а саме — *Тарнани І.*, *Успіхи зоології на Україні за десять (1917—1928) років* і *Шарлемань М.*, *„Короткий огляд фавністичних дослідів на Україні за останні десять років* (див. „Вісн. Природ.“, ч. 5—6, 1927 р.).

Перейдемо тепер до огляду того, що надрукували українські зоологи протягом 1927 р.

З морфологічних праць зазначимо спочатку роботи, що їх переведено в головних наукових центрах України.

У Києві морфологічні роботи (описового та експериментального характеру) переводили головним чином: біологічний інст. В.У.А.Н., зоотомічний кабінет І.Н.О., анатомічні кабінети київськ. ветер. зоотех. інст. та мед. інст.

Біологічний інст. В.У.А.Н. (директор акад. І. Шмальгаузен) надрукував „Збірник Праць Біолог. Інст.“, ч. 2 (Київ, 1927 р.), де ми знаходимо роботи:

І. Шмальгаузен: 1. Про закономірності ембріонального росту (див. „Збірник“ сс. 3—48, I—III табл.; також: *I. Schmalhausen*, Beiträge zur quantitativen Analyse der Formbildung. I. Ueber die Gesetzmässigkeiten des embryonalen Wachstums. „Arch. fur. Entwicklunsmech. d. Organism.“, 109 Bd., Heft 4, 1927). Тут ми бачимо спробу встановити загальні закономірності росту шляхом математичної аналізи числових даних, що автор одержав, досліджуючи ріст ембріонів курки та инш. тварин. 2. Проблема пропорційного та непропорційного росту (сс. 75—100, I табл.; також: *I. Schmalhausen*, Beiträge zur quantitativen Analyse der Formbildung, II. Das Problem des proportionalen Wachstums. „Arch. fur. Entwicklunsmech. d. Organismen“, Bd. 110, Heft 1, 1927 р.). Тут автор аналізує зміни ембріональних пропорцій, на які впливає закономірність росту окремих органів (за формулою $v = mt^k$). 3. Про ембріональну змінливість та регуляцію (сс. 149—154; також: *I. Schmalhausen*, Ueber embryonale Variabilität und Regulation. „Deutsch-Russische Medizinische Zeitschrift“, 1927)—дальша аналіза явищ ембріонального росту. *В. Олексенко*, Спостереження над гетерохромосомами Mollusca. I. Гетерохромосома при сперматогенезі *Neritina fluviatilis*“ (сс. 121—147, I табл.). *Б. Балинський*, Новий доказ існування індукції кінцівки за допомогою ксенопластичної трансплантації та фактори, що беруть у ній участь (сс. 49—73, 12 малюнків). *М. Драгомиров*, До питання про характер сочкотворного впливу очного келиха (сс. 101—119, 9 малюнк.). Автор а) доводить, що очний келих *Pelobates fuscus* має властивість індукувати розвиток кришталика з матеріалу, що не бере участи в нормальному творенні останнього, б) зазначає, що різні частини шкіри на голові *Pelobates* можуть реагувати на вплив очного келиха, утворюючи кришталик та инш. Крім того *І. Шмальгаузен* і його учні надрукували за кордоном ще такі роботи: *I. Schmalhausen*, Das Wachstumsgesetz und Quantitätstheorie der Geschlechtsbestimmung. „Biolog. Zentralblatt“, Bd. 47, Heft 10, 1927. На думку автора з погляду кількісної теорії визначення статі (Гольдшмідт), хід кривих продукції речовин, що обумовлюють стать та інтерсексуальні форми прядки-недопарки, можна пояснити тільки припустивши два незалежні фактори: 1) фактор маси, зміни якого обумовлюють різні формативні дії чоловічих та жіночих гормонів ($MM > F > Mm$); 2) фактор інтенсивности, що характерний для різних рас прядки. *В. Валінський*: 1) Ueber experimentelle Induction der Extremitätenanlage bei Triton mit besonderer Berücksichtigung der Innervation und Symmetrieverhältnisse derselben. „Arch. f. Entwicklunsmech.“, Bd. 110, 1927, 2) Xenoplastische Ohrbläschentransplantation zur Frage der Induktion einer Extremitätenanlage. Ibidem, Bd. 110, 1927. Праці Балинського продовжують його попередні досліді індукції кінцівок тритонів. Шляхом ксенопластичної трансплантації (імплантація слухового пухирця зародків *Anura* зародком *Triton*) автор одержав індукцію кінцівок й довів, що вони розвиваються цілком за рахунок тканини хазяїна, а не транспланта. *W. Brunst*, Zur Frage

nach dem Einfluss des Nervensystems auf die Regeneration. „Archiv f. Entw. mech. d. Organism.“, Bd. 109, Heft 1, 1927, Seiten 42—53, mit 8 Textab. (справа йде про регенерацію задніх кінцівок Triton cristatus. Далі з робіт київських морфологів зазначимо: П. Балабай, Будова та функція зябрового апарату міноги, („Труди фіз.-мат. відд. В.У.А.Н., т. IV, вип. 6, с.с. 368—400, 13 малюн.). Автор вивчив зябровий апарат міноги в нерозривному звязку його структури та функції, а також вивчив тип дихання круглоротів. Б. Домбровський: I. Der Suspensorialapparat der Ichthyopsiden („Zeitschr. f. Anat. u. Entw.“, Bd. 82, Heft, 6, S. 643—656, 9 Abb., 1927). Порівнюючи підвіски (suspensorium) різних риб та Urodela, автор 1) встановлює гомологію Hyomandibulare різних груп 2) встановлює кореляцію між будовою підвіска—з одного боку—і щелепового та дихального апаратів—з другого (Gnathotheria та Pneumatotheria). II. Zur Morphologie und Dynamik der Athmungsmuskulatur der Säugetiere („Zeitschr. f. Anat. u. Entw.“, Bd. 84, Hft. 5/6, S. 787—794, 1927). На підставі праць, що їх було переведено почасти—в анатомічній лабораторії К.В.З.І.: [1) М. Kassianenko Obliquus abdominalis externus profundus beim Hunde „Anat. Anz.“, 64, 1927; 2) Maximenko, Zur Morphologie der M. obliquus abdominalis internus einiger Säugetiere, „Anat. Anz.“, 64, 1927. 3) М. Swerdluk, Intercostalis marginalis beim Pferde. „Anat. Anz.“, 64, 1927,] почасти—в анатомічній лабораторії К.М.І., автор вважає m. obliquus trunci externus і m. obl. trunci internus (можливо, що і m. transv. trunci) за двохшарові. Розташування шарів звязано з інспіраторною функцією грудних м'язів і експіраторною—черевних. О. Івакин, До морфології поперекової мускулатури, „Укр. Мед. Вісті“. Автор вивчив у людини та багатьох тварин мускули, що прикріплюються до останнього ребра й до гомологів ребер у поперекових частині тулубу й знайшов цікаві факти, що до гомології цих мускулів у людини й тварин. М. Levitt und Spett G. Ueber einige Fälle von Verdoppelungs. Anomalien des Receptaculum seminis einiger Blattkäfer. „Zool. Anz.“, Bd. LXX, H. 11—12, 1927. Автори знайшли подвоєння Receptaculum seminis у окремих представників таких родів листогризів: Colaphus (1 вид), Donacia (2 види).

З робіт одеських зоологів ми зазначимо спершу роботи Д. Третьякова. Звітного року Д. Третьяков надрукував де-кілька праць з морфології (анатомії та гістології) нижчих хребетних тварин, головним чином риб, а саме: 1) Das periphere Nervensystem des Flussneunauges („Zeitschr. f. wissenschaftl. Zoologie“, Bd. 129, H. 2 u. 3, 1927, с.с. 359—452, 4 малюнки). Автор докладно вивчав морфологію й гістологію периферичної нервової системи головного і спинного мізку міноги, а також і вегетативної нервової системи. 2) Das Gefäßsystem im Kiemengebiet des Neunauges („Morphol. Jahrbuch.“, Bd. LVIII, H. 2, 1927). Автор зазначає, що артерії голови дорослої міноги є модифіковані артерійні жили личинки, дає докладну картину походження кожної окремої артерії дорослої міноги, відмічає, що розподіл артерій не має щільного звязку з частинами зябрового скелету, розглядає Cyclostomata як примітивні форми Craniota, а не як дегенеровані Gnathostomata та инш. 3) Die Chordascheiden der Urodelen („Zeitschr. f. Zellforsch. u. mikroskop. Anat.“, Bd. 5, H. 1—2, 1927). Автор вивчив мікроскопічну анатомію хребтового стовпа декількох представників хвостатих земноводних, а також і розвиток хорди Siredon і Molge cristata; він робить цікаві порівняльно-анатомічні та гістогенетичні висновки. 4) Кожные чешуи Raja clavata L. („Русск. Арх. Анат. Гист. Эмбриол.“, т. VI, вып. 2, 1927). Автор описує різні форми луски морської лисиці, які походять від типової плакоїдної луски акул і розглядає питання гомології плакоїдної луски з ганоїдною та костяною. 5) Питанням будови

кістяної тканини риб й деяким порівняльно-гістологічним висновкам присвячена цікава робота: *D. Tretjakoff und F. Chinkus, Das Knochengewebe der Fische* („*Zeitschr. f. Anatomie und Entwiklgsch*“, Bd. 83, Н. 1—3, 1927, с.с. 363—396, 16 малюнків). 6) Далі *Третьяков* надрукував дуже цікаву з гістологічного боку працю про своєрідну базофільну драглисту тканину, що він її знайшов у багатьох хребетних тварин: *Das basophile Gallertgewebe* („*Zeitschr. f. mikr. anat. Forschung*“, Bd. XII, Н. 1—2, 1927, сс. 30—60, 1 табл.), а також надрукував ще такі праці.—7 і 8) *Die Fettglykogenzellen beim Neunauge* („*Anat. Anz.*“, Bd. 63, 1927, с.с. 72—82, 3 малюн.) та *Die Vitalfärbung zur organoidspezifischen Differenzierung* („*Anat. Anz.*“, Bd. 64, 1927, с.с. 236—251, 5 малюнків). *С. Шейніс* надрукувала працю—Решетчатый слой кожи безхвостых амфибий („*Зап. Од. Об. Ест.*“, т. XLIII, 1927, с.с. 50—55, 2 малюн.), в якій авторка зазначає, що такого шара знайдено в шкірі *Rana esculenta* і *Bombinator igneus*. Цей шар має характер хондроїдної тканини й він мабуть є рудимент шкіряних лусок вимерлих земноводних тварин.

Харківські зоологи надрукували такі роботи морфологічного характеру (описового та експериментального): *Є. Лисицький*, Біо-гістологічна метода в справі вивчення конституції с. г. тварин („*Вісн. С. Госп. Науки*“, т. IV, ч. 2—3, Харків, 1927 р., сс. 75—86). Автор протягом декількох років вивчав різні типи сполученої тканини с. г. тварин і одержав певний матеріал щоб розпізнавати різні конституції цих тварин. *І. Тарнані*, Тератологические очерки („*Тр. Харк. Тов. Досл. Прир.*“ т. I, вип. 2, 1927, с.с. 76—78, 8 малюн.). Автор описує різні випадки виродливих яєць хатніх птахів (гуски, курки) в тому числі випадок знаходження одного, меншого яйця в другому більшому. *І. Тарнані*, К вопросу о сегментальной психологии у насекомых („*Тр. 2 С'езда Зоол. Анат. Гист. СССР.*“, Москва, 1927, с.с. 69—70). Автор зазначає наслідки цікавих дослідів над поведінкою різних комах, в яких було одрізано голову. *В. Паули*, К биологии и анатомии *Modiolae phaseolinae Philippi* („*Наукові записки по біології*“, Харків, 1927, с.с. 157—164, 4 малюнки). Автор докладно описує будову нервової системи цього мякуна, що часто зустрічається в Чорному морі. *Т. Родіонова*, К морфологии костных частей аппарата Вебера у *Silurus glanis* („*Тр. Хар. Тов. Досл. Прир.*“, т. I, вип. 2, 1927, с.с. 62—75, 9 малюн.). Автор дає докладний опис будови Веберового апарату сома, зазначаючи роль передньої частини хребтового стовпа при формуванні окремих частин цього апарату. *Е. Уманський*, Заметка о двойном эмбрионе *Gallus domesticus* („*Тр. Харк. Тов. Досл. Пр.*“, т. I, вип. 2, 1927, с.с. 54—55, 1 малюн.). Вивчаючи вплив t³ на розвиток птахів автор одного разу знайшов в яйці курки два ембріони. Автор дає пояснення цьому явищу. *С. Шахів*, Про число хромозом у соматичних мітозах людини („*Укр. Мед. Архів*“, т. I, 1927, с.с. 84—87), див. також, Ueber die Chromosomenzahl in den somatischen Mitosen bei Menschen („*Anat. Anz.*“, Bd. 62, 1926—27). Автор вивчав мітози в chorion'і та decidua людських ембріонів й знаходив ріжну кількість хромозом (24, 48, 23, 18—20, 8), найчастіше—24.

З зоологів Дніпропетрівського—*Л. Рейнгард* надрукував такі роботи морфологічного характеру: 1) Первые стадии дробления у *Scardinius erythrophthalmus* („*Зап. Дніпропетр. І.Н.О.*“, т. I, 1927, с.с. 199—203, 3 табл. малюн.). Автор зазначає, що в яйцях краснопера при борознуванні всі борозни, починаючи з першої, цілком розділяють бластодерму, доходячи до жовтка; бластодерма після стадії 32-х бластомерів є двохшарова; парабласт розвивається значно пізніше. 2) К вопросу о положении первой плоскости дробления у Teleostei (*Ibidem*, с.с. 195—197).

Автор вважає, що структура яйця (ще до борознування) до певної міри преформована, досить складна і т. інш. 3) К морфології і біології *Anopheles hyrcanus*, найденного в межах бывшей Екатеринославской губ. („Тр. Харк. Тов. Досл. Прир.“, т. L., вип. 2, 1927, с.с. 85—91). На підставі морфологічного вивчення представників зазначеного вище виду комара (з к. Катериносл. г.), автор вважає їх за *Anopheles hyrcanus* var. *Grassi*.

Перейдемо тепер до огляду фавністичних, зоогеографічних та систематичних робіт, яких ми знаходимо значну кількість. Я не можу зупинитися на змісті окремих праць і зазначаю тільки їх назви. Ці роботи охоплюють різні групи тварин, розглядають їх розповсюдження по окремих районах України (а деякі й по інших частинах нашого Союзу), спинаються на деяких біологічних особливостях наших тварин, та інші. Більшість робіт надруковано в українських виданнях і тільки деякі праці надруковані в Р.С.Ф.Р.Р. і за кордоном. Серед робіт наших зоологів є багато таких, що розглядають тварин в зв'язку з їх ролю в житті природи, зокрема в сільському господарстві людини. Список цих робіт наводимо трохи нижче. Список фавністичних, зоогеографічних та систематичних робіт ми розподіляємо на дві частини: а) роботи з різних груп безхребетних, б) роботи з різних груп хребетних.

а) *Г. Артоболєвський*, Бабки (Odonata) київських околиць. „Збірн. Праць Зоол. Муз. У. А. Н.“, ч. 3, Київ, 1927, сс. 65—116, нім. рев. сс. 116—118. *Г. Артоболєвський*, До вивчення бабок Поділля (Odonata). „Збірн. Праць Зоол. Муз. В. У. А. Н.“, ч. 3, Київ, 1927, сс. 159—162, франц. рев. с. 162. *М. Воскресенський*, До лепідоптерофавни Полтавщини. „Збірн. Праць Зоол. Муз. В. У. А. Н.“, ч. 3, Київ, 1927, сс. 119—143, нім. рев. сс. 143—145, 4 табл. малюнк. *М. Воскресенський*, Про нову форму *Catocala nupta* L (Lepidoptera) (німецькою мовою). „Збірн. Праць Зоол. Муз. В. У. А. Н.“, ч. 3, Київ, 1927, с. 146. *Н. Грезе*, „Neue Ichneumoniden aus osteuropäischer Steppenregion“, Konowia, Bd. VI, H. 3, с. 2. *В. Діриш*, Новий вид роду *Ameles* Burm. (Fam. Mantidae, Orthoptera). „Збірн. Праць Зоол. Муз. В. У. А. Н.“, ч. 3, Київ, 1927, сс. 57—58, 1 мал. *В. Діриш*, До пізнання роду *Gampsocteis* Fieb. (Orthoptera, Tettigoniidae) англ. мовою. „Збірн. Праць Зоол. Муз. В. У. А. Н.“, ч. 3, Київ, 1927, сс. 147—158, 2 таб. мал. *V. Dirsch*, Studies on Orthoptera from Turkestan and Persia. „Boletin de la Real Societade Espanola de Historia Natural“, 1927, сс. 290—301, мал. 1—3. *В. Долбешкин*, К морфології і біології Taeniorhynchus. „Советская Медицина на Сев. Кавказе“, № 2, с. 47, 1927. *Б. Долбешкин*, К нахождению *Theobaldia longicaerulea* в Екатеринославе. „Советская Медицина на Сев. Кавказе“, № 4, 1927, с. 55. *М. Драгомирів*, Список Neuroptera и Mecoptera Київської округи. „Зап. Київ. Сільсько-Господарського Інст.“, т. III, 1927, Київ, сс. 97—100. *Д. Знојко*, Заметка о русских видах р. *Dyschirius* Bon. (Coleoptera, Carabidae). „Русс. Энтомол. Обзор.“ т. XXI, 1927. № 3—4, сс. 225—229. *Д. Знојко*, (Спільно з О. П. Семеновим—Тян-Шанським), Палеарктические представители рода *Coryza* Putz. (Coleoptera, Carabidae). Ibidem, сс. 197—201. *Д. Знојко*, Ueber einige wenig bekannte *Dyschirius* Arten. „Ежегодн. Зоол. Музея Акад. Наук“, т. XXVIII, вип. 3, 1927 р., сс. 338—355. *В. Караваев*, Фавна мурашок України. „Збірн. Праць Зоол. Музею В. У. А. Н.“, № 2, Київ, 1927, сс. 247—296, нім. рев. на с. 293. *Караваев*, Мурашки в палеарктичного краю II (нім. мовою). „Збірн. Праць Зоол. Муз. В. У. А. Н.“, ч. 2, Київ, 1927, сс. 333—348, з 6 малюнк. *Караваев*, Мурашки в Індо-Австралійського краю III (нім. мовою). „Збірн. Праць Зоол. Муз. В. У. А. Н.“, ч. 3, Київ, 1927, сс. 3—52, з 21 мал. *С. Дикитин*, О термитах в окрестностях Одессы. „Зап. Од. Об. Ест.“, т. XLIII, Одеса, 1927, сс. 56—59. *С. Парамонов*, Диптерологічні фрагменти (нім. мовою). „Збірн. Праць Зоол. Муз. В. У. А. Н.“, ч. 2, Київ, 1927, сс. 317—325. *С. Парамонов*, Диптерологічні фрагменти (німецькою мовою). „Збірн. Праць Зоол. Муз. В. У. А. Н.“, ч. 3, Київ, 1927, сс. 166—171. *В. Перелешина*, До пізнання павуків Асканії Нової (німецькою мовою). „Збірн. Праць Зоол. Муз. У. А. Н.“, ч. 3, Київ, 1927, сс. 53—56. *В. Совинський*, До фавни Lepidoptera Чернигівщини. „Збірн. Праць Дніпр. Біол. Станції“, ч. 2, Київ, 1927, сс. 359—427, нім. рев. сс. 423—424. *С. Солодників*, Бабки (стрекавки) Волини. „Вісті Харк. С. Г. Інст.“, Харків, 1927, ч. 8—9, сс. 55—62. *В. Хричевич*, Матеріяли до фавни Lepidoptera на Гайсинщині (М. Гайсин та м. Гранів в їх околицях). „Збірн. Праць Зоол. Муз. В. У. А. Н.“, ч. 2, Київ, 1927, сс. 305—314, нім. рев. сс. 314—315. *В. Хричевич*, „Microlepidoptera“ Поділля (переважно Кам'янець-Подільської округи). „Зап. Сільс. Госп. Інст.“, Кам. на Поділля, кн. 4, 1927, сс. 47—64, нім. рев. 65—66.

б) *В. Аверін*, Про нальот шишкаря ялинового (*Loxia curvirostra* L) в зиму 1927—28 р. на Харківщині. „Вісн. Природ.“, Харків, 1927, №№ 3—4, сс. 209—210. *В. Аверін*, Сучасне

поширення хахулі (*Myogale moschata* Pall), на Україні. „Охорона пам'яток природи на Україні“, збір. І, Харків, 1927, с. 75. В. Аверин та М. Шталли, О находжении ушастого ежа (*Hemiechinus auritus* Smel) на Украине. „Тр. Харк. Тов. Досл. Природи“, т. L., вип. 2, 1927, с. 51—53. В. Артоболевський, К вопросу о расселении и гнездовании хохластого жаворонка *Galerida cristata* (Linne 1758) в Пензенской губ. „Зап. Київськ. Тов. Природн.“, т. XXVII, вип. 2, Київ, 1927, с. 78—83, нім. рез. с. 84—85. В. Аверин, О находжении малой белой цапли в Иязомском округе (*Egretta garzetta* L.), „Укр. Мисл. та Риб“, ч. 11, с. 43, Харків, 1927. И. Барабаш-Никифоров, К маммологической фауне степной полосы Украины. „Зап. Дніпропетр. І. Н. О.“, т. I, 1927, с. 117—132, франц. рез. с. 132, 1 табл. з 3 мал. А. Браунер, О распространении тушканчика в степном правобережьи Украины. „Рад. Мисл. та Рибалка“, № 4, Харків, 1927. П. Брудин, Орнитофауна приазовских степей. „Укр. Мисл. та Рибалка“, ч. 10, 1927, с. 28—31. В. Вальх, О новом виде мыши (*Mus sergii* sp. nova). „Труди Харк. Тов. Досл. Прир.“, т. L.,—вип. 2, 1927, с. 49—50. Х. Великозасько, Птахи Білоцерківщини. „Білоцерківське Краєзнавче Товариство“, т. I, вип. III, Біла-Церква, 1927. В. Волянський, Фавна птахів міста Одеси. „Зап. Одеськ. Наук. Тов. Секц. Прир. Матем.“, № 1, Одеса, 1927, с. 45—70. Його ж, Кількісний п'ядухонко гніздових птахів Олександрівського ставка під Одесою. „Укр. Мисл. та Рибалка“, 1927, ч. 4, с. 38—39. Його ж, „Каргарка мала“ (*Anser finmarchicus* Gunner) під Одесою. *Ibidem.*, ч. 3, с. 36—37. Гай, До біології карликового орла (*Aquila minuta*). „Укр. Мисл. та Рибалка“, ч. 8—9, с. 26. М. Гвариленко, Тварини хребтові. Збір. „Полтавщина“, т. II, с. 135—148, Полтава, 1927, Вид. Полт. Держ. Музею. П. Г., Сообразительность хорька, „Укр. Мисл. та Рибалка“, ч. 1, с. 25—26. 1927, П. Г., Танець землерока, *Ibidem.*, ч. 2, с. 32. А. Данилович, Заметка о сапсане (*Falco peregrinus* Briss). „Укр. Мисл. та Риб.“, ч. 10, с. 26, 1927, Харків. Його ж, К биологии малого мухолова—*Syphia parva* (Bechst). *Ibidem.*, ч. 3, с. 37—38. Демин, Выдра в одесском округе. „Укр. Мисл. та Рибалка“, 1927, ч. 4, с. 39—40. Д. Зайців, Борсуک (*Meles meles meles* L.) на Запоріжжі. „Вісн. Природ.“ № 2, с. 112—113, Харків, 1927. О. Кістяківський, Весняний приліт птахів у київських околицях за 1920—26. „Збір. Праць Зоол. Муз. В. У. А. Н.“, ч. 2, с. 297—303, Київ, 1927, нім. рез. с. 297. Його ж, Орнітологічні замітки. „Збірн. Праць Зоол. Музею“, ч. 3, с. 165—166, нім. рез. 166, Київ, 1927. А. Косточенко, Исключительный случай (К биологии степной лисицы). „Укр. Мисл. та Рибалка“, № 1, 1927. Його ж, Гнездование кваквы (*Nectogora griseus* Briss) в конотопском округе. „Укр. Мисл. та Рибалка“, ч. 1, 1927, с. 22. Його ж, Свиристель, снегирь и дубонос на Бодянщина, *Ibidem.*, ч. 2, с. 31—32, 1927. Його ж, Из жизни кунци. *Ibidem.*, ч. 2, с. 33. Його ж, К пролету малой белолобой казарки. *Ibidem.*, ч. 1, с. 38—39. Його ж, Орнітологические мелочи. *Ibidem.*, ч. 7, с. 20—21. Його ж, Красный огарь на Обиточенской косе. *Ibidem.*, ч. 11, с. 38. А. Мизгулин, Мыши (*Muridae*) северо-восточной Украины (б. Харьковской губ.). „Труд. Харк. Тов. Досл. Прир.“, т. L., вип. 2, 1927, с. 16—44. Його ж, Крапчатые суслики Украины. „Труд. Харк. Тов. Досл. Природи“, т. L., вип. 2, 1927, с. 45—48. А. Никольский, К вопросу о происхождении сибирской фауны птиц. Журнал „Урагус“, Томск, № 3, 1927. І. Підопличка, Маммологічні замітки. „Збір. Праць Зоол. Муз. В. У. А. Н.“ ч. 3, с. 185—192, нім. рез. с. 192, Київ, 1927. Його ж, Ще про земляних зайців на Правобережжі. „Рад. Мисл. та Риб“, № 8, Харків, 1927. Його ж, Новий для України кажаншироковух (*Barbastella barbastella* Schreb.). „Збір. Праць Зоол. Муз. В. У. А. Н.“, ч. 3, с. 61—63, нім. рез. с. 63, Київ, 1927. С. Тисаревський, Мисливські звірі та птахи Лубенщини. „Укр. Мисл. та Рибалка“, ч. 2, с. 29—30, Харків, 1927. Н. Ройко, Зайці альбиносів. „Укр. Мисл. та Рибалка“, ч. 3, с. 38—39, 1927. Schepe, Zur Verbreitung der Muscicapa hypoleuca hypoleuca Pall. in der Ukraine. „Ornitol. Monatsberichte“, № 5, с. 1, 1928. В. Скороход, Замітка про фавну Волини. „Зап. Волинського Інституту Народн. Осв. ім. Івана Франка“, кн. 2, 1926—27 р., с. 131—148, Житомир, 1927. Г. Сухов, Про примірки в'юнкої ящірки з Криму (*Lacerta agilis tauridica* subsp. nov.). „Збірн. Праць Зоол. Муз. В. У. А. Н.“, ч. 2, с. 328—381, Київ, 1927. Його ж, Про розповсюдження *Elaphe dione* (Pall) на Україні. „Збір. Праць Зоол. Муз. В. У. А. Н.“, ч. 3, с. 59—60, Київ, 1927. Його ж, Нотатки про специфічність ґрунту та рослинність тих місць на Україні, де перебував *Eremias arguta* (Pall). „Збірн. Праць Зоол. Муз. В. У. А. Н.“, ч. 3, с. 179—183, Київ, 1927. Його ж, О северной границе распространения зеленой ящерицы на Украине. „Доклады Акад. Наук СССР“, 1927. І. Тарнані, Дерзость норки. „Укр. Мисл. та Рибалка“, ч. 1, с. 24—25, Харків, 1927. Його ж, Яйцо кукушки. *Ibidem.*, ч. 3, с. 41—42. Його ж, Хитрая выпь. *Ibidem.*, ч. 1, с. 23. С. Чернов, К герпетологической фауне Уральской области. „Труди Харк. Тов. Досл. Природи“, т. L., вип. 2, с. 56—61. 1927. М. Шарлемань, Окілчування птахів. „Вісн. Природ.“, № 3—4, с. 197—199, Харків, 1927. Його ж, Новые данные о бобре. „Укр. Мисл. та Рибалка“, ч. 5, с. 53—56, 1927. Його ж, Про збільшення гніздового ареалу червонодзьобкої черни *Netta rufina* (Pall). „Збірн. Праць Зоол. Муз. В. У. А. Н.“, ч. 3, с. 163—164, нім. рез. 164, Київ, 1927. Його ж, —Замітка про степового жайворонка (*Melanocorypha calandria*) України—німецьк. мовою. „Збірн. Праць Зоол. Муз. В. У. А. Н.“, ч. 3, с. 173—178, Київ, 1927. Його ж—Про сучасне поширення бобра (*Castor Fiber* L) на Україні та про заходи до його охорони. „Охорона пам'яток природи на Україні“,

збірн. І, Харків 1927, сс. 17—33, 4 малюнк. *Е. Шмидт*, Вовки в Мелітопольській окрузі. „Укр. Мисл. та Рибалка“, ч. 1, с. 46.

Зоологи звернули також немало увагу на вивчення тваринного населення України з прикладного боку. Так фахівці ентомологи вивчали значіння комах та деяких інших тварин у нашому сільському господарстві, визначали шкоду, що вони приносять, та енергійно боролись з ними. Інші зосереджували увагу на тому, як використати корисні комахи для господарства й т. ин.

На Україні видається чимало науково-популярних журналів з сільсько-господарчим ухилом, в яких наші зоологи і ентомологи друкували свої праці, а саме: „Вестник Виноделия Украины“ (Одеса); „Вісник Пасічництва“ (Київ); „Вісник Садівництва, Виноградництва та Городництва“ (Харків); „Пасічник“ (Харків); „Пасека“ (Одеса); „Полтавський Селянин“ (Полтава); „Степовий Досвідник“ (Одеса); „Український Лісовід“ (Харків).

У наведеному спискові журналів більшість статтів відбивають особисті спостереження авторів і лише деякі мають науково-популярний характер.

Ціла низка статтів науково-популярного характеру не ввійшла до цього списку і я відсилаю читачів до вищезазначених журналів.

В. Аверин, Хмелевая тля. „Вісн. садівн., виногр. та городництва“, Харків, 1927 р. ч. 1, сс. 33—40. *В. Бертенсон*, Практичне птахівництво. Харків, 1927 р., сс. 1—96, вид. „Рад. Селянин“, 39 мал. в тексті. *М. Бондаревич*, Главнейшие вредители огородных культур в 1926 г. „Бюл. Харк. Крайової С.-Госп. Досвідн. Організації“, ч. 1, сс. 25—34, 1927 р., *Браунер*, К вопросу о борьбе с личинками хруща на Алешковских песках. „Вісник садів., виногр. та город.“, Харків, 1927, ч. 6, сс. 249. *А. Вальдн*, Борьба с головными шкідниками та хворобами сільсько-господарських рослин на Дніпропетрівщині, з 10 малюнк., вид. Дніпропетр. Округ. Земвідділу, 1927. *И. Васильев*, Из осенних наблюдений над филлоксерой. „Вестник Винод. Украины“, № 3, Одесса, 1927, сс. 167—171. *И. Васильев*, Кукурузный навозник (*Pentodon mentodon* Fabr.) как вредитель винограда на Украине. *Ibidem*, ч. 6, сс. 36?. *Вісник пасічництва*, щомісячн. орган київськ. Пасічн. товариства та київськ. філії С.-Г. Науков. Коміт. України, вид. „Час“, Київ. Тут є багато статтів різн. авторів (Нестеровського, Портнова, Кашенка, Перешивайла, Новінського, Шелухина та инш.). *Г. Ган*, К встрече садовых вредителей. „Вісник садівн., виногр. та городн.“, ч. 9, 1927 р., сс. 367—376. *З. С. Головянко*, Парадихлорбензол в борьбе с личинами мраморного хруща (*Polyphylla fullo* L) на виноградниках нижнеднепровских песков. Вид. О. З. Р. А.—Н К. З., Київ, 1927, сс. 1—43, 7 фотографій, + 5 мал. в тексті. *Н. Дехтярев*, Новый вредитель мака. „Вісн. садівн., виногр. та городн.“, 1927 р., Харків, ч. 9, с. 396. *Його ж*, О новых малоизвестных вредителях культурных растений на Украине. *Ibidem*, ч. 7—8, сс. 339—346. *Його ж*, Капустная муха и меры борьбы с нею. Центр. Стан. Зах. Росл., Бюлл. № 4, 1927 р., сс. 1—7, 2 мал., Харків (Окр. відб. з журн. „Вісник плодородства, виноградарства та городництва“, № 2, лютий, 1927 р., Харків). *Його ж*, Вишневая муха и меры борьбы с нею. „Бюлл. № 5. Центр Стан. Зах. рослин“, квітень, 1927 (відбиток з зазначеного вище журналу № 4, квітень, 1927 р.), сс. 1—10; 1 мал. *Його ж*, Яблоневая листовертка огневка. „Бюлл. № 3. Стан. Зах. рослин“, січень, 1927 р., сс. 1—7; 1 мал. (відбиток з того-ж журналу). *Його ж*, К вопросу о методах борьбы с филлоксерой. „Вестник виноделия Украины“, Одесса, 1927, ч. 7, сс. 394—397. *Його ж*, Современное состояние вопроса о мерах борьбы с мраморным хрущем. *Ibidem*, ч. 12, сс. 747—751. *Його ж*, Шкідники спеціальних культур. Вид. „Рад. Селян.“, Харків, 1927 р., сс. 1—125, з 19 малюнк. *Його ж*, Шкідники та хвороби виноградної лози. Вид. „Рад. Селян.“, Харків, 1927, сс. 1—110. *С. Дьяченко*, Зимівля бджіл. Вид. „Рад. Селян.“, 109, сс. Харків, 1927. *А. А. Шорров*, К вопросу о путях и способах распространения филлоксеры. „Вестник Виноделия Укр.“, ч. 1, с. 19, Одеса, 1927 р. *Е. Зверозолб-Зубовский*, Организация Сахаротреста по защите растений от вредителей и результаты опытно-исследовательских работ по изучению вопросов защиты растений. „Матер 2 Всесоюзн. Научн. Агроном. Совещан. Сахаротреста“, Київ, 1927 р., сс. 475—483. *А. Зиллин*, К экологии мраморного хруща в условиях Алешковских песков. „Отчет о работе Энтомолог. Отдела за 1926 г.“ (Одеск. Крайов. С.-Господ. Досвід Станц.), Одеса, 1927 р., сс. 49—57. Див. також „Вісн. садівн. виногр. та городн.“, ч. 7—8, сс. 336—339, Харків, 1927 р., *А. В. Знаменский*, Яких шкідників рілляництва треба сподіватися в 1927 р. „Полтавський Селянин“, № 8 (54), 1927, Полтава, сс. 1—5. *Його ж*, Ц. У. П. В. С. Н. Х. С. С. Р., Киев, 1927, сс. 1—57, з 72 малюнк. *Д. Зноіко*, Обзор вредителей полеводства Одесской области 1926 г. Отчет о работе Энтомологического Отдела за 1926 г. „Одеск. Крайов. С.-Госп. Досвідн. Станц.“, Одеса, 1922 р., сс. 6—18. *Його ж*, Наблюдения за откладкой яиц гессенской мухой (*Phytophaga destructor* Say) в 1926—27 г. Отчет о работе Энтомологического отдела (Одеск.

Крайов. С.-Г. Досвід. Станц. за 1926 р.), Одеса, 1927 р., сс. 36—48. *Його ж*, К екології мраморного хруща в умовах Алешкинських пісків. *Ibidem*, сс. 49—57. *Його ж*, Інструкція лісничим у справі боротьби з короїдами в соснових лісах. Склала Дарницька Лісова досвідна Станція. Видання ВУП'А, Київ, 1927 р., сс. 1—8, 13 табл., фотогр. А. *Кириченко*, Обзор вредителей полеводства за осени 1926 г. по 10-е мая 1927 г. „Степов. Досвід“, 1927 р., ч. 3—4, Одесса, сс. 15—17. *Його ж*, Обзор вредителей полеводства. *Ibidem*, ч. 7—8, сс. 15—20. *Його ж*, Обзор вредителей полеводства Одесской области. Отчет о работе Энтомологического отдела за 1926 г. Одеськ. Крайов. С.-Госп. Досвід. Станц., Одеса, 1927 р., сс. 18—35. О. *Кожухів*, Матеріали що до спостережень над шкідниками саду з ряду Lepidoptera-дусококрилих м. Кам'янець на Поділлі (Beiträge zur Erforschung der Gartensschädlinge). „Зап. Инстит. Нар. Освіт.“, Кам'янець на Поділлі, 1927. А. *Козачок*, Бджільництво. Підручник для с.-г. шкіл. ДержВид. 1927 р., сс. 1—110, 76 малюн. *И. Короб*, О свекловичной нематоды. „Тр. Білоцеркв. Селект. Станції“ вид. Цукротресту, Київ, 1927 р., сс. 126—158, англ. резюме, сс. 158—159. *Його ж*, Некоторые данные к вопросу о борьбе с нематодой сахарной свеклы. „Тр. Білоцеркв. Селект. Станції“, т. II, вип. 2, Біла Церква, 1927 р., сс. 17—37, англ. резюме, сс. 37—38. *Кравченко й Шлеханов*, Досвід боротьби з сосновим шовкопрядом. „Українськ. Лісовід“, ч. 10, сс. 10—14, 1927 р. *П. Краснюк*, К борьбе с капустной мухой. „Вісн. садівн. та городн.“, Харків, 1927 р., ч. 2, сс. 75—78 (з робіт Энтомол. Від. Малітської Сад. гор. Досвід. Станції). А. *Лебедев*, Насекомые, вредные в сельском хозяйстве и меры борьбы с ними. „Справ. книга агронома“, т. 1. Изд. „Новая Деревня“, Москва, 1927 р., сс. 407—447. *И. Линдеманн, Т. Прайт*, Матеріали по изучению поврежденности овса и других яровых культур шведскою мушкою. „Записки Масл. Сорт. Насінн. Техн.“, т. II, Маслівка, 1927 р., сс. 167—198, нім. резюме, сс. 199—200. *Його ж*, Свекловичный долгоносик и мяскарица. Корсунь, 1927, сс. 1—40. О. *Мигулин*, Борьба с массовыми садовыми вредителями на Украине в 1925—26 г. и перспективы ее дальнейшего развития. „Вісн. садівн. виногр. та городн.“, ч. 1, сс. 28—32, Харків, 1927. *Його ж*, Бурякові шкідники. Вид. „Рад. Селян.“, сс. 1—64, 18-го мал. Харків, 1927. *Його ж*, План та підготовка обслідування виноградарників України що до поширення філоксеры. Харків, 1927 р., вид. „Рад. Селян.“ Центр. Ст. Зах. рослин. *Н. Мозиланский*, Філоксеры и способы непосредственной борьбы с ней. „Вісник садівн. виногр. та городн.“, ч. 6, сс. 250—259, ч. 7—8, сс. 331—336, Харків, 1927 р. *В. Нестеровский*, Пасіка. Видання Книгоспілки, 1927 р., сс. 1—306, 144 мал. *Огієвський*, Борьба із шкідниками. „Україн. Лісовід“, ч. 12, сс. 14—16, 1927 р. *Д. Оглоблин*, Про видовий склад земляних блох (Halticini, Coleopt.), що ушкоджують цукровий буряк у С. Р. С. Р. „Зап. Полтавськ. С.-Госп. Політехн.“, I, 1927 р., сс. 81—84. *Його ж*, Описание личинки Chaetochema breviscula Fald (Coleopt., Chrysomelidae). „Защита растений от вредителей“, IV, № 2, Ленинград, 1927 р., сс. 245—250. *Його ж*, Інструкція для обслідування фауны земляных блох (Halticini) повреждающих свеклу (с их определением), Сортоводно-Семенное Управление Сахаротреста. Київ, 1927, сс. 1—15, 18 малюнк. *Д. Оглоблин* та А. *Колобова*, Жуки чернотелки (Tenebrionidae) и их личинки, вредящие полеводству. „Труды Полтавск. С.-Хозяйств. Опыт. Станц.“, № 61, сс. 1—59, Полтава, 1927 р., 44 малюн. *В. Пантюків*, Борьба з шкідниками. Вид. „Рад. Селян.“, Харків, 1927 р., сс. 1—48. *В. Попов*, Пошкодження сортів гороху шкідниками *Larisa pisi*, *L. Tychius quinquepunctatus* L., *Grapholitha* sp., в залежності від часу посіву його. „Шляхи Сільського Господ. Київськ. Краю“, ч. 1—2, Київ, 1927 р., сс. 57—59. А. *Прендель*, Отчет о работе Энтомолог. Кабинета Одесск. Бакт. Инст. за 1926 г. „Юбил. отчет Одес. Бактер. Инст.“, 1927 р. А. *Рахманинов*, Матеріали к изучению осенних повреждений гессенской мухой. „Энтомолог. Отд. Харьк. Обл. С.-Хоз. Опыт. Стан.“, вид. „Рад. Селян.“, Харьк., 1927 р., сс. 1—28, нім. резюме сс. 28—29; див. також: „С.-Хоз. Опытн. дело“, 1927 р., сс. 51—76, нім. рез. сс. 76—77. О. *Рудницький*, Про хлібну жулицію у Вознесенському районі та про заходи боротьби з нею. „Степов. Досвід“, 1927 р., Одеса, №№ 1—2, сс. 41—42. О. *Рудницький*, Про роботу Энтомологічного Спостережного пункту Вознесенської С.-Г. Досвідної Станції в 1926 р. „Праці Вознесенськ. С.-Госп. Досв. Ст.“, вип. VII, Вознесенськ., 1927 р., сс. 25—33. М. *Руднін*, Основы прибуткового пасіництва. Вид. „Рад. Сел.“, Харків, сс. 1—56. *И. К. Тарнані*, К биологии оленьего овода (Oestridae, Hupoderma), „Тр. Харьк. Товар.-Досл. Природ.“, т. I, вип. 2, 1927 р., сс. 79—81, 2 мал. *Його ж*, Вода, как средство борьбы с вредителями сельского хозяйства. „Труды 2-го съезда зоолог., анатом. и гист. С. С. С. Р.“, Москва, 1927, сс. 322—324. А. *Устинов*, Население листьев плодовых деревьев (опыт количествен. учета). „Вісник садівн. виногради. та городництва“, № 1, сс. 24—28, з 2 таб. та діяграм, Харків, 1927. *Його ж*, Животное население зимующих почек. „Живая природа“, № 20, сс. 612—618, з 2 мал. (фотогр.), Ленинград, 1927. *В. Черняк*, Борьба с личинкой мраморного хруща на Днепровских песках при помощи парадихлорбензола. „Вестн. винод. Украины“, ч. 12, сс. 751—753. Одеса, 1927 р. *Г. Шамрай*, Долгоносик квітковій та боротьба з ним. „Полтавськ. Селян.“, ч. 8, 1927, сс. 11. *Його ж*, Польові лишай та боротьба з ними. *Ibidem*, ч. 15—16, с. 17.

Крім вивчення шкідників сільсько-господарських рослин, українські зоологи вивчали також чужоїдів чоловіка та інших ссавців. До таких чу-

жоїдів належать представники різних груп черв'їв, кліщів, найпростіших тощо. Відзначимо тепер відповідні роботи:

В. Аверин, Эпизоотия чесотки на лисицах. „Бюллет. Полтав. Окр. В. У. С. О. Р.“, № 1, 1927 р. *Баскаков*, 26-я (Всеукраинская) Гельминтологическая экспедиция (по среднему течению Днепра) 14/VII—15/IX, 1925 р. „Ветер. Діло“, № 11—12, Харків, 1927, сс. 18—30. *В. Боровський*, Глистяки чужоїди, що шкодять людині й тварині. Вид. „Рад. Селян.“, Харків, 1927 р., сс. 1—32, з 9 малюнк. *В. И. Долбешкин*, К нахождению *Theobaldia Longaegeolata* в Екатеринославе. „Советская медицина на Северн. Кавк.“, 1927 р., № 4, с. 55. *Його ж*, К морфологии и биологии *Taeniophryncus*. „Советская медицина на Северном Кавказе“, № 2, с. 47, 1927 р.. *С. Ивануцкий*, К фауне трематод позвоночных Украины. „Ветер. Діло“, ч. 5, сс. 36—42, ч. 8, сс. 23—34, Харків, 1927 р. *И. Иванов*, Клещи Харьковского района. „Ветер. Діло“, Харків, 1927 р., ч. 11—12, сс. 34—36. *И. Каменецкий*, *А. Зорохович*, *С. Каплан-Бегали*, Предварительные данные по исследованию глистных инвазий среди школьников гор. Сумы. „Профилакт. Медицина“, ч. 4, сс. 28—31, Харків, 1927 р. *Л. Коровицкий* и *В. Артеменко*, Первые случаи анкилостомоза в Одессе. „Профилакт. Медицина“, ч. 7, сс. 23—27, Харків, 1927 р. *М. П. Марков*, Клещи Украины. „Труды I Всероссийского Ветеринарно-научно-организационного Съезда, т. II, вид. Ветер. Управл. Наркомз. Р. С. Ф. С. Р., Москва, 1927 р. *Його ж*, Клещи, переносчики пироплазмоза на Украине, их распространение и биология. „Труды II Съезда Научно-практич. ветработников“, Харків, 1927 р. *С. Никитин*, Материалы по паразитам крови северных позвоночных. „Русск. журн. Троп. Мед.“ М. 1927 г. № 6, сс. 350—356. *Никитин*, *С.* и *Артеменко*, *В. Protozoa* в крови позвоночных юга Украины, *ibid.*, № 10, сс. 654—664. *П. И. Сербинюв*, Терапия глистных заболеваний. „Научная Мысль“, Харків, 1927 р., сс. 1—39. *Його ж*, Дегельминтизация, как очередная задача борьбы с глистными инвазиями. „Проф. Медицина“, ч. 5, сс. 20—25, Харків, 1927 р. *Його ж*, Отчет о работе Сталинского Отряда Укр. Прот. Инст-та в 25' Сан. Гель. Эксп. „Труды гель. эксп. Г. И. Э. В.“. *П. И. Сербинюв* та *Е. С. Шульман*, Опыт обследования на глистные инвазии рабочих биологической и насосной канализационной станции гор. Харькова. „Сборник гельминтолог. работ, посвященный проф. Скрыбину“, 1927 р. *И. Шухат*, Анкилостомоз в Одессе и угроза его распространения, „Профилакт. Медицина“, ч. 12, сс. 18—32, Харків, 1927 р.

Треба також зазначити, що зоологи, вивчаючи фауну, звертали увагу на наших диких ссавців і птахів, розглядаючи їх як продуктивну силу країни. За браком місця ми не можемо тут наводити повного списку робіт, що висвітлюють роллю окремих тварин в економії природи й господарстві людини; ми зазначимо лише деякі статті, що їх було надруковано головним чином в таких виданнях, як от „Вісник Природознавства“, „Український мисливець та рибалка“, „Радянський мисливець та рибалка“ (два останні журнали видає у Харкові Всеукр. Спілка мисливц. та рибалок). *В. Аверин*, Мисливство. Вид. „Рад. Селян.“, Харків, 1927 р., сс. 1—253, 50 малюнк. *Його ж*, Скільки же осталось зубров? „Бюл. Полт. Округ. В. У. С. Р.“, № 1, 1927. *Його ж*, Несколько соображений к построению планового охотничьего хозяйства в округах. „Бюл. Полт. Округ. В. У. С. Р.“, № 1, 1927. *Його ж*, Перспективы развития охотничьего хозяйства на Украине. „Україн. мисл. та рибалка“, ч. 11, сс. 23—30. *Його ж*, Зубри в Швеції. „Вісник Природозн.“, № 3—4, с. 210, Харків, 1927 р. *Його ж*, Охорона хижих птахів у Німеччині. „Вісник Природозн.“, № 3—4, Харків, 1927 р. *Н. Браунер*, Про необхідність важити ссавців і птахів. „Радянськ. Мислив. та Рибалка“, № 11, Харків, 1927 р. *О. Мигулін*, Шкідні та корисні звірі України. Вид. „Радянськ. Селянин“, Харків, 1927 р., сс. 1—166, 40 малюнк. *І. Підоплічка*, Сови-друзі хлібороба й не вороги мисливця. „Радян. Мисл. та Рибалка“, № 3, Харків, 1927 р. *Його ж*, Захист корисних птахів. Вид. 2, „Книгоспілка“, 1927 р., сс. 1—32, 36 малюнк. *Д. Соловійов*, Об учете диких животных. „Україн. Мислив. та Рибалка“, ч. 10, сс. 10—12, Харків, 1927 р. *В. Стаханов*, Об экономическом значении птиц. „Україн. Мисл. та Рибалка“, ч. 12, 1927 р., сс. 24—26. *Його ж*, Материалы по вопросу экономического значения птиц. „Укр. Мислив. та Рибалка“, ч. 10, сс. 24—26, 1927 р. *І. Тарнаки*, Про хижих птахів. „Вісник Природозн.“, ч. 1, сс. 95—111, 2 мал. Харків, 1927 р. *А. Штамм*, Учет охотничьей фауны. „Україн. Мислив. та Рибалка“, ч. 3, сс. 8—11, 1927 р. *Його ж*, Что должен знать охотник о хищных птицах. „Україн. Мислив. та Рибалка“, ч. 5, сс. 17—20; ч. 6, сс. 11—17. *Його ж*, Перелет птиц и кольцевание. „Україн. Мислив. та Рибалка“, ч. 5, сс. 45—47. *Його ж*, Анализы содержимого желудков. „Україн. Мислив. та Рибалка“, ч. 4, с. 36. *Його ж*, Об экономическом значении сойки. *Ibidem*, ч. 4, сс. 33—36. *Його ж*, О вредном значении зверя и птицы в сельском хозяйстве. *Ibidem*, ч. 2, сс. 13—14.

Нарешті деякі зоологи зоотехнічного ухилу звертали увагу на вивчення свійських тварин, досліджуючи їх екстер'єр, расові ознаки, їх походження й т. ин. Так, наприклад, *І. Клодницький* надрукував:

1) Досягнення з сучасної генетики свійських тварин. „Вісн. С. Госп. Науки“, т. IV, ч. 2—3, Харків, 1927 р., сс. 87—98.

2) Генетика та розпліджування свійських тварин. Держвидав., 1927 р., сс. 1—284, з 70 малюнк.

3) Свійські тварини. Походження, спадковість, племінний добір. Держвид., 1927 р., сс. 1—80, 37 малюнк.

К. Павловський та *М. Гудим-Левкович* надрукували: Екстер'єрне дослідження деяких *Artiodactyla* та *Perissodactyla* за матеріалом Київського зоологічного саду. „Запис. С.-Госп. Інст.“, т. III, Київ, 1927 р., сс. 148—174. Це є значна кількість статтів зоотехнічного змісту різних авторів (*Баранецького*, *Боровського*, *Міхалкова*, *Пивоварова*, *Романицького*, *Юркова* та інших), але ці статті виходять за межі моєї роботи.

Цього року було надруковано багато робіт, що вивчають тваринне населення солодких і морських вод України. Життя води вивчали головним чином зоологи (гідробіологи, іхтіологи, гідро-ентомологи та инш.) м. м. Києва, Харкова, Одеси, Херсона, Дніпропетровського та Полтави.

Деякі роботи перевели зоологи інших міст нашого союзу (Ленінграда, Москви та инш.).

У Києві зоологи та гідробіологи концентрували свою працю переважно навкруги Дніпровської Біологічної Станції В. У. А. Н.; в Харкові, Одесі, Дніпропетровському та Полтаві—гідробіологічні роботи переводили переважно зоологічні кабінети інститутів народної освіти та інших вищих навчальних закладів.

У Херсоні життя води вивчала Державна Іхтіологічна Досвідна Станція, яка має своїм завданням вирішити низку практичних питань в зв'язку з раціоналізацією рибного господарства.

Останні питання опрацьовували й інші рибогосподарські заклади України.

Життям води та риб, як і питаннями рибальства та рибництва—цікавились ще багато членів В. У. С. М. Р. Вони надрукували низку статтів на сторінках журналу „Український Мисливець та Рибалка“ й часопису „Радянський Мисливець та Рибалка“, що їх видає у Харкові Центральна Спілка В. У. С. М. Р.“.

Треба також зазначити, що 1927 р. було надруковано досить багато статтів, які розглядають життя малярійного комара та його личинок, відзначають їх розповсюдження й т. ин.

В цьому напрямкові велику роботу переводить Український Протоzoїний Інститут у Харкові.

Отже, зоологи (гідробіологи, іхтіологи тощо), вивчаючи життя солодководних та морських тварин, працювали в різних напрямках, і тому ми знаходимо роботи так теоретичного як і практичного змісту, роботи експериментального й описового характеру.

В надрукованих нижче списках є декілька робіт українських зоологів, що описують фауну водяних тварин не України, а інших місць нашого Союзу; крім того тут є декілька робіт не українських зоологів, які вивчали життя морських та солодких вод України.

Роботи експериментального характеру переводили головним чином гідробіологи Одеси. Вони надрукували:

В. В. Ковальський, Факторы, влияющие на ядовитость растворов солей в опытах над ракообразными. „Труды 2-го с'езда зоологов, анатомов, гистологов СССР в Москве в 1925 г.“, Москва, 1927 р., сс. 283—284. *Він же й С. Соболев*, Губки из сухого лимана. Ibidem, сс. 284—285. *М. Козак*, Антагонизм ионов при явлениях регенерации у гидры (*Hydra fusca*). „Журнал Экспер. Биолог. и Медицины“, № 21, Москва, 1927 р., сс. 515—524, нім. рез. сс. 525. *Д. Рубинштейн*, Ueber den Einfluss der Reaktion auf die Giftigkeit und die antagonistischen Wirkungen der Salze. „Pflüger Archiv“, Bd. 216, s. 82—99, 1927 р. *Його ж*, Фізіологічні взаємодіяння іонів в еквиліброваних розчинах. „Журн. Наук. Досл.

Катедр Одеси*, т. III, № 1, сс. 93—96, нім. реф. 95. *Його ж*, К вопросу о влиянии реакции на ядовитость солей. „Труды 2-го с'езда зоол. анат. и гистол. в Москве 1925 г.“, Москва, 1927 р., сс. 299—301. *Його ж*, Антагонизм катионов и изовольтрическая точка тканевых коллоидов. *Ibidem*, сс. 298—299. *Його ж*, О количественных закономерностях при явлениях антагонизма ионов. *Ibidem*, сс. 295—297. *Його ж*, К учению об эквивалентированных физиологических растворах. „Журн. Экспер. Биол. и Медич.“, № 15, Москва, 1927 р., сс. 168—187, нім. реф. с. 188. *Б. Н. Тарусов*, К вопросу об осмотическом ооченении у *Fabricia Sabella*. „Труды 2-го с'езда зоологов, анатомов, гистологов С.С.С.Р. в Москве в 1925 г.“, Москва, 1927, сс. 302—303.

Зазначимо тепер гідробіологічні та гідрофавністичні роботи, що розглядають деякі загальні питання й життя окремих водоймищ, подають наслідки експедиційних робіт та инш.

Ахмлов та Сташовський, Прісноводні тварини. Ч. 1. Безхребетні. Держвидав. 1927, Дніпропетровське, с. 208; 220, малюн. Підруч. з таблиц. для визначення тварин. *Д. Е. Белінг*, Некоторые результаты изучения озер Днепровской поймы в районе г. Киева. „Труды 2-го с'езда зоологов, анатомов, гистологов С. С. С. Р. в Москве 1925 г.“, Москва 1927 р., сс. 262—264. *Його ж*, Науково-дослідча робота Дніпровської Біологічної Станції у 1926 р. „Збір. праць Дніпр. Біол. Стан. В.У.А.Н.“, ч. 2, 1927 р., сс. 209—217. *О. Т. Булдовський*, Матеріяли до фавни р. Ворскли та її околиць. „Записки Полтавського І.Н.О.“, 1927 р., ч. 4, сс. 100—108. *М. Егунов*, О пластинке серобактерий в Черном море. „Вісті Одеського С.-Госп. Инст.“, ч. 2, 1926—27 р. *Н. Загоровський*, Матеріяли к физико-географическому описанию лиманов Северн. Причерноморья. „Українськ. Бальнеолог. Сборник“, №№ 2—3, вид. „Укр. Кур. Управ.“, Харків, 1927, сс. 1—54. *Його ж*, Лиманы Северного Причерноморья на картах прошлых столетий. „Вісн. Одеської Комісії Краєзнавства“, ч. 4, 1927. *Його ж*, Біологічні екскурсії на морський берег. Одеса, сс. 1—80, 25 мал. *В. Исаченко*, Всеукраинская Госуд Черноморско-Азовская Научно-промысловая Станция. Отчет за 1926 г. „Труды В.У.Г.Ч.А.Н.П.О.С. т. II, вып. 2, Херсон, 1927 р. *Н. М. Книпович*, Некоторые гидробиологические результаты Азовско-Черноморской Научно-Промысловой Экспедиции в 1925 й 1926 г.г. „Докл. Ак. Наук С. С. С. Р.“, № 6, Ленинград, 1927 р., сс. 95—98. *Н. М. Книпович*, Работы Азовско-Черноморской Научно-Промысловой Экспедиции в 1925—1926 г.г. Труды Азовско-Черноморской Научно-Промысл. Экспед., вып. 2, Ленинград, 1927 р., сс. 5—84; нім. реф., сс. 85—96. *М. Н. Милославская*, Предварительное сообщение о фаунистических исследованиях в устье реки Кальмиус. „Труды Харк. Т-ва Дослідн. Природи“, т. 50, вып. 2, Харків, 1927 р. сс. 82—84. *В. Л. Паули*, К истории фауны Азовского моря. „Труды 2-го С'езда зоолог., анат. и гистолог. С. С. С. Р. в Москве 1925 г.“, Москва, 1927, сс. 292—293. *Його ж*, К истории развития фауны Азовского моря. „Наукові Записки по біології“. Держ. Видав., Харків, 1927 р., сс. 165—169. *Його ж*, Матеріяли к познанию биоценозов Ягорлыцкого залива. „Труды В.У.Г.Ч.А.Н.П.О.С.“, т. II, вып. 2, Херсон, 1927, сс. 63—74—мапа. *Г. Потапенко*, Хаджібейський лиман. „Матеріяли до Краєзнавства Одеської округи. Вид. Одеськ. Окрметодкому, 1927 р.“, сс. 1—53, 4 табл. (на сс. 35—40 опис фауни та флори лиману). *Н. Фадеев*, Звіт Північно-донецької Наукової Експедиції про роботу зроблену влітку 1927 р. „Радянський Мисливець та Рибалка“, № 5, Харків, 16/XI 1927 р., с. 1. *Н. Чугунов*, Азовско-Черноморская Научно-Промысловая Экспедиция в 1926 г. „Рус. Гидроб. Журн.“, т. VI, вып. 1—2, Саратов, 1927 р., сс. 38—39. *Г. Шептицький*, Содержание растворенного кислорода в воде р. Днепра у г. Херсона в 1925—26 г. „Труды В.У.Г.Ч.А.Н.П.О.С.“, т. II, вып. 2, Херсон, 1927 р., сс. 75—102.

Матеріяли з фавни ріжних груп водяних тварин ми знаходимо в таких роботах:

Найпростіші:

С. Крашенинников, Матеріяли до фавни Protozoa околиць Дніпрянської Біологічної Станції. „Збірн. Праць Дніпр. Біол. Стан.“, ч. 2, Київ, 1927 р., сс. 239—250, нім. реф. сс. 251—253, 1 таб. малюн.

Губки та моховатки:

Гримайловська, До фавни Spongillidae та Bryozoa р. Південного Бога. „Збірн. праць Дніпр. Біол. Стан.“, ч. 2, сс. 275—276, 1 таб. малюн. *Н. Н. Фадеев*, Несколько слов о работе *Абрикосова Г. Г.*: „К познанию мшанок Кавказа“. „Труды Харк. Т-ва Дослідн. Природи“, т. 50, вып. 2, Харків, 1927 р., сс. 156—158.

Черви:

Н. П. Анненкова, О Понто-каспийских многощетинковых червях. 1. Роды *Nurania Ostroctov* *Nuraniola* n. gen. „Ежегодн. Зоолог. Муз. Акад. Наук С. С. С. Р.“, т. XXVIII, вып. 1, сс. 48—62, 1 таб., Ленинград, 1927 р. *В. Беклемишев*, К фауне турбеллярий Одесского залива и впадающих в него ключей. „Изв. Биолог. Научн. Исслед. Инст. и Биолог. Станц. при Пермск. Гос. Унив.“, т. V, № 5, сс. 177—199, нім. реф. сс. 199—207, 1 таб., Пермь, 1927 р.;

Коловратки:

Н. Н. Фадеев, Материалы к познанию фауны коловраток СССР, „Тр. Харк. Т-ва Дослід. Природи“, т. L, вип. 2, Харків, 1927 р., сс. 141—155, 2 таб. малюнк.

Молюски:

С. М. Морин, Корабельный червь, древооточед *Teredo*, в Одеском порту, „Тр. 2-го с'езда зоологов, анатом., гистолог. С. С. С. Р. в Москве 1925 г.“, Москва, 1927 р., сс. 290—292. Його ж, Корабельный червь (*Teredo*) в Одеском порту (к вопросу о распределении животных в Черном море) „Зап. Одесск. О-ва Естествоиспытат.“, т. XLIII, 1927 р., сс. 67—69, нім. рез. 69—70. В. Л. Паули, К биологии и анатомии *Modiolae phaseolinae* Philippi. „Наукові записки по біології“, Держ. Вид. Харків, 1927 р., сс. 157—164 з 4 малюнк.

Ракувати:

N. Dubowsky, Ueber zwei neue Ostracoden im Bassin des S. Donetz. „Zoolog. Anzeiger“, Bd. 73, 1927 р. Н. В. Дубовский, Материалы к познанию фауны пресноводных Ostracoda Украины. „Тр. Харк. Т-ва Дослід. Природи“, т. L, вип. 2, Харків, 1927 р., сс. 107—120. П. Задирака, Матеріали до вивчення фауни Euscoropoda й Cladocera р. Кошової й озер нижньої течії р. Дніпра. „Вісн. Херсонськ. С.-Господ. Техн.“, ч. I, Херсон, 1927 р., сс. 120—126. М. Зиверт, Обзор фауны пресноводных Euscoropoda Украины. „Тр. Харк. Т-ва Дослід. Природи“, т. L, вип. 2, Харків, 1927 р., сс. 121—140. Ю. Марковський та М. Мірошніченко, Зоопланктон Півден. Богу. „Збір. праць Дн. Біол. Ст.“, ч. 2, Київ, 1927 р., сс. 277—305, нім. рез. сс. 305—307, 1 табл.

Кліщі:

Е. П. Лукин, О коллекции Hydracarina Крендовского. „Тр. Харк. Т-ва Дослід. Природи“, т. L, вип. 2, Харків, 1927 р., сс. 92—102, з 2 малюнк. у тексті. Його ж, Предварительный список Hydracarina Харьковск. округа. „Тр. Харк. Т-ва Досл. Природи“, т. L, вип. 2, Харків, 1927 р., сс. 104—106.

Комахи:

Г. Артоболеский, Бабки (Odonata) Київських околиць. „Збірн. праць Зоологічного Музею“, Київ, 1927 р., сс. 65—118, франц. рез. сс. 116—118. Його ж, До вивчення бабок Поділля (Odonata) „Збірн. праць Зоологічн. Музею“, ч. 3, Київ, 1927 р., сс. 159—162. G. Petruschewsky, Beiträge zur Kenntnis der Dytisciden von Dnjepr (in der Nähe von Kiew). „Збірн. Праць Дн. Біолог. Ст.“, ч. 2, Київ, 1927 р., сс. 327—332.

Ссавці:

М. Шарлемань, Про сучасне поширення бобра (*Castor fiber* L) на Україні та про заходи до його охорони. „Охорона пам'яток природи на Україні“, Збірн. 1, Харків, 1927, сс. 17—33.

Велика кількість робіт присвячена групі риб. Тут ми знаходимо праці: фаunistичні, систематичні, біологічні, далі статті, що розглядають питання рибальства, рибництва та инш.

А. П. Александров, Анчоусы Азовско-Черноморского бассейна, их происхождение и таксономические обозначения. „Труд Керченской Научн. Рыбохоз. Станц.“, т. I, вып. 2—3, Керчь, 1927 р., сс. 37—92, франц. рез. сс. 93—99. Д. О. Белинг, Матеріали до іхтіофауни р. П.-Бог. „Збірн. праць Дн. Біол. Станції“, ч. 2, Київ, 1927 р., сс. 333—356, нім. рез. сс. 356—357. Його ж, Изучение ихтиофауны Украины и связь его с вопросами хозяйства страны. „Тр. 2-го С'езда зоологов, анатом. гистологов в Москве в 1925 г.“, Москва, 1927 р., сс. 308—310. D. Belling, Benthophiloides brauneri n. g. n. sp. Ein für das Schwarzmeerbassin neuer Vertreter der Familie der Gobiidae. „Збірн. Праць Дн. Біолог. Станц.“, ч. 2, Київ, 1927 р., сс. 309—325, 2 таб. малюнк. Л. Вері, *Leuciscus borysthenicus* (Kessler) из бассейна Днестра. „Русск. Гидроб. Журн.“, т. VI, № 6—7, Саратов, 1927 г., сс. 153—154. К. Будников, К вопросам карпового рыболовства. „Україн. Мислив. та Риб“, 1927 р., ч. 6, сс. 60—63. М. Величківський, Річки Білоцерківщини та їх економічне значіння в народньому господарстві округи. „Білоцерківщина. Територія. Підсоння, річки“, т. I, вип. II, сс. 25—33. Вид. Білоц. Краєзнавч. Т-во, Біла Церква, 1927 р. А. Волна, Причины уменьшения рыбы в речке Лоши. „Україн. Мисл. та Рибал.“, 1927 р., ч. 12, сс. 70. П. Б. Гудимович, Лов бычков бурилами в водах Днепро-Бугського Лимана. „Тр. В.У.Г.Ч.А.Н.П.О.С.а“, т. II, вып. 2, Херсон, 1927 р., сс. 103—136. Я. Дендрин, Специфический вопрос. „Україн. Мисл. та Рибалка“, 1927 р., ч. 1, сс. 35—38. Дерюгин, Знищуйте великих шук. „Україн. Мисл. та Рибалка“, ч. 2, сс. 51—52. Н. Дмитрисев, Матеріали по изучению рыбного промысла украинских вод Азовского моря, ч. 2. Современное состояние рыбного хозяйства. „Бюлл. В.У.Г.Ч.А.Н.П.О.С.а“, №№ 19—20, Херсон, 1927 р., сс. 77—116. Ф. Ф. Егерман, Рыболовство по Днепру в районе—порог Вильный, р. Ингулец в 1926 г.

(предварит. сообщение). „Бюлл. В. У. Г. Ч. А. Н. П. О. С. 'а“, №№ 19—20, Херсон, 1927 р. В. *Вситов*, Султанка (*Mullus barbatus* L) в Керченском районе, ч. 1. Систематика. „Тр. Керч. Науч. Рыбохозяйств. Ст.“, т. 1, вып. 2—3, Керчь, 1927 р., сс. 101—143, фран. рез. сс. 143—146. *Його ж*, Сетной промысел в Керченском районе. „Тр. Керч. Научн. Рыбохоз. Стан.“, т. I, вып. 2—3. Керчь, 1927 р., сс. 185—248, нім. рез. с. 249, 1 карта. *Завитовский*, Рыбное хозяйство. „Энциклопедія Сільск. господарства“ за редакцією проф. Терниченка, вид. „Книгоспілки“, 1927 р., сс. 365—374, 7 малюк. *Б. Ільїн*, Бычки Северо-Западного района Черноморского бассейна. „Тр. Украин. Ихтиолог. Опытн. Станции“, т. III, вып. 1, Херсон, 1927 р. *Його ж*, Определитель бычков (Fam. Gobiidae) Азовского и Черного морей. „Тр. Азовской Экспед.“, вып. 2, 1927 р., сс. 128—143, 2 таб. малюнк. *М. Катинський*, Матеріали до практики краєзнавчої роботи. Вивчення рибних багатств краю. „Зап. Херсонськ. Инстит. Нар. Освіти“, ч. II, 1926/27 акад. р., Херсон, сс. 137—143. *П. Нещерет*, Про заборону ловлі риби на весну. „Україн. Мисл. та Рибалка“, 1927 р., ч. 8—9, сс. 60—61. *С. Перепелицин*, Скумбрийний сезон в 1926 г. „Бюлл. В. У. Г. Ч. А. Н. П. О. С. 'а“, №№ 19—20, Херсон, 1927 р., сс. 117—119. *Н. Попов*, К ихтиофауне Черного моря. „Доклады Акад. Наук С. С. Р.“, 1927, сс. 38—42. *А. Попов*, Новый вид морской иглы (*Syngnathus schmidti* n. sp.) из Черного моря. „Ежегод. Зоолог. Муз. Акад. Наук С. С. Р.“, 1927 р., сс. 391—397, 1 мал. в тексті. *Н. Ревенко*, Про весняну запертну добу ловлі риби. „Україн. Мислив. та Рибалка“, 1927 р., ч. 3, сс. 55—56. *Його ж*, „Заживо погребенные“, ч. 3, сс. 56—57. *T. Rodionowa*, 1) Notizen über die Fischfauna des Amur Beckens. „Zoolog. Anzeiger“, Bd. LXX, Heft 3/6, 1927, сс. 151—154, 2 мал. 2) Zur Ichthyologie der Baikalsee-Systeme. „Zoolog. Anzeig.“, Bd. LXIX, Heft 11/12, 1927, сс. 275—280. *T. Родионова*, К ихтиофауне бассейна р. Амура. „Наукові записки по біології“, Держ. Видав., 1927 р., сс. 151—155. *Ростовцев*, Про охорону риби від придуху. „Рад. Мисл. та Рибалка“, № 11, Харків, 1927 р. *С. Ручкоавский*, Данные по эпидемиологическому обследованию рыбных промыслов Мариупольского округа. „Профил. Медицина“, ч. 6, сс. 21—35, Харків, 1927 р., *Н. Савельев*, Заметки о деятельности инспекции рыболовства Херсонского района 1926 г. „Бюлл. В. У. Г. Ч. А. Н. П. О. С. 'а“, №№ 19—20, Херсон, 1927 р., сс. 120—126. *И. Смерчинский*, „Гард Кучмея“, „Україн. Мисл. та Рибалка“, ч. 4, сс. 51—55, 1927 р., *М. Соловйов*, *С. Агте і Р. Бару*, Рибні отруїння в м. Маріуполі. „Україн. Мед. Вісті“, 1927 р., ч. 6—7, сс. 108—124. *И. Я. Сыроватский*, Сельдяной сезон 1926 г. на Днепре. „Тр. В. У. Г. Ч. А. Н. П. О. С. 'а“, т. II, вып. 2, Херсон, 1927 р., сс. 137—153. *Його ж*, Коты и их значение в рыболовстве низовьев Днепра. „Тр. В. У. Г. Ч. А. Н. П. О. С. 'а“, т. II, вып. 2, Херсон, 1927 р., сс. 19—62. *Його ж*, Судак—буговец. „Бюлл. В. У. Г. Ч. А. Н. П. О. С. 'а“, №№ 19—20, Херсон, 1927 р., сс. 1—8. *В. Тихонов*, Материалы по изучению рыбного промысла украинских вод Азовского моря. Ч. 1. Промыслово-биологический очерк. „Бюлл. В. У. Г. Ч. А. Н. П. О. С. 'а“, №№ 19—20, Херсон, 1927 р., сс. 47—77. *А. Федосов*, Зимняя ловля на „гвоздовую снасть“. „Україн. Мисл. та Риб.“ ч. 2, 1927 р., сс. 52—55. *М. Хайлов*, К вопросу о Донском Заповеднике. „Бюлл. Рыбн. Хозяйства“, № 4, Москва, 1927 р., сс. 16—17. *М. Тесноков*, Рыбачье хозяйство низовьев Дона. „Тр. Азовско-Черном. Научно-Промысл. Экспед.“, вып. 2, Ленинград, 1927 р., сс. 97—127, з нім. рез. *Н. П. Чугунова*, К биологии *Percarina maeticosa* Kuzn. „Русск. Гидр. Журнал“, т. VI, 1927 р., сс. 179—188, з нім. рез. *Г. Шептицкий*, Рыбный рынок Херсонского рыболовного участка. „Бюлл. В. У. Г. Ч. А. Н. П. О. С. 'а“, №№ 19—20, Херсон, 1927 р., сс. 19—46. *И. Эбергарт*, Лов корopa на свежую саву. „Укр. Мисл. та Риб.“, 1927 р., сс. 63. *Його ж*, Про заборону будь якої рибної ловлі весною. „Українськ. Мисл. та Рибалка“, ч. 12, 1927 р., сс. 69—70. *В. Яценко*, Ловля нахлыстом. „Українськ. Мисл. та Рибалка“, ч. 5, 1927 р., сс. 71—73. *Його ж*, Записки рыболова любителя. „Україн. Мисл. Рибалка“, 1927 р., ч. 12, 1927 р., сс. 67—68.

Ріжним питанням, зв'язаним з вивченням малярійного комара, його личиною, тощо, присвячені такі роботи:

А. Бржозовский і С. Паули, К вопросу о нефтении текучих вод. „Тр. III Поволжского Малар. Съезда“. *И. В. Васильев*, Значение покрывающей воду растительности как фактора, препятствующего развитию малярийного комара в наших водоемах. „Профилактика. Медицина“, ч. 3, Харків, 1927 р., сс. 24—27. *В. Горещкая*, К нахождению *Aporheles nigripes* на Сев. Кавказе. „Совет. Медицина на Сев. Кавказе“, № 1, 1927 р. *П. Грицай*, Спостереження над комарами, що зимують у м. Харкові та його околицях і боротьба з ними. „Укр. Медичні Вісті“, ч. 8—9, 1927 р., сс. 97—104. *В. Коган*, Некоторые наблюдения над комарами (сем. Culicidae) в окрестности Б. Токмака, Мелитопольского округа в 1926 г. „Одес. Мед. Журн.“, № 7, Одеса, 1927 р., сс. 23—24, з фран. рез. *Минкевич* (Ленинград) и *Миролюбов* (Одеса) К обнаружению *Phlebotomus* в Одессе. „Тр. X-го всесоюзн. съезда бактериол. в Одессе в 1926 г.“, т. 1, Харків, 1927 р., с. 324. *Г. Миттельман*, Краткие сведения о распространении малярии в Одесском округе. „Одес. Медич. Журн.“, № 7, Одеса, 1927 р., сс. 4—6, фран. рез. *А. Прендель*, Распространение анофелеса в Южной Украине. „Тр. X-го съезда бактериол. в 1926 г. в Одессе“, т. 1, Харків, 1927 р., сс. 315—317. *Е. М. Прокопович*, Личинки комара толкунчика, как пожиратели *Aporheles maculipennis*. „Мед. Обзор. Ниж. Україна“, кн. 5.—9.

Поволж.", № 7—8. *Л. В. Рейнгард*, К морфологии и биологии *Aporheles hircanus*, найденного в пределах бывшей Екатеринославск. губ. „Тр. Харків. Т-ва Дослід. Природи“, т. L., вип. 2, Харків, 1927 р., сс. 85—91. *Л. В. Рейнгард* и *Б. И. Долбежкин*, К вопросу о партеногенезе у комаров. „Сов. Медиц. на Сев. Кавказе“, № 3, 1927 р., с. 17. *Л. Рейнгард* и *Б. Долбежкин*, Исследование комаров рода *Aporheles* на зараженность их малярийными паразитами в районе Екатеринослава. „Вестн. Микробиол. и Эпидемиол.“, т. VI, № 1, Саратов, 1927 р., сс. 1—11 (відбитка), 1 табл. малюнк. *Rubaschkin, Moldawskaia, Pauli, Die Blutgruppen und Malaria „Arch. f. Schiffs u Trop. Krank.“*, Bd. 31. *В. Рубашкин*, Как бороться с малярией. Вид. „Научн. Мысль“, 1927 р. *О. Д. Тищенко*, Итоги применения парижской зелени в С. С. С. Р. в борьбе с личинками *Aporh. macul.* „Медиц. Обзор. Нижн. Поволж.“, № 5—6. *Ф. И. Яценко* и *О. Д. Тищенко*, О применении парижской зелени в борьбе с личинкой *Aporh. maculirennis*. „Тр. III-го поволж. маляр. с'езда“. *Ф. И. Яценко*, Материалы к вопросу о зоофильности малярийных комаров в Украинских условиях. „Тр. III-го поволж. маляр. с'езда“.

Робота наших зоологів розгорталася ще в декількох напрямках, а саме, ми знаходимо низку друкованих праць, присвячених питанням охорони природи (праці *Аверіна*, *Браунера*, *Добренського*, *Лавренка*, *Портенка*, *Шарлеманя* та инш.); далі ми бачимо праці фенологічного змісту; нарешті ми маємо цілу низку окремих видань і журнальних статтів, що не укладаються в зазначені вище розділи.

Ми не розглядатимемо робіт з охорони природи, тому що цьому питанню буде присвячено окремий огляд (його склав *М. Шарлемань*), і перелічимо тільки деякі роботи фенологічного, науково-популярного, педагогічного, науково-термінологічного змісту.

Д. Белінг, Робота зоологів України. „Україна“, кн. 6. Київ, 1927 р., сс. 148—154. *И. Белявский*, Итоги весны, лета и осени 1926 г. (Шепетовский округ). „Україн. Мисл. та Рибалка“, ч. 2, 1927 р., сс. 60—61. *П. Більський*, Инстинкт гніздування у птахів (спроба підручника для екскурсій). „Запис. Ніж. Инст. Нар. Освіт.“, кн. VII, Ніжин, 1927 р., сс. 276—283. *О. Булдоський*, Весняні екскурсії в трудоволах. „Радянська Освіта“, ч. 4, 1927 р. *О. Буласавський*, До питання про постановку біологічних дисциплін в Педвузах. „Шлях Освіти“, ч. 11—12, 1927 р. *А. Данилович*, Фенологические наблюдения в окрестностях г. Киева весной 1927 г. „Україн. Мисл. та Рибалка“, ч. 11, 1927 р., сс. 41—43. *Його ж.*, „З життя природи“ (фенологічні спостереження). Див. бюл. Укрмету ч. 4—19, 21—28. *Л. Каменко*, Клітина та тканина. Лабораторні заняття з загальної гістології. Держвидав, 1927 р., с. 1—164, з 53 мал. *Н. Лигнау*, Студенческа екскурсія на Мурман. „Зап. Одес. Инст. Нар. Освіти“, т. 1, 1927 р., сс. 166—194. *А. Никольский*, „Номогенез“. В збірнику „Номогенез“, вид. „Тимирязевск. Научно-Исслед. Инст., Москва, 1927 р. *Його ж.*, Разновидность номогенеза, биогенетика проф. Д. Соболева“. Сбор. „Номогенез“, вид. „Тимиряз. Научно-Исслед. Института“, Москва, 1927 р. *Його ж.*, Занимательная зоология. Вид. „Время“, Ленінград, 1927 р., с. 192, мал. 50. *Його ж.*, Історія біологічних ученнів. Укр. Держ. Видав., Харків, сс. 1—114, 1927 р. *С. К. Персональний*, Теми для зоологічних екскурсій, спостережень, самостійних робіт і розмов. Д. В. У., 1927 р., сс. 1—139, 49 мал. *Г. Потопенко*, Вопросы экскурсионной практики. „Зап. Одес. Инст. Нар. Освіти“, т. 1, Одеса, 1927 р., сс. 394—416. *И. Ройко*, Из жизни природы. „Україн. Мисл. та Рибалка“, ч. 10, 1927 р., с. 27. *І. Тарнани*, Успіхи зоології на Україні за десять (1917—1928) років. „Вісник Природознавства“, № 5—6, Харків, 1927 р., сс. 285—290. *Його ж.*, В помощь наблюдателю природы. „В мастерской природы“, Ленінград, 1927 р., № 2, сс. 1—10. *М. Шарлемань*, Назви птахів. Словник зоологічної номенклатури ч. 1. Держ. Вид., Київ, 1927 р., сс. 1—64. *Його ж.*, Короткий огляд фавністичних дослідів на Україні за останні 10 років. „Вісн. Природознавства“, № 5—6, Харків, 1927 р., сс. 291—294. *М. Шарлемань* та *К. Татарко*, Назви хребетних тварин (ссавці, гади, земноводні риби). Список зоологічної номенклатури, ч. 2. Держ. Вид., Київ, 1927 р., сс. 1—124.

Кінчаючи огляд роботи українських зоологів за 1927 р., ми з великим задоволенням констатуємо, що робота з різних галузів зоології що-року помітно зростає й поглиблюється. Велика кількість робіт зоологічного змісту, що їх було надруковано 1927 року, примусила мене змінити трохи (порівнюючи з моїм попереднім оглядом роботи зоологів за 1926 р.—див. журнал „Україна“ 1927 р., ч. 6), характер моєї статті: розглядаючи окремі розділи зоології, мені довелося майже скрізь обмежуватися наведенням лише списків робіт, не зупиняючись на їх змісті.

Дмитро Белінг.

Охорона природи.

Визначною подією в справі охорони природи на Україні в минулому році було видання постанови Ради Народніх Комісарів УСРР про утворення Надморських Заповідників на берегах Чорного і Озівського морів (Вісти ВУЦК. 29. VII. 1927 р., ч. 171, передруковано також в „Укр. Мислив. та Рибалка“ ч. 7, сс. 66—67, 1927, В. Аверін „Мисливство“ 1927, сс. 233—235): До складу цих заповідників увійшла низка островів та кос північного узбережжя Чорного та Озівського морів і Сивашу. Деякі з цих островів відомі ще з сивої старовини, ще з часів Геродота (тоб-то понад 2300 років тому), як місця надзвичайно багаті різними морськими птахами. Є підстава гадати, що частина цих островів, як напр., Тендра, Джарилгач, що мали назву „Ахилова біга“ ще за часів стародавніх Греків були під захистом звичаїв та являли з себе щось, що відповідає нашому сучасному розумінню заповідник (див. В. В. Латышевъ, Извѣстія Древнихъ Писателей греческихъ и латинскихъ о Скифїи и Кавказѣ СПб., 1893). Ще і тепер ці місця надзвичайно цікаві в природничому відношенню. Через них проходить ціла низка перелітних шляхів східньої Європи. Інтересна флора та фауна гніздових птахів. Ось чому оголошення постанови про надморські заповідники має першорядне значіння не тільки для України, але й для цілого Союзу.

Як й в попередньому році, питанням охорони природи давала місце більшість періодичних видань України. В 4 числах „Вісника Природознавства“ (орган природн. секції харків. Наук. Т-ва, що вийшли в 1927 р.)¹⁾, знаходимо статтю Євгена Лавренка: Охорона природи на Україні (№ 3—5), в якій автор дає попередній нарис стану охорони нашої природи, дає відомості про установи, що на їх обов'язки покладено вивчення та охорона природи, про пам'ятки природи України. Щодо останніх, то автор як ботаник, більшу звернув увагу на рослинні пам'ятки природи і до того переважно пам'ятки півдня УСРР. В статті Михайла Котова: Святі гори на Артемівщині (№ 3—4) подаються відомості про сучасний стан одного з найвидатніших пам'ятників природи України, про так зв. „Святі гори“, що входили в склад колишньої Ізюмщини. В низці статтів інших авторів подаються відомості про сучасну охорону природи закордоном—в Німеччині, Польщі і т. и. В розділі „Наукова хроніка“ вміщено низку дрібних заміток про охорону та вивчення пам'ятників природи України, що їх переводять різні наші наукові установи.

Журнал „Український Мисливець та Рибалка“, крім низки дрібних хронікальних заміток вмістив статті Л. Портенка: Об охроне бобров (№ 1, 2) та М. Шарлеманя: Новые данные о бобре (№ 5). Підсумки наших відомостей про сучасне поширення бобра на Україні та про заходи до його охорони М. Шарлемань дає в „Охороні природи на Укр.“ ч. I. Цей неперіодичний орган Всеукр. Комітету по Охороні пам'ятників природи в № 1 містить ще розвідки: Є. Лавренка, Опис сфагнових та гіпноосокових болот колишньої Харківщини; М. Клокова, Кам'яні могили; Ю. Клеопова, Хомутовський степ; Ф. Левіної та М. Шаліта, Про рослинність островів Чурюка та Чурюк-Тюба на Сиваші; В. Аверіна, Охорона птахів та пташині заповідники на Україні—та низку дрібних заміток. В офіційному відділі „Охорони пам'яток природи на Україні“ знаходимо зразки анкет для збирання відомостей про цілини, ліси, болота та торфовища, озера, про ботанічні сади тощо та постанови ВЦК і РНК УСРР про пам'ятки культури й природи.

¹⁾ Повинен вийти ще один подвійний ном. 5 та 6 „Вісн. Природи“ за 1927 р. М. Ш.

В 11 числах газети „Радянський Мисливець та Рибалка“ (видання Всеукр. Спілки Мисливців та Рибалок, Харків), що вийшли в 1927 р. *В. Аверін*, проф. *А. Браунер* та деякі інші автори вмістили низку статтів та заміток про охорону пам'ятників природи України. Крім того в газеті є чимало матеріалу, щодо охорони економічно-цікавих тварин: дичини та риби.

Загальна преса теж освітлювала деякі питання охорони природи. Низку статтів та заміток знаходимо в „Вістях ВЦВК“ та особливо в додатку до „Вістей“ „Культура й Побут“. Одну статтю *Є. Лавренка*, Цілинні степи України і потреба їхньої охорони (Вісти ВЦВК, 11, 1927, № 8/1898) навіть надруковано в німецькому перекладі в журналі „Der Naturforscher“ за 1927 р. Київська газета „Пролетарська Правда“ протягом року вмістила низку дрібних заміток про охорону природи та статтю автора цих рядків—Охорона природи на Україні (17. XI, 1927, № 262/1875). Як що додати до цього переліку літератури по охороні природи книгу *А. Аверіна*: Мисливство (Харків, 1927), що має кілька розділів про охорону природи та огляд літератури по охороні природи на Україні за 1926 р., що його надруковано в „Україні“ (кн. 5), то цим буде вичерпано нашу літературну продукцію за 1927 р.

Як і в попередньому році, відомості про стан охорони природи на Україні подавалися на Інтернаціональний Конгрес по охороні птахів, що відбувся 6—9 червня 1927 р. в Брюсселі. Зі всіх республік Союзу тільки одна УСРР подала на цей конгрес доповідь. Повного справоздання про конгрес ще не надруковано, але в „Cahier des Voeux“, що вийшов 1927 р. в Брюсселі вміщено постанову на мою доповідь „La protection des nids d'oiseux en Ukraine“ (с. 6), в якій констатовано, що ідея охорони птахів на Україні зробила великий поступ та висловлено побажання аби на Україні було засновано „Т-во охорони природи“.

Підводячи підсумки не можна не визнати, що справа охорони природи на Україні в 1927 р. має деякі досягнення, коли взяти на увагу, що ми маємо низку заповідників першорядного значіння, що в нас вже кілька років заборонено весняне полювання, що його ще й понині не заборонено в РСФРР, то доведеться визнати, що в нас охорона природи перебуває в кращому стані, ніж в наших сусідів.

Тому дивно читати у виданій в 1928 р. рос. Держ. Вид'ом книжці *Л. Портенка*: „Днепр и Приднепровье“, що начеб то: „к сожалению, на Украине дело охраны природы не достаточно развивалось“, ще більше дивує розвідка *С. Белозорова*: О национальных парках. („Записки Одесского Т-ва Природознавцев“, том XLIV, 1928), що її видано на Україні, в Одесі, в якій ретельно перераховано всі заповідники закордону та РСФРР. Для України автор подає тільки один заповідник „Чаплі“ (Асканія Нова за його номенклатурою), якого *С. Белозоров* разом з багатьма инш. російськими авторами, здається, ніяк не хоче визнати за заповідник, що належить Україні.

Микола Шарлемань.

Мікробіологія та епідеміологія.

Наукові роботи з мікробіології та епідеміології провадилися головним чином в санітарно-бактеріологічних інститутах та медичних інститутах у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетрівському та в Інституті Наукової й Практичної Ветеринарії в Харкові, але треба пригадати, що й периферійні санітарні організації з їх лабораторіями також брали участь у роботі деяких питань з епідеміології. Мікробіологи та епідеміологи розробляли різні галузі цих дисциплін. З цього боку треба відзначити роботи,

що висвітлювали морфологію та біохемічні властивості мікробів. Щодо морфології, то *Дехновіцер* та *Карут* (1) виявили, що через свічки Шамберлана може пройти туберкульозна інфекція, але дуже рідко й ті частинки туберкульозної палички, що проходять через фільтр, являють з себе біогени туберкульозних паличок.

Мікроби розкладають деякі вуглеводи, утворюючи кислоти та гази, але чиста культура мікроба впливає на точно визначеного вуглевода; мікробіологи скористалися цими біохемічними властивостями мікробів та, на підставі розкладання ними того, чи іншого вуглевода відрізняють мікробів проміж собою схожих морфологічно (*Клейн*) (2). *Клейн* та *Лопатицька* (3) вживали ці біохемічні властивості мікробів, щоб точно визначити мікробом переділювати, який саме є вуглевод, а саме вони засівали в рідину з вуглеводом мікробів кишкової групи (*b. typhi abdom.*, *b. paratyph.*, *b. colicom.* та інш.) та в такий спосіб визначали, який саме був у тій рідині (сеча, кров, спинно-мізкова рідина) вуглевод (мальтоза, цукор, арабіноза тощо) та навіть кількість його. Перевіривши свої спостереження за існуючими для цього досить складними хемічними методами, вони показали, що кількість цукру, визначена за їх методом, суто-бактеріологічним, точно збігалася з тими визначеннями, що дає хемічна аналіза.

В галузі культивування мікробів *Гах* (4) довів, що *Hibler*'ове середовище добре придатне для культур мікробів, бо воно зберігає всі властивості мікробів, так морфологічні, як і фізіологічні та біохемічні, через те його можна вживати для вивчення біохемічних властивостей мікробів.

Останніми часами звернуто велику увагу на змінливість мікробів так з морфологічного, як і з фізіологічного боку. Цій змінливості мікробів надають великого значіння, коли треба з'ясувати пато-генез того занедужання, що викликає мікроб. Отже *Гах* та *Мрочківська* (5), переводячи пасажі *virus* віспи-вакцини через яечко кролів, за методою *Nogouchi*, получили *virus* вакцини дуже вірулентний; він викликав у вакцинованих дітей реакції, що нагадували собою такі ж явища, як то бувало тоді, коли робили варіоляцію, себ-то коли щепили дітям справжню людську віспу. *С. Богданович* (6) знайшов, що вишукування блідої спірохети краще й простіше за методою *Kliewe*. У вивченні туберкульози, між іншим, має велике значіння культивування збудника туберкульози. *Каган* і *Зайденберг* (7) описали методу, якої вони вживали, щоб вилучати збудника туберкульози, головним чином, з харкотиння хворих, за способом *Löwensstein-Sumywschi*; метода є дуже легка й проста.

Мікробіологи далі вивчали деякі питання з загальної мікробіології, особливо багато розвідок робили, щоб з'ясувати місцеву імунізацію та взагалі тканинний імунітет, а також значіння тут антивірусів (фільтратів, культур мікробів), що запропонував *Безредка*. *Гах*, *Бородай* та *Мельник* (8) вивчали проблему взаємин між окремими органами та мікробом у процесі інфекції та імунітету. Розробляючи експериментально стафілококову інфекцію у кролів, вони показали, що найбільше стафілококів нагромаджується в шкірі, дуже мало було їх у крові та більше, ніж в крові було в косі. Потім *Гах* та *Мельник* (9) зробили спробу вивчити та проаналізувати явища імунітету, що його спричиняє імунізація фільтратами бульйонних культур (антивірусів) за *Безредком*. Для цього визначали кількість живих мікробів в органах (шкірі, селезінці та крові) у кролів, імунізованих фільтратами, а потім заражуваних вірулентною культурою стафілокока. З цих розвідок вони виявили, що в імунізованих інтракутанно фільтратами кролів виростало в посівах шкіри менше стафілококів, порівнюючи з нормальними, з неімунізованими; таким чином імунізація шкіри гальмувала раптове зростання числа живих мікробів.

М. Нецадименко та *П. Савицький* (10) не змогли заімунізувати через шкіру, за теорією Безредка, морщаків вакцинами *Ценківського*. Визнаючи теорію Безредка за правдиву, автори застерігають від вживання вакцин *Ценківського* для вакцинації тварин (коней та рогатої худоби), особливо лише один раз. *П. Марчук* (11) вважає за доцільне вакцинацію per os в процесі профілактики кишкових інфекцій. *Биків* (12) не визнає теорію про внутрішню інфекцію на сибірку за доведену й ставить на порядок денний вивчення за сучасною бактеріологією інфекційного процесу при сибірці. *Гах* (13) вивчав розростання virus віспи-вакцини за допомогою тканинних культур. *Гах* і *Цвіткис* (14) проробили експерименти на тканинних культурах з мізку, де був virus сказу, але розростання його вони не помічали. Щодо значіння для лікування антивірусів за Безредком, то наведемо такі роботи. *Д. М. Натансон* і *Л. Л. Кандиба* (15) дуже успішно вилікували за давнені гнійні запалення слізного мішечка антивірусами (пневмококовими), де вже ніяке інше лікування не допомогло, через те вони радять, раніш, ніж приступити до операції, переводити цю терапію.

М. Бородай (16) успішно вилікував гнійні запалення середнього вуха (otitis media et externa) за допомогою лише вакцинотерапії та антивірусів за Безредком; порівнюючи цей спосіб лікування з другими, автор вважає за доцільне вживати вакцинотерапію та антивіруси. *Ол. Крупський* (17) обпорскував з пульверизатора фільтратами (антивірусами) стафіло-стрепто-гонококів шийку уразу та почасти зовнішні генітамії; він помітив, що забруднення вагінальною флорою зменшувалось, а також реакція змінювалася з нейтральної або лужної на кислу. Отже автор запропонував свою методу профілактики вагітних на матеріалі в консультаціях. Прикладаючи на слизеву оболонку автовакцину з побудника склероми на марлевих тампонах *Елін* і *Калін* (18) зменшили так розростання склероми, як і самого побудника її. В антивірусах (фільтратах культур) стафілокока не виростає, коли ж *Барі* (24, 49) додав до фільтрату вуглеводи, то починався знову буйний ріст, а фільтрат не втрачав імунізуючих властивостей.

Н. Ілляшенко (35) зазначає, як треба готувати антивіруси за Безредком.

Разом з місцевим імунітетом (тканинним) розроблялися питання про загальний імунітет, а саме *Елін* (19) доводить, що в пасивно імунізованій тварини (бактерицидну сироватку вводили кролю раніш, ніж заражали) культуру тифової палички знищують бактериолізینی без усякої участі ретикуло-ендотеліальної системи; а коли раніш заразити, а потім ввести бактерицидну сироватку, то інфекція йде так само, як і в нормального кроля. Імунізація кожні не виробляє противотіл. Коли ж після кожної імунізації проімунізувати ще під шкіру, то тварини тоді виробляють, за експериментами *Кудрявцева* та *Романова* (20) дуже велику кількість противотіл в кров'яній сироватці.

На останньому всесоюзному з'їзді бактеріологів, епідеміологів та санітарних лікарів, що відбувся в вересні 1926 р., з'ясувалося, що вакцинація, серовакцинація та серопротифілактика, а також етіологія та епідеміологія при деяких інфекціях, наприклад, при шарклатині вимагає ще дальшого та поглибленого вивчення. Отже розв'язанню цих питань присвячено багато наукових праць. На тому ж з'їзді надавали багато значіння ентеровакцинації (імунізація через рот) проти туберкульозу за *Кальметом* культурами *В. С. Г.* В цьому напрямкові переведено багато експериментальних робіт на тваринах; ці експерименти виявили, що культура *В. С. Г.* апатогенна; спираючись на ці експерименти, приступили до ентеровакцинації немовлят, що народилися від хорих на туберкульозу

батьків, або що перебувають в туберкульозному оточенні; разом з тим є спостереження про хемотерапевтичне лікування туберкульозу Саноскрисін'ом. Є цінні роботи з бактеріофагії, реакції Васермана, а далі про вивчення бактеріяльних рибних отруїнь, де виявили, що збудником цих отруїнь є мікроб *b. proteus*. Є ще багато розвідок епідеміологічного вивчення малярії, гідрофобії (сказу) та вивчення діагностичного значіння трахомних тілець та инш.

Треба зауважити, що на Україні ще немає свого спеціального журналу, де б мікробіологи та епідеміологи змогли вміщувати свої наукові праці; через те вони друкують в різних журналах; автор цього бібліографічного огляду просить шановних товаришів вибачити, коли дехто з них не знайде тут своїх наукових творів.

З тільки що згаданих питань, що їх розробляли р. 1927, назвемо такі наукові роботи з різних інфекційних недуг:

Шкарлятина. Проф. *С. И. Златогоров* (21) не вважає гемолітичного стрептокока за збудника шкарлятини, експериментам на людях *Ch. Nicolle*'я, *Conseil*'я і *Durand*'а не надає ніякого значіння, а також реакція *Dick*'а, феномен погашення шкарлятинної висипки від сироватки тих, що вже видужали після шкарлятини, на його думку, не є показники для етіологічного значіння гемолітичного стрептокока для шкарлятини. Автор вважає за етіологію шкарлятини *virus*, що фільтрується. Але через те, що гемолітичний стрептокок все-ж відіграє велику роль в патогенезі шкарлятини, він радить охоронні щіплення шкарлятинової вакцини, бо разом із стрептококом буде й *virus*, що фільтрується. Вживаючи для попередження шкарлятини сироватку тих, що видужали після шкарлятини (серопротектив), *Скроцький* і *Бардах* (22) припинили занедужування на шкарлятину між иншими хворими інфекційного відділу. *Скроцький*, *Ген*, *Бардах* і *Цип* (33) мали гарні наслідки, коли почали лікувати хворих на шкарлятину сироваткою, яку вони виробили за новими даними з мікробіології шкарлятини. *Островський* (23) не зміг відокремити шкарлятинозних стрептококів на підставі реакцій імунітету. *Палант* і *Кудрявцева* (34) не ствердили розвідок *Рамзіна*, що полувив фільтрувальні частини стрептокока.

Дифтерія. *С. П. Григорович* і *А. В. Натидзе* (29) довели, що вприскування хлористого марганця в кров коням під час імунізації їх проти дифтерії значно підвищує антитоксичну силу дифтерійної сироватки. *М. Нецадименко* (25, 26) довів, що активна імунізація дифтерійним анатоксином, порівнюючи з мішанкою дифтерійного токсину з антитоксином, дає швидче і більш визначений імунітет. *Б. І. Клейн* і *П. В. Савицький* (27) запропонували випробовувати мішанку дифтерійного токсину з антитоксином вприскуванням її в мізок морщаків. *Ген*, *Чертков* і *Цип* (28) визнають антигенні властивості анатоксину кільцепреципітаційною реакцією, що вони розробили для визначення антитоксину дифтерійної сироватки. *Ген* і *Чертков* (30) *Las Phänomen der Doppelringsbildung beim Diphtherie. Toxin-Antitoxin. Zeitsehr f. Immunitätsfos. Band. 53, 1927.*

Кір. Проф. *С. І. Златогоров*, *А. Є. Бурова*, *С. І. Наследишева* (31); *Ав. Бурова*, і *С. І. Наследишева* (32) получили в засівах крові та слизи з рота від хворих на кір культури коків, що відрізнялися від тих, що описали *Saronia* та *Timicliff*. Експериментально цими культурами у кролів автори спостерігали захворювання, яке вважають характерним для кору.

Охоронне щіплення, вакцинація. *Мар'яшева* (36) показала, що після вакцинації малими повторними дозами організм набуває більше противотіл, ніж після вакцинації одноразовою дозою.

А. Н. Ноневич (37), розробивши картковий матеріал, щодо вакцинації проти шкарлятини 24600 дітей за статтю, за віком тощо, повідомляє, яку реакцію викликали охоронні щіплення; діти до 5-ти років реагували менш, ніж дорослі, а головним чином, вона висловилась за доцільність вакцинації проти шкарлятини, бо завдяки вакцинації припинялася епідемія в деяких районах полтавської округи; та в родинах вакцинація запобігала від занедужування на шкарлятину інших членів родини, хоча там і були захворювання на цю хворобу.

Марейніс (38) теж саме сповіщає з зінов'ївської округи, коли вакцинація проти шкарлятини зменшувала захворюваність на шкарлятину в 8—9 раз порівняючи з невакцинованими.

Туберкульоз а. Про значіння аденоїдів, як вступних воріт для туберкульозної інфекції, перевів розвідки *Махулько-Горбацевич* (39) та показав, що в аденоїдах може бути первісний осередок туберкульозу.

Спроби лікування туберкульозу за Ehrlich'ом, вживаючи хемотерапію, не дають ніякого успіху, як про це свідчать роботи в цьому напрямку *Цехновіцера, Гольденберг і Карут* (40).

Випробовуючи імунізуючі властивості культури В.С.Г., *Цехновіцер* (41) висловився, що проблему вакцинації лабораторних гризунів не можна вважати ще за вирішену, бо автором вдалося помітити лише деяке запізнення розвитку туберкульозу в заражених вірулентною культурою Т. В. С. після попередніх вакцинацій; вакцинація телят дає кращі наслідки; після вакцинації телята стають резистентними, коли навіть їм ввести в кров дуже вірулентну культуру Т. В. С. Щодо вакцинації дітей-немовлят, то автор вважає, що вона виправдала себе, як спосіб боротьби з туберкульозом. Вакцинація телят проти туберкульозу культурою В.С.Г. за розвідками *Обухівського та Пашиківського* (42) дуже добре охороняє від зараження Т. В. С. В наслідок вакцинації за Кальметом проти туберкульозу утворюється симбіоз гігантської клітини та зфагацитованої вакцини. Коли утворюється цей симбіоз, то починається імунітет організму. *Цехновіцер і Перфільєва* (42) виявили, що той специфічний комплекс, себ-то гігантська клітина зфагацитує культуру В.С.Г. між 4 та 6 добою після того, як ввести в кров тваринам цю культуру. Переводячи свої спостереження на дітях немовлятах, яким дають культуру В.С.Г. в перші дні після їх народження, автори гадають, що в немовлят треба чекати цього специфічного комплексу на 16 день після народження. *Яхніс* (44) сповіщає про вакцинацію культурою В.С.Г. проти туберкульозу 404 дітей немовлят.

Сказ (Гідрофобія). Проф. *С. И. Златогоров* (45) в стислій формі подає дуже багато цінного та цікавого матеріалу з міжнароднього з'їзду по сказу, що передати тут коротко його вважаємо за неможливе й одсилаємо до оригінальної його статті.

Колдаєв (46) на підставі величезного матеріалу київського бактеріологічного інституту сповістив про дуже довгий інкубаційний період, а саме в одній особі, покусаній скаженою собакою, гідрофобія почалася через 3 роки й 25 днів; взагалі-ж пересічно інкубаційний період дітей був 41,6 днів, а в дорослих 57,4 дні.

Колдаєв (47) гадає, що метод розведення свіжого не висушеного мізку з живим virus fixe знижує смертність від гідрофобії; але й дає частіше ускладнення, що залежить так від virus fixe, як і від методи розведення.

Палавандов і Вейнберг (48) вважають за доцільне вживати на периферійних Пастерівських пунктах вакцину Фермі.

Малярія. Епідемію малярії, що була на одеському водогоні, починаючи з 1923 року, *Б. И. Кремер* (50) припинив, вживаючи профілактичну хінізацію. *Васильєв* (51) звертає увагу на ряску, що покриває

водоеми та тим перешкоджає розвиткові хробачкам малярійного комара анофалеса. *Грицай* (52), Спостереження над комарами, що зимують в Харкові та його околицях. Укр. Мед. Вісті, № 8—9, 1927.

Сибірська язва. *Котляревський* (53) ствердив спостереження Sanarelli про те, що спори сибірської язви не помножуються в кишках, та про те, що кишечна паличка є антигоністом культури сибірської язви та що кишкова форма сибірської язви утворюється заносом спор сибірської язви з крові. *Кудрявцев* та *Романов* (54) описали, як треба готувати екстракт для преципітаної (осадочної) реакції на сибірку.

А. П. Єрмилов і *З. С. Голотина* (55) описали взаємини між червонокривцями, неосальверсаном та впливом його на культуру сибірської язви.

Бактеріофагія. Щоб позбавитися від адсорбції бактеріофага, *Дроботько* (56) розробив методику з допомогою $n/10 \text{NH}_4\text{OH}$ (аміаку), яка дає змогу легко получати бактеріофага. *Лінчевська* (57) довела, що жовч не нищить бактеріофага, як гадали деякі автори (*Calalb* наприклад) та показала, що треба культивувати тифового мікроба лише на свіжій жовчі.

Бактеріальні харчові отруєння. Вивчаючи отруєння рибою в мариупільській окрузі, *С. Н. Ручківський* (58) та *М. Н. Соловійов*, *С. Агте* й *Р. Бару* (59) виявили загальні причини цього отруєння та бактеріологічним шляхом довела, що культура протей викликала ці отруєння.

Проф. *С. И. Златогоров* та *М. Н. Соловійов* (60) зазначили кількість отруєнь людей так званним ковбасним ядом (батулізмус), в СРСР.

Златогоров, *Кудрявцева* і *Палант* (61) получали експериментальну шкарлатину на кролях фільтратами з культур шкарлатинних стрептококів.

Степанова (62) пропонує користуватися тільцями Pfovazek'a для діагнозу трахоми.

Васильєва і *Розен* (63), К вопросу о значении методов разведения спиртных экстрактов при RW для клинической показательности таковой.

Глузман і *Соловійова* (64), Ueber den diagnostischen Wert der Komplexbindungsreaction bei Lyssa. Zeitsch. f. Immunitätsf. 54, H. 2.

Садовський (65), Стрептококковый токсин и мыт.

„Вестник микробиологии и эпидемиологии“, т. VI, № 3.

1. *М. Цехновицер* і *Т. А. Карут*, К вопросу о фильтре туб. бац. „Микроб. Журн.“, 1927 р., т. V, вып. 2. 2. *Klein*, Zum bact. Nachweis von Pentose. „Deuts med. Woche“, 1927, № 10. 3. *Клейн* та *Лопатицька*, Kohlenhydratuntersurh. auf bacteriolog. Wege. „Centralbl. f. Bakter.“, 1927, Bd. 103, H., 6/8. 4. *Гах*, „Centralbl. f. Bakt.“, Bd. 102, 1927. 5. *Гах* та *Мрочковська*, К учению об изменчивости virus оспы вакцины. Доповідь на I всесоюзн. з'їзді патолог. у Києві 1927 р. 6. *С. Богданович*, Спроба порівняльного цінунвання практичн. методу виявляти білду спірохету. „Укр. Мед. Вісті“, 1928, № 8—9. 7. *Казан* і *Зайденберг*, Получение культуры палочки туберкульоза по способу Löwenstein-Sumijoshi. „Вопросы Туб.“, 1927, № 1. 8. *Ів. Гах*, *Бородай* та *В. Мельник*. До питання про тканинну інфекцію та тканинний імунітет. 1. Про участь шкіри в стофілокок. інфекції. „Укр. Мед. Вісті“, 1927, № 2. 9. *Ів. Гах* та *Мельник*, До питання про тканинну інфекцію та тканин. імунітет (II. Про тканинний імуніт. шкіри). „Укр. Мед. Вісті“, 1927, № 5. 10. *М. Нещадименко* та *П. Савицький*, Імунізація проти сиб. язви вакцинами Ценківського через кожу. „Укр. Мед. Вісті“, 1927, № 2. 11. *П. Марчук*, „Збірник праць членів Наукового Т-ва студ.-медик. при Київ. Мед. Інституті“, 1927, № 2. 12. *Биків*, Нові течії в питанні про патогенезу теліу (сибірки). „Збірник праць членів Науков. Т-ва студ. при Київ. Медичн. Інституті“, 1927, № 2. 13. *Ів. Гах*, Virus оспы-вакцины в тканевых культурах. Доповідь на I всесоюзному З'їзді патологів у Києві 1927 р. 14. *Гах* та *Цвіткіс*, Virus бешенства в тканевых культурах. Доповідь на I Всесоюзн. З'їзді патологів у Києві 1927 р. 15. *Натансон* і *Л. Л. Кандиба*, К вопросу о лечении дакриоститов автофильтратом по Безредке, „Вр. Дело“, 1927, № 14—15. 16. *М. Бородай*, Вакциноterapia за Безредком при хронічних гнійних захворюваннях вуха та носов. ватон. „Укр. Мед. Вісті“, 1927, № 1. 17. *Ол. Коупський*, Спроба місцев. імунізації фільтратами культур за Безредк. у консульт. вагітн. „Укр. Мед. Вісті“, 1927, № 7. 18. *Елин* і *Калин*, Два случая риносклеромы, леген. по способу местн. вакцин. „Врач. Газ.“, 1927, № 23. 19. *Елин*, Zur Frage über den Mechanismus der Abdominaltyphös. Infektion und erworben. Immunität III. „Mitteilung. Z. f. Immunit.“, V. 49, 1927. 20. *Кудрявцева* та *Романова*, Роль кожного імунитета.

при получении специфич. противосибир. язвы сывороток. „Ветер. Дело“, 1927, № 8.

21. *С. И. Златогоров*, Этиология, эпидемиология, профилактика и серотерапия скарлатины. „Профил. Мед.“, 1927, № 1 и 2.

22. *Скроцький і Бардах*, Применение сыворотки скарлатинозн., реконвалесцентоу, как один из методов борьбы со скарлатиной. „Вр. Газ.“, 1927, № 10.

23. *М. Островський*, До питання про одність і множість шкарлатин. стрептококів. „Укр. Мед. Вісти“, 1927, № 2.

24. *Барг*, Zum Parallelismus zwischen den Wachstum hemmenden u. immunisierend. Eigensch. etc. „Strbl. f. Bact.“, Bd. 101.

25. *М. Нецадименко*, Антигенні імунізуючі властивості дифтерит. анатокс. проти зараж. дифт. через трахею (експер. тваринам). „Укр. Мед. Вісти“, 1927, № 6—7.

26. L'action préventive de l'anatoxine diphtérique vis-à-vis de l'infect. dipht. par la trachée. „Comptes rendus des séances de la Soc. de Biol.“, 1927, 27.

Б. І. Клейн та П. В. Савицький, К вопросу об активн. иммуниз. при дифтерии. „Профил. Мед.“, 1927, № 1.

28. *Ген, Чертков і Цип*, Die Wertbestimmung der antigenen Eigenschaften der Derivate des Diphterietoxins mittels des Ringpräcipitationsmethode. „Z. f. Immunität“, Bd. 53, 1927, 29.

С. П. Григорович та А. В. Натидзе, Влияние введения иммунизируемым к дифтер. животным хлор. марганца на силу продуцируемой сыворотки. „Вр. Дело“, 1927, № 11.

30. *Ген та Чертков*, Das Phänomen der Dophelringsbildung beim Diphterie Toxin—Antitoxin. „Z. f. Im.“, V. 53, 1927.

31. *С. И. Златогоров, А. Е. Бурова и С. И. Наследышева*, К этиологии и профилактике кори. „Журн. эксп. биол. и мед.“, 1927, т. VII, № 18.

32. *А. Е. Бурова и С. И. Наследышева*, О грибах и актинолишетах. Изд. „Практ. Мед.“ 1927, монограф. 33.

Скроцький, Ген, Бардах і Цип, Скарлатинозна сыворотка смешан. типа и результаты применения ее на больных скарлатиной. „Вр. Дело“, № 14—15, 1927.

34. *В. I. Palante и Koudriawzewa*, De la filtration du streptocoque. „C. R. de Biologie“, t. XCVI, 1927, 35.

Н. Ильясенко, К вопросу об изготовлении и практ. примен. антивирусов. „Вет. Дело“, 1927, № 7.

36. *Мар'яшева*, Имун. субстанції в крові після одноразов. і повтор. ін'єкцій протитифої вакцини. „Укр. Мед. Вісти“, 1927, № 8—9.

37. *А. Н. Новевич*, Итоги двухлетнего опыта противоскарлатинозн. вакцинации. „Профил. Мед.“, 1927, № 12.

38. *Марейнис*, Массовый опыт активн. иммуниз. прот. скарл. „Профил. Мед.“, 1927, № 8—9.

39. *Махульско-Горбачевич, Аденоїди та туберкулеза*. „Укр. Мед. Вісти“, 1927, № 6—7.

40. *М. М. Цехновицер, І. Я. Гольденберг і Т. А. Карутс*, Санокрисин при експер. туберк. „Вопр. Туб.“, 1927, № 2.

41. *М. Цехновицер*, Изучение туберкулезн. вакцинации по Calmette'y. „Вр. Дело“, № 2, 1927.

42. *Б. І. Обуховський та А. Н. Пашковский*, Вакцинация телят против туберкулеза по методу Calmette'a. „Вет. Дело“, 1927, № 2.

43. *М. Цехновицер та Перфильева*, Ранняя тканев. реакция в легких кролика при внутр. введении В. С. Д. „Вопр. Туб.“, 1927, № 5.

44. *Б. І. Яхнис*, Вакцинация новорожденных по Кальмету. „Вопр. Туб.“, 1927, № 10.

45. *С. И. Златогоров*, Международная конференция по бешенству в Париже 25—30 апреля 1927. „Профил. Мед.“, 1927, № 7.

46. *Б. Колдава*, К вопросу о продолжительности инкубации бешенства у человека. „Проф. Мед.“, 1927, № 7.

47. *Б. Колдава*, Ergebnisse der antirabischen Impfung nach Pasteur'sch und der „Verdünnungsmethode. „Zeitschr. f. Hyg.“, 1927, Bd. 107.

48. *Палавандов и Вайнберг*, Опыт приближения прививок к населению. „Профил. Мед.“, 1927, № 7.

49. *Барг*, Ueber die biologisch Eigenschaft des Fittraten nach Besredke. „Strbt. f. Bact.“, I. Bd. 102.

50. *Б. И. Кремер*, Опыт трехлетней борьбы с малярией на водопровод. станции Днестра. „Профил. Мед.“, 1927, № 3.

51. *Васильев*, Значение покрывающей воду растительности как фактора, препятствующего развитию малярийного комара в наших водоемах. „Профил. Мед.“, 1927, № 3.

52. *Грицай*, Спостереження над комарами, що зимують у Харкові та його околицях (1926—1927 р.) і боротьба з ними. „Укр. Мед. Вісти“, 1927 р. № 8—9.

53. *Котляревський*, Кишечная форма сибирской язвы. „Вет. Дело“, 1927, № 5.

54. *Кудрявцев та Д. Романов*, Реакция преципитации при диагностике сиб. язвы. „Вет. Дело“, № 10, 1927.

55. *А. Л. Ермилов та Э. С. Голотина*, Экспериментальное обоснование Neosalvarsan'овой терапии сиб. язвы у человека. „Профил. Мед.“, 1927, № 8—9.

56. *Дроботько*, „Strbt. f. Bakt. Orig.“, I. Abt., 1927.

57. *Личевська*, Про вплив жовчи на бактеріофагі. „Укр. Мед. Вісти“, 1927, № 8—9.

58. *С. Н. Рутковский*, Данные по эпидемиологическому обследованию рыбных промыслов Мариупольск. округа. „Профил. Мед.“, 1927, № 7.

59. *Соловйов, С. Айте, Р. Бару*, Рибні отруєння в місті Маріуполі. „Укр. Мед. Вісти“, 1927, № 6—7.

60. *С. И. Златогоров та М. Н. Соловйов*, Botulismus in the union of Socialist. Soviet. Republics. The Journ. of the AMA, v. 88.

61. *Златогоров, Кудрявцева и Палант*, De l'étiologie de ta scarlatine CR. de Biologie, т. XCVI, 1927.

62. *Степанова*, Лабораторная диагностика трахомы. „Проф. Мед.“, 1927, № 8—9.

63. *В. Н. Васильева и Д. Г. Розен*, К вопросу о значении метода разведения спиртных экстрактов при RW для клинич. показательности таковой. „Вр. Дело“, 1927, № 18.

64. *Глузман і Соловйова*, Über den diagnostischen Wert der Komplettbindungsreaktion bei Lyssa. „Z. f. Im.“, V. 54, H. 2.

65. *Садовський*, Стрептококовий токсин и мыт. „Вестн. Микр. и Эпид.“, т. VI, в. 3.

Марко Нецадименко.

Медицина ¹⁾.

Діяльність українських медиків виявлялась в праці по різних наукових товариствах, в участі і організації різних з'їздів і виданні кількох журналів і низки окремих книжок.

Розміри цієї статті не дають можливості спинитися детально на перших гатунках діяльності, про них я зазначу дуже коротко і спинюся головню на літературній продукції.

Щодо медичних українських товариств то найстаршим на Україні є медична секція при В.У.А.Н. в Києві. Це товариство розпадається на два підвідділи, з яких один працює в сфері громадської медицини, а в компетенцію другого входять решта питань медицини.

1. Засідання відбувалися регулярно що 2 тижня протягом академічного року і на доповідях зачіпались найрізноманітніші питання, переважно клінічного характеру.

2. Частина членів цього товариства (8) утворюють медичну секцію при Інституті Української Наукової Мови і працюють над утворенням великого медичного термінологічного словника, який проходить вже другу редакцію.

3. Далі треба згадати про медичну секцію Харківського Наукового товариства при В.У.А.Н., яка улаштувала цілий ряд засідань. Особливу заслугу цього товариства можна бачити в заснуванні з ініціативи голови товариства проф. В. Рубашкина „постійної комісії вивчення кров'яних угруповань“, яка видає свій орган „Бюлетень“ українською і німецькою мовами з рефератами російською. „Verhandlungen d. ständigen Kommission für Blutgruppenforschung“ під редактуванням проф. В. Рубашкина та В. Шамова. Мета цієї комісії 1) об'єднання теоретичних та практичних робітників, що вивчають кров'яні угруповання, 2) керування працями, які потребують участі багатьох працівників, 3) постачання стандартних сироваток. В цьому об'єднанню згодились взяти участь кілька вчених з усього союзу а також і з Німеччини.

4. Математично-природописна лікарська секція Наукового Товариства імен. Шевченка у Львові, що випустила р. 1927 26 т-ом „Збірника“.

5. Українське лікарське товариство у Львові, яке улаштувало з 5—16 червня 1927 року II з'їзд природників та лікарів у Львові з досить цікавою програмою.

6. Хоч у складі В.У.А.Н. нема окремого медичного відділу, проте до 2-го відділу Академії входять дві штатні катедри: народньої медицини—(О. Корчак-Чепурківський) та медичної зоології (М. Каченко). Решта кафедр позаштатні: анатомія—Старков, фізіологія—Данілевський, біохемія—Горбачевський, патологічна анатомія—Мельников-Разведенков, Заболотний—епідеміологія та експериментальна медицина, Яновський—клінічна медицина.

7. Дослідча кафедра теоретичної медицини у Києві виявила жваву діяльність, що виявилась в значній кількості доповідів, які прочитані були на її пленумах. Керує кафедрою проф. М. Нецадименко. Вона розпадається на: I—секцію мікробіології—проф. Нецадименко, II—с. морфології керує М. Ваетко, дійсний член О. Черняхівський; III—фізіології—керує В. Чаговець; IV—с. фізіології та гігієни праці—керує проф. Підгаецький; V—Секцію гігієни та епідеміології—О. Корчак-Чепурківський, дійсний член проф. Удовенко, науковий співробітник проф. С. Каган.

¹⁾ Включаючи хірургію про що тут же подає звіт доц. Студзинський і бактеріологію—проф. М. Нецадименко.

Те-ж саме треба сказати і про науково-дослідчу катедру клінічної медицини у Києві. Завідувач проф. М. Волкович, керівник секції терапії проф. Т. Яновський, гінекології — проф. Г. Пісемський, дійсні члени: проф. Б. Маньківський і О. Тижненко, Е. Черняхівський. Тепер ця катедра розділилась на дві самостійних катедри: хірургічна—завідувач проф. Волкович і терапевтична—завідувач проф. Т. Яновський.

8. Київський Медичний Інститут.

9. Київський Ветеринарно-Зоотехнічний інститут.

10. Український Патолого-Анатомічний Інститут, Укрнауки (завідувач академик Проф. М. Мельников-Разведенков), що виявляє значну діяльність.

11. Київська Філія Всеукраїнського Т-ва Патологів опіблювала досить праць. Мала 9 засідань, де було прочитано доповідів з морфології 10, з патофізіології 1, з експериментальної патології—5, на науково громадські теми 10.

Треба зазначити, що у минулому році українська медицина втратила двох видатних діячів: стар. асистента клініки внутрішніх недуг Мед. Інституту Колесницького Андрія, заступника голови Мед. секції при УАН, співробітника мед. секції інституту української наукової мови і проф. Виноградова Василя, директора Шпиталевої Терапевтичної клініки К. Мед. Інституту, давнього члена мед. секцій при УАН і колишнього Заступника голови медсекції при УАН.

Літературна продукція.

Українські Мед. Вісті за 1927. Проф. Тижненко: Автор дає кілька порад щодо лікування сифілісу, між иншим каже, що неосальварсанові препарати можна впорскувати не тільки в вени, але і у м'ясні, спиняється на деяких препаратах бісмуту, живого срібла та йоду, радить робити повторні серологічні досліди і дає поради при лікуванню важкого сифілісу а також сифілісу у дітей:

Базилевич та Приймак: Авторам трапилось міелоїдна левкемія і на підставі аналізу свого випадку вони висловлюються за споріднення міелоїдної левкемії та агранулоцитози, що являють собою дві форми мієлозів — одна типу гіперфункції, друга — типу гіпофункції міелоїдної тканини. Можна припустити, що коли шкідливі чинники мають лиш звичайну силу, то наслідком їх буде хронічна левкемія. Коли вони впливають енергійніше, то повстає гостра лихіша левкемія, а коли одразу впливають надто енергійно, то повстає замість гіперфункції—гіпофункція—„агранулоцитоза“.

Проф. Шкавера та проф. Богаєвський. Ізольовані надниркові залози підлягають впливові малих та великих доз рентгенового проміння, од перших жили їх поширюються і функція їх підвищується, од великих пригнічується, підвищення і пригнічення розвиваються поступово.

Проф. Кравченко дає нову методу добувати з різних органів фізіологічно активні субстанції.

Мень про атипові форми лускатцю (psoriasis vulgaris), *Василенко:* До діагностики fistulae oesophagopulmonalis.

Удінцов та Радіонов: Про зміну функціональних властивостей коронарних судин серця залежно од віку. 1) В старшому віці беруть перевагу жилозвужувачі. 2) Вид тварини відограє деяку ролю в відношенні коронарних жил до адреналіну. 3) N. sympathicus має в собі не тільки вазодилатори але й вазоконстриктори для коронарних жил. 4) Адреналін у молодих тварин поширює коронарні жили ізольованого серця, а в старих звужує.

І. Нецадименко: Про вплив ультрафіялкового проміння на кров'яні ферменти у трусиків. Кількість каталази та ліпази після 30 освітлювань підвищувалась, кількість пероксидази знизилась.

Нещадименко знаходив при отруєнні трусиків солями важких металів зниження ваги у 52.94%, збільшення у 29.4%, без змін—17.6%. Зниження каталітичної енергії крові—82%, зниження протеази—58.8%, збільшення її 5.8%, без змін у 35.2%. Протеазний індекс не в стала величина. Амплітуда хитань може залежати від конституційних властивостей, також від порушень біохемії клітини, а також од деякої недосконалости визначення протеази. Збільшення ліпази у 52%, зменшення—41%, без змін—5.9%. Гемоглобін зменшення—47.06%, збільшення—47%, у 5.9% без змін.

Сисак і Шеремет: До морфології жирів та заліза при лихих новотворах. При лихих новотворах помічаємо зменшення кількості жирів головно в надниркових залозах, печінці, яечку. Збільшується кількість залізного пігменту в косі, печінці, нирках, що залежить од розпаду червонокривців.

Грицай: Про комарів в околицях Харкова зимою. В 95% був звичайний комар, в 5% *Anopheles*. Найчастіше комарі збираються по льохах. Малярійні комарі підчас зими кілька раз міняють своє місце, перелітаючи підчас холоду в темніші закутки. Малярійні комарі залежно од t° були або заціпенілі від холоду, або напівзаціпенілі, або цілком жваві. Порівнюючи з попереднім роком кількість комарів зимою була менша, в залежності од метеорологічних умовин, а також од боротьби, що провадили з ними.

Зюков: До питання про виміну води в організмі. Виділення води й солів крізь нирки, шкіру, кишковий тракт, легені—з одного боку] голод і жага—з другого це ті механізми, що за їх допомогою організм намагається утримати сталість молекулярної концентрації внутрішнього середовища. Але почуття голоду у шлунку і жага у роті не в наслідок місцевих змін вогкості, але залежить од того, що певна концентрація крові збуджує якісь нервові центри, а це збудження проектується на шлунок і рот. Можна припустити, що опріч того для підтримки ізотонії внутрішнього середовища організм володіє ще судо хемічною регуляцією, що залежить од ступеня дисоціації солів. Тоб-то у крові в своя система медераторів, що вирівнює гострі хитання молекулярної концентрації.

Богданович робить порівняльні спроби для оцінки способів найлегшого виявлення блідої спірохети і вважає, що найкращий спосіб в спосіб *Besker'a* та *Klewe*, власне друга його модифікація.

Рутберг описує доволі рідкий випадок пошкодження слизових шляхів грибковими конкрементами.

Безбока. Алкоголь в концентрації 1:500, 1:250 підвищує draжливість м'яснів, збільшує височину скорочень, що набувають тетаничного характеру, розчин 1—:100 теж викликає тетаничне скорочення з наступною контрактурою. Розчин рингеровий, після того як вжито алкоголю, не усовує явищ, залежних од нього.

Гедройц: Пістряк і сучасність.

Зіновьев-Іконніков: До питання про культуру лікарських рослин у Криму, на Кавказі та в Туркестані: подає відомості про місця для культивування лікарчих рослин, і говорить, що в даний мент культура їх значно поширюється.

Народницький: Про вплив *trichosephalus dispar* на шлунково-кишковий тракт. Коли в кишках в багато цих паразитів, то до такого суб'єкта пристають різні кишкові хвороби; встановляючи діагнозу кишкової хвороби, треба завше згадувати про можливість *trichosephalus dispar*, як причини її.

Проф. Радзимовська та Плотникова: Каталаза, амілаза та ліпаза крові при експериментальній ацидозі та алкалозі.

Запровадження в кров трусикам п/б.5 соляної кислоти змінює амілолітичну та ліполітичну силу крові. А каталаза змінюється так само як

і при запровадженні однакової кількості розчину NaCl. Запровадження дитринової кислоти не впливає на амілолітичну та каталітичну силу крові. Запровадження борної кислоти знижує амілолітичну силу крові у жаб: Од соди, запровадженої в шлунок, помітно спадає амілолітична сила жаб'ячої крові, а при запровадженні під шкіру спадає і каталітична і амілолітична сила.

Проф. Губерґиц: Клініка серця підчас агонії. Існує два гатунки смерті серця: 1) В агонії при цілковитій відсутності пульса можна вислуховувати майже нормальні тони серця. 2) Можна спостережати майже цілковиту відсутність тонів серця. Щоб з'ясувати причину цих явищ автор випускав з собак кров і вислуховував серце. Висновки з цих експериментів такі, що при паралізі вазомоторів і відповідному зменшенню кількості крові в серці тонів не чути. Коли ж головно пошкоджується серцевий м'ясець і периферична система відносно добре функціонує, серцеві тони чути майже до самої смерті.

Шефтель каже, що дослідження шлункового містива тонким зондом є великий поступ в справі дослідження функцій шлунку, бо цей зонд можна залишити там на довгий час і таким чином стежити за всією течією шлункового травлення. Автор радить давати алкогольний спробний сніданок, од якого жодної шкоди не буває.

Проф. Вашетко зробив вимірення людности на Наддніпрянщині та Чернігівщині і приходять до висновку, що в цих місцях характерні риси українського народу збереглися майже в чистому вигляді.

Проф. О. Леонтович пропонує свій пересувний дихальний апарат для обліку виміни газів, особливо придатний на польових роботах, для клінічного досліду і практичних вправ з студентами.

М. Сисак та П. Шеремет: *Dystrophia adiposo-genitalis*. Хлопець 16 років, що у його була цистична ангіобластична гліома малого мозку, з внутрішнім гідроцефалюсом, здушенням гіпофізи, гіпоплазією яєчка, скупченням сала під шкірою і в оточині та полідактілією.

В. Деревенко описує 2 випадки гострої флегмони кишкової стінки, які він успішно оперував.

М. Федосів описує досить рідкий випадок первісної саркоми легенів.

Ф. Коляда описує у хворого на *lupus erythematosus* на обличчі, ускладнення у формі епітеліоми, що з'явилася після лікування рентгеном, але автор думає, що в цьому винна не сама лише рентгенотерапія, але сама суть хвороби.

В. Яновський описує два випадки природжених вад серця, що їх автор досліджує всебічно клінічними методами.

Проф. Івакін: До морфології поперекової мускулатури. Автор розглядає у людини і багатьох тварин м'ясні, що примоздовуються до останнього ребра і до гомологів ребер у поперековій ділянці. Праця має порівняльно-анатомічний характер, переведена на значному матеріалі і тому має певний науковий інтерес.

Махулько-Горбачевич: Аденоїди та туберкульоза. На аденоїдах може розвинути туберкульозний процес, а потім може повстати і загальне зараження туберкульозом. З цього треба зробити висновок, що треба завчасу лікувати аденоїди.

Соловйов, Агте, Бару. Р. 1925, трапились часті отруєння солоною та копченою рибою, переважно пузанком в Маріуполі і за збудника захорунвання було констатовано *Proteus anindalicus*. Його було знайдено в кишковому тракті хворого, в рибі, в тузлуках, де солили рибу, у воді на промислах. Мікроорганізм цей траплявся лише підчас пошести, а далі він зник.

Воронецький: Хемічний склад київських квасів. У Києві тепер кваси роблять далеко рідше, як перед війною, тоб то беруть менше потрібного матеріалу, їх не досить витримують і пускають у продаж, вони мають знижену кислотність і тому можуть бути середниками для розповсюдження патогенних мікроорганізмів. Щоб квас, дуже добрий і цінний напій, готувався як слід, треба щоб виготовлення його було централізоване і це, б зробило можливим дійсний контроль.

Проф. Вашетко і Кучеренко подають історію катедр патологічної фізіології на патологічній анатомії.

Крамаренко. Смертність од пістряка у нас усе збільшується, до боротьби з цим лихом треба втягти широкі кола суспільства. Для правильної боротьби треба знати розмір його і різноманітні умови його виявлення. Треба заснувати багато пістрякових осередків і як осередок для їх інститут лихих новотворів.

Глікман: Травматичні пошкодження київського залізничного вузла. Характерною рисою цих пошкоджень буває те, що $\frac{2}{3}$ їх бувають легкі, але по деякім часі через інфекцію стають важкі, бо праця залізничників проходить в умовах величезного забруднення, не тільки одежі, але і усієї шкури. На місцях праці нема правильної допомоги, поранення обмивають онучами, брудними хустками, слиною. Треба щоб було улаштовано більш пунктів допомоги, а скрізь в помешканнях, де працює чимало робітників, повинно тримати матеріал для перев'язок до приходу лікаря.

Кудрицький в статті „Спроби санітарно-гігієнічної оцінки фізкультурних вправ в трудовій школі“ ставить ряд вимог, виконання яких потрібно для раціоналізації улаштування фізкультури.

Емченко: Поверхнева напруга та опад червонокривців при експериментальній ацидозі та алкалозі. Поверхнева напруга оксалатної плазми трусиків при експериментальній ацидозі та алкалозі, спричинених уведенням HCl та Na_2CO_3 знижується через 2—3 години дії ненормального (Н) пересічно на $\text{дуп}/\text{м}$. Швидкість опаді червонокривців оксалатної крові збільшується при ацидозі та зменшується при алкалозі проти швидкості від уведення 0.95.

Проф. Віноградов визначає, що метода Hogben'a та Winton'a для перевірки придатності препаратів гіпофізи проста і зручна і що вона має перевагу над складною Uterus Methode.

Гацанюк: До питання про біологічну вартість гречаних крупів та вівса для голубів. Дорослі голуби на самих гречаних крупах не тільки тримають свою вагу, але і збільшують її. Тому хоч американські автори висловлюються, що жоден зерновий продукт не може бути єдиним джерелом харчування не тільки для росту, але й для підтримання азотової рівноваги, бо всі вони мають неповновартні білковини, бідні на солі Ca , Na , Cl і мають мало вітаміну А, усе таки для дорослих голубів у гречаних крупах і вівсі при харчуванні *ad libitum* комбінацію білковини і вітамінів А та В доводиться визнати за достатню, щоб підтримувати вагову рівновагу.

Лебедев малює умови праці на кустарно-ремісничих підприємствах у Києві.

Онопрієнко: Захорювання верхніх дихальних шляхів у робітників на тютюнових фабриках. Робітники мають 77.3% хвороби носа, 53.62 носогорла, 43.5 горлянки, 22.7% вуха. В окремому випадку спостерегалось змертвіння леміша, перфорація носової перетинки і деформація носа.

Драпалюк: Дослідження втоми при виміренні фізичної роботи в звязку з Конституцією. *Проф. С. Каган:* Десять років керівництва. Матеріали до характеристики медично-санітарної справи на Київщині.

В „*Медичних вістях*“ досить широко поставлений відділ рефератів з різних галузів медицини. Далі журнал силкувався можливо повніше відбивати наукове життя. Так було уміщено звіти про 11 всесоюзний з'їзд отоларингологів, 11 всесоюзний водопровідний та санітарно-технічний з'їзд, 9-й з'їзд хірургів, 1-й з'їзд патологів у Києві, 1-й всеукраїнський з'їзд акушерів та гінекологів, 11 Всеукраїнський з'їзд терапевтів, 11-ий всеукраїнський з'їзд хірургів.

Було уміщено справоздання про діяльність Науково-дослідчої Катедри теоретичної медицини у Києві, діяльність спілки венерологів у Києві, звіт про діяльність Мед. секції при УАН. Далі розправи про закордонне медичне життя: *Юзефович* — Берлінські Клініки очних хороб; три розправи з наукової подорожі по Германії: *проф. Нецадименка*, *Пучківського*, *О. Черняхівського*, *Підгацького*, а також відділ української медичної бібліографії.

Український Медичний Архів р. 1927, містив в собі дуже багато цінного матеріалу.

Проф. М. Мельников - Разведенков подав історичний нарис розвитку патології на Україні, і вважає, що ця його праця повинна бути лише початком, який повинен збудити інтерес інших лікарів до історії медичної старовини.

Бурлаків дає макро та мікроскопічну характеристику первісних міом та сарком сечового міхура говорить про їх клініку та засоби лікування.

А. Тищенко: Доброякісні новотвори шлунково-кишкового тракту трапляються не часто. Фіброми мають нахил до саркоматозного переродження *Prognoblastom*'и на кишковошлунковому тракті бувають дуже рідко. Клінічна картина цих опухів невиразна, ці опухи в 50% ведуть до інвагінації. Лікування виключно операційне.

М. Павлов: Огляд результатів, які одержують в наслідок пересаджування різних ендокринових залоз: борлакової, *parathyreoidea*, гіпофізи, надниркових, статтевих, підшлункових.

Крохві: Впорскування парафіну з пластичною метою. Ужиток сонячної олії з *ol. samphor.* дає привод утворюватись новотворам-олеогранульомам. Вони бувають обмежені або розпливні, можуть захоплювати цілу кінцівку. Автор подає патологістологічну картину новотвору. Вони можуть переходити в лихі новотвори, дають метастази.

В початкових стадіях можна уживати оперативне лікування. Добрі наслідки дає рентгенотерапія.

Шахів: Найчастіш автор спостережав 24 або 48 хромозом у людини коли в клітині є 48 хромозом, то їх треба вважати за доччині хромозоми.

Оберучева-Добровольська: До питання про енуклеацію нормобласта. Автор спостережав виштовкування ядра нормобластів у хворого на *Leucemia myeloides*, яку лічили X проміннями.

Молдавська-Кричевська та С. Паулі: Гемоглобінурійна гарячка та вплив інтравенозних вливань хлорид-кальція на перебіг її.

Це переважно хворість тропічних країв. Одні вважають її за хоробу *sui generis*, інші вважають за малярійну інфекцію.

У протодзойному інституті трапилась хвора на цю слабкість, у якій було констатовано малярійні плазмодії. Для лікування добре помагає— хлорид кальцію.

Гес-де-Кальве: До змін морфології й ферментів крові після операції. На операцію організм відповідає лейкоцитозом, інтенсивність якої відповідає розмірам травми, при зараженню рани лейкоцитоза збільшується. Відсутність лейкоцитози явище загрозливе. Автор звернув увагу

на зміну стану ферментів переважно протеази і каталази, бо носіями ферментів є лейкоцити.

Коли рана щільно закривається, якщо рана загноїться, то каталазний показчик збільшується, при тампонуванні рани, при стерильних гематомах каталазний показчик знижується.

Протеаза з-за звичайних операцій, та з-за апендициту, після зашивання рани то збільшується, то зменшується. Після витинання пухлини протеаза зменшується, а вона збільшується при вибиранні секвестрів. Спостерегається підвищення протеази при зменшенню нейтрофілів.

Бріккер та Чорний: Газовоміна запальної тканини. Автори порівнювали за Баркрофтом кількість O та CO_2 венозної крові нормального та запального кролячого вуха, при цьому можна було констатувати кількісні та якісні зміни підчас усіх стадій оксидаційного процесу.

Іванів: Порівняльна оцінка діяння на ізольований ураз тенозину та тираміну й гістаміну.

1) Тирамін робить частішими скорочення уразу, кожне з них довше тягнеться, стає вище і підносить тонус уразовий. 2) Гістамін зменшує число скорочень, робить їх довшими і вищими, знижує тонус уразовий.

3) Тенозин робить скорочення частішими, коротшими, нижчими, підвищує тонус. Чинність тенозину залежить од присутности в ньому тираміну.

Циганків: Смертельні дози фенолу для собаки 0,5 на кіло, смерть, коли давати фенол re-ros, настає од паралізи довгастого мозку, або од пневмонії. Терапія: усунення фенолу з шлунку, промивання *kalii hypermanganicum* 1.1000, а по 30—35 хвилинах по отруєнні треба запровадити *Natrum sulfuricum* з глюкозою.

Квінт: Сірководневі купелі знижують підвищений тонус поодиноких компонентів вегетативної нервової системи.

Борухин: (З білоруського університету) — описує деякі аномалії шийних м'язнів.

Проф. М. Мельников-Розведенков: Участь українських вчених в організації Медичного Факультету Кубанського Університету в Краснодарі.

Кричевський та Синельників: Прищеплення людської меланосаркомки дало у щура саркоматозну пухлину. Дальшими перещепленнями автори одержали 16 пухлинних генерацій, які виявляли збільшення хуткості розростання, $\%$ перещеплювальности та вірулентности. Далі описується спосіб, яким робились перещеплювання.

Грищенко: Просукупне пошкодження жіночих внутрішніх геніталій пістряком та туберкульозою за ендокринової недостатности. Випадок, що описує автор, характерний: уродженим походженням аденокарциноми, 2) порушенням кореляції ендокринової системи та уродженими змінами яєчників 3) ускладненням у фалопієвих трубах, що були пошкоджені туберкульозою.

А. Мельникова-Розведенкова: Актиномікози мозку та актиномікоза його додатку. В літературі відомі чотири таких випадки. Актиномікози захоплюють ділянку третього шлуночка і його жильне плетиво, мають розміри — грецького горіха, форма кругловата, характерна особливість їх є слизове, колоїдне, гіялінове переродження і сила друз грибка.

Кучеренко та Соловйов подають матеріали до статистики лихих новотворів на Україні.

Кричевський: Первісна флегмона шлунково-кишкового проводу. Флегмона шлунка й кишок трапляється рідко, причина її стрептокок, що проходить в підслизовий шар, а потім вже вторинно в інші шари. Течія хвороби бурхлива, звичайно не пізнається. Самостійні флегмони трапляються частіш од метастатичних. Стінка шлунково-кишкового тракту має в собі місцеву несприятливість до мікробів. Допомагає хірургічне лікування.

Борухин: Про лівобічне положення грубої кишки.

Ігнатів: Про унутрення сліпої кишки в сигмувату при уродженій аномалії оточини.

Бушкович: *Crania Ukrainica.*

З. Гейманович: Про гінекомасгію. *Квінт та Гешвандтер:* Гермофродитизм та гомосексуалізм.

Яншина та Тутайв: *Viburnum prunifolii* як протиабортне надіб'я. Потрібно деякого часу й досить речовини, щоб виявився пригнітujúчий вплив *Viburnum* на скоротливу діяльність уразу.

Циганів: Про вплив виноградного цукру на діяльність ізольованого серця. Загальна сума роботи серця од запровадження глюкози підвищується, а в деяких випадках це запровадження не справляло жодного зміцнення; вплив глюкози триває 20—30, 5—10. Потім можна, запровадивши у-друге, знову спинити упадок серцевої діяльності.

Сисак та Лінчевська описують явища при отруїнні сублиматом.

Проф. Гриньов та О. Чуйко: Про природу Курловських тілець. Природа цих тілець не з'ясована. Від початку туберкульозної інфекції кількість тіл зменшується і під кінець першого періоду тіла ці зникають. Ці зміни тілець відбуваються поруч з зменшенням лімфоцитів та моноцитів і поруч з наростанням елементів кістково-мозкового походження, тоб-то ці зміни звязані з гіперфункцією мієлоїдної тканини і гіпофункцією лімфоїдної ретикуло-ендопелілярної тканини.

Автори припускають, що ці тільця є фагоцитовані в косі моноцитами еритроцити.

Цеховицер та Петренко: Протитуберкульозна вакцина Ферана „Антиальфа“.

Мікроб, що вилучили автори з оригінальної вакцини Ферана можна зачислити до групи *Coli-Typhus*. Вакцинаційний ефект вакцини на дітях треба віднести на неспецифічний вплив бактерійного білку в справі підвищення загальної резистентності дитячого організму.

Лазарев: Про залізо в головному мозку при прогресивній паралізі. Мікроглія відіграє значну, хоч не виключну роль в транспортуванні. Мікроглія є типова глія, характерна підшуватим ядром, потоншеною перинуклеарною плазмою та тоненькими паростками. Мікроглія не є сталий клітинний індивід, бо індивідів взагалі серед неї нема. Те що здається індивідом лише центр життєдіяльності. Уся ретикулоплазматична система дуже рухлива, одна клітинна форма переходить в другу, або втягуючи паростки або випускаючи їх. Найпевніш, що нейроглія слугує для кращого транспортування. Палічкувата клітина з погляду Нортге'ї є мікроглія, з чим автор погоджується. Однак усю мікроглію можна зарахувати до палічкуватих клітин, описаних раніш мікроглії.

В мікрогліїних формах за прогресивної паралізи є велика кількість круглих зерняток, що зафарбовуються як сріблом так і „ліпоїдними реактивами“.

Медичні книжки, що вийшли за 1927 р.:

1) *Бахмутська, С.,* Очні хороби з мал., сс. 184. 2) *Герцов, Г.* Охорона материнства і дитинства, сс. 150, 3) *Івакін, А.,* Курс біології, з мал., сс. 212. 4) *Нещадименко, І.,* Короткий курс інфекційних хороб, з мал., сс. 186. 5) *Паладін, А.,* Основи живлення, сс. 190. 6) *Паладін,* Фізіологічна хемія, підручник для студент. та лікар., 406 сс. 7) *Циганков,* Масаж та лікарська гімнастика, з мал., сс. 278. 8) *Нещадименко,* Бактеріологія та профілактика інфекційних хороб. 9) *Собкевич,* Наука про харчування та їжу. 10) *Стрільчук, М. І., Мардерштейн, М., Окроперидзе,* Підручник для молодшого медичного персоналу. 11) *Кудрицький, М.,* Здорове й хворе людське тіло. Київ, Книгоспілка, 1927, сс. 210. 12) *Пальчикський, В.,* Гігієна дитячих установ соціального виховання, 1928. 13) *Ординець,* Гігієна школи й школяри. 14) *Станішевський,* Інфекційні недуги. 15) Далі йдуть видання „Наукової думки“; *Ліберман, Стадніченко,* Як живе та

псується людське тіло. 16) *Загорільський*, На шляху до здоров'я. 17) *Журавель, А.*, Що повинен робити член санкому на селі. 18) *Коваленко, І.*, Як годувати й доглядати малу дитину. 19) *Журавель, А.*, Кожен хазяїн свого здоров'я. 20) *Стрільчук, Й.*, Гіпноterapia. 21) *Бондаренко, В.*, Штучний викидень. 22) *Новіцький, С.* Рострирнання людського тіла, як корисний, а іноді небезпечний метод лікування. 23) *Марзайв*, Здорові сільські хати. 24) *Гофунг*, Практичне зуболікування. 25) *Холодний, І.* Перша допомога. 26) *W, Birk*, Дитячі хороби. 27) *Захаренко*, Про червоний хрест. 28) Населені місця Київщини. Попередні підсумки перепису 1926 року. 29) *Александровський*, Наука про життя хлібороба — „Наук. думка“. 30) *Зильбер*, Санітарногігієнічні дослідження повітря, підручник. Наук. думка. 31) Збірник математично-поприродписн. лікарської секції т. 26. 32) Sitzungsberichte d. mathematisch Naturwissenschaftlich. Section. Н. 41—8, Львів. 33) *Бондаренко*, Хороби шлунку та кишок. 34) *Лучківський*, Що треба знати про людське ухо і ніс, та як їх треба доглядати. 35) *Коваленко*, У соняшній країні. 36) *Ганна Михайлівська*, Поради жінці селянці. 37) *Олександрів, В.*, Око, його будова, хороби. 38) *Сушинський, В.*, Бережіть зуби. 39) *Геров*, Порадник матері немовляти. 40) *Проф. Рубашкін*, Як боротися з малярією. 41) *Проф. Вашетко*, Клімат та здоров'я. 42) *Альперович*. Яке значіння мають курорти. 43) *Собкевич*, Пропасниця або трясця. 44) *Проф. Петрів*, Просте слово про пістряк. 45) *Проф. Рубашкін та проф. Іванів*, Анатомія і Фізіологія. 46) *Бондаренко*, Як уберегтись од зарази. 47) Збірник праць членів Наукового Т-ва студентів медиків при К. Мед-Інституті. 48) *Проф. Черняхівський, Е.* Болячка як вона виникає, з чого причиняється та як від неї боронитися. Дер. ВУ., сс. 52. 49) *Бондаренко*, Перша допомога хорому, сс. 34. 50) *Гершензон*, Як годувати грудну дитину, сс. 25. 51) *Гецов*, Колись і тепер. Про хвороби людей, сс. 36. 52) *Демченко*, Хто вилічить, баба шептуха чи лікар, сс. 28. 53) *Мардерштейн*, Сон та значіння його в житті людини, сс. 72. 54) *Рябишенко*, Грип (інфлюєнца), сс. 27. 55) *Стрільчук*, Кашлюк, сс. 17. 56) *Гецов*, На могилках, стр. 24. 57) *Барський*, Що таке віспа, сс. 12. 58) *Бондаренко*, Туберкульоз, сс. 70. 59) *Махулько-Горбацевич*, Тифус черевний, плямистий та поворотний, сс. 67.

Окрім того подаємо до відома, що закінчився друком переклад проф. *О. Черняхівського*. „Елементи Ембріології“ *О. Гертвіга*, з 6-го німецького видання, 435 стр., з 438 малюнками (з кольорових), Держ. Вид. України, ціна 6 кар., який розпочато було друком 1927 року.

Далі є відомості, що проф. *В. Коробов* закінчує підручник для студ. медиків з Анатомії, а проф. *В. Рубашкін* такий само підручник з гістології. Приймаючи на увагу, що вже є підручник з фізіології проф. *Данилевського* і підручник з фізіологічної хемії проф. *Паладіна*, та коли будуть закінчені згадані вгорі підручники з анатомії та гістології, то цим буде задоволено найперші потреби студ. медиків на початку навчання на 1-х курсах. Приймаючи на увагу все сказане а також повідомлення др. *Студзинського*, яке друкується одночасно, про успіхи української хірургії і проф. *Нещадименка* про успіхи укр. бактеріології, треба цілком об'єктивно визнати, що діяльність українських медиків і продукція їх дуже виросла в минулому році, набула широкого розмаху і що тепер прилучилося багато видатних сил, які до цього часу стояли осторонь.

Олександр Черняхівський.

Хірургія.

За 1927 рік в межах України вийшло українською, російською та закордонними мовами понад 200 наукових праць, що стосуються лише хірургії. Зрозуміло, що дати хоч би коротенький зміст кожної з цих робіт неможливо і доводиться обмежитися тим, що коротенько позначити читача зі змістом головних робіт, що вийшли російською та німецькою мовами, майже з усіма роботами, що з'явилися в друку українською мовою, а далі перерахувати роботи з акушерства та гінекології, вуха й ока, що так близько стоять до хірургії й надруковані українською мовою.

Коли б ми хотіли поставитися критично до тих праць, про які тут згадуємо, то не помилимося, сказавши, що майже всі найголовніші сторінки хірургії висвітлені в літературі минулого року. Ми тут маємо ро-

боти про злоякісні новотвори (пістряк, саркома), про горбковицю кісток, легень, лікування їх, захворювання кишок, експериментальні праці і т. инш. Щоб підкріпити наше твердження візьmemo II-й всеукраїнський з'їзд, про який вже було говорено, і побачимо, як багато було на ньому подано наукового матеріалу зі всіх галузів, що торкаються хірургії. Проф. Волкович у своїй програмовій доповіді щодо питання про горбковицю всебічно його висвітлив. Інші доповідачі детально зупинились на окремих частинах цього питання: горбковиця кісток і хірургічне лікування (Розе, Гедройц, Стратієвський), туберкульозні спонділіти та їх лікування (Корнев, Тимофіїв, Вайшенкер), горбковиця нирок і їх лікування (Чайка, Фронштейн, Ратнер), штучні паралізи діафрагми при легеневої горбковиці (Стратієвський), форми організації боротьби з горбковицею кісток та суглобів на Україні (Трегубов), про остеомієлітичні коксити (Маслов). Піднято питання про гострогнової процеси: сучасні засоби лікування гострогновоих процесів — хірургічні та біологічні (Петров, Гірголов, Зільберберг), лікування їх рентгеновим промінням (Френкель) власною кров'ю хорого (Кисельов). Таке широке питання як до вільних трансплантатів (Покотило, Корнев, Абражанов), переливання крові (Е. Крамаренко), семіотика болів підчас захворювання черевної ямини (Федоров, Іщенко, Ю. Крамаренко, Корочанський, Левіт, Захаржевський), пістряк кутньої кишки та лікування його (Биховський, Фрідман та Гельфер). Не можна минати й ортопедичних питань, як скажемо, про безкровне та кроваве лікування вроджених звихів в мискостегновому суглобі (Фрумін, Сітенко, Епштейн), сколіоз (Ошман), профілактика плоської ступні та нормальне дитяче взуття (Куслік), Halux Valgus — клініка та профілактика його (Новицький), про злами кісток (Новаченко, Чаклін, Дмитрієв, Шефтель), пошкодження сільськогосподарчими машинами, засоби їх попередження та лікування (Болярський). Крім того зачеплені такі важливі сторінки, як патогенеза круглої виразки шлунково-кишкового тракту (Черняхівський), Ulcus peritum icium (Гальперн), про новотвори головного та спинного мозку (Бабицький, Вєрвокин, Черні), про хронічний апендицит у дітей (Думбадзе), про негайну операцію гострого апендициту (Милостанов). На з'їзді не минули й анатомії: хірургічна анатомія бурлакової залози (Вишневський), до хірургічної анатомії n. mediani та n. m. cutanei в межах рамена (Студзинський), до анатомії гомілкоступневого суглобу (Шидловський), розміри деструктивних змін в тілах хребців, що визначаються рентгенографією (Хазін). Всі ці питання розроблено на великому матеріалі клінічно, лабораторно, рентгенологічно, статистично і т. д.

Велике значіння всеукраїнських хірургічних з'їздів на поширення наукової розробки того чи иншого питання в галузі хірургії яскраво ілюстровано тим, що на 75 доповідей, зазначених в програмі, на долю хірургів України прийшлося 56 (70%). Перейдемо до розгляду тих праць, що вийшли в межах України 1927 року.

Злоякісні нарости чоловічого тіла найбільш завдають лиха як хорому, так і хірургові, бо в багатьох випадках вони діагностуються тоді, коли оперувати вже пізно. Тому кожна дрібниця, що допомагає раніш поставити діагнозу, вивчається так старанно й всебічно. Крамаренко Ю. Ю. (Київ) (Фіброматоза молошної залози. „Українські Мед. Вісті“, ч. 2), спостерігав, що в 30% це захворювання переходить в пістряк залози. Гедройц В. І. (Київ) (Пістряк і сучасність. „Укр. Мед. Вісті“, ч. 1), висловлює думку, що на поширення пістряка впливають нервова система та ендокринові залози. Після 1914 року (часи війни), коли нервова система була дуже порушена, спостерігалось багато більше пістряка, ніж раніш. Мельников А. В. (Харків) (Новий принцип техніки при удаленні

рака грудної желези. „Вестник Хирургии“, кн. 32), порушує важливе питання про техніку операції мол. зал., щоб запобігти рецидиву пістряка і пропонує нову методи, що полягає в користуванні відповідними кле-мами, радить не зшивати рану, а вкривати її пересадженою шкірою. По операції, коли рана загоїться, шрам не повинен бути напружений. Рецидив пістряка велике лихо і ось коли порада Мельникова хоч трохи зменшить його, то це вже є досягнення. *Зільберберг Я. В.* (Одеса) (Рак молочної желези. „Вестник Хирургии“, кн. 30) на великому матеріалі, 368 власних ампутацій молочних залоз з приводу пістряка протягом 21¹/₂ року, дає досить важливі зауваження, а саме про те, що найтрудніше пістряк діагностувати з фіброматозою та кістозним переродженням цієї залози. Єдиний певний спосіб лікування пістряка мол. зал. за його спостереженням поки-що є операція. *Крамаренко Ю. Ю.* (Київ) До питання про статистику пістряка. „Укр. Мед. Вісті“, ч. 1. Вивчаючи статистику захоруння на пістряк, автор* дає цікаві зауваження — пістряк все поширюється. За зразок може бути Англія та Уельс.

Роки	Чоловіки	Жінки
1851—1860	194	448
1901—1910	713	1077
1920—1922	1135	1262

Як бачимо жінки хворіють на пістряк частіше від чоловіків за *Болярським Н.* (Вінниця) (Статистика рака по даним винницької Пироговської больн. за время с 1/VIII 1918 г. по 1/VII 1926 г. „Новый Хирургический Архив“, 7.4) за 9 років на 14967 хорих, що лежали в лікарні, пістряк спостерігали у 835 (0,55%). Чоловіки найчастіше боліють на пістряк шлунку (33%) та нижньої губи (31%), а жінки на пістряк уразу (48%). Автор дає пораду на підставі свого досвіду, яких треба вживати заходів, щоб селяни зверталися раніш робити операцію. *Биховський Г. Б.* (Київ) (К вопросу о раке прямой кишки, „Вестн. Хир.“, кн. 33) зробив 123 операції пістряка простої кишки. Звертає велику увагу на дослідження простої кишки (rectum), зокрема в стоячому положенні хорого, а також на те, як треба навчати молодих лікарів, щоб вони правильно ставили діагнозу й своєчасно направляли хорого на операцію. Ця робота, як і робота Зільберберга про пістряк молочної зал., великою кількістю своїх власних спостережень, дає дуже важливий і цінний матеріал щодо лікування і діагнози пістряка. За злісними наростами на другому місці стоїть горбковиця, особливо горбковиця кісток. В цій галузі треба згадати про дуже цікаву роботу проф. *С. А. Трегубова* (Харків): К вопросу об организации борьбы с костным туберкулезом на Украине. Другий Всеукр. з'їзд хірургів, Київ, 1927 р. Автор зазначає, що статистика про це захоруння не достатня не тільки в нас, але і в закордонних авторів. На 28 мільонів населення України за даними автора на горбковицю кісток хоріє 50.000. З цього числа 10.000 хорих потребує лікування в санаторії. Це число ліжок треба розподілити між Київом, Одесою, Харковим, Кримом та іншими містами України. Робота дає багато нових, цікавих, науково обґрунтованих зауважень щодо правильної організації боротьби з горбковицею кісток. *Волкович* (Київ): Колебания в лечении хирургического туберкулеза. „Вест. Хир.“, кн. 32. Це питання було програмою доповіддю на 2-му всеукраїнському з'їзді. Автор, на підставі свого власного великого досвіду, а також і літературних даних, знайомить нас з тими хитаннями багатьох хірургів між консервативним та активним лікуванням горбковиці майже всіх тих органів нашого тіла, де ця хвороба буває й де її лікують хірургічними засобами. Автор застерігає проте

від захоплення деяких хірургів способом Henle-Albee при активному лікуванні горбковиці хребника, а також говорить про нефізіологічність френікотомії і френікоекзереза при горбковиці легень. Тут зачеплено ще багато питань, що мають величезне значіння в лікуванні хірургічної горбковиці й кажуть про великий досвід автора та ті хитання в лікуванні цієї хвороби, що він-сам пережив. *Тимофійв, С. Л.* (Київ): Про вказівки хірургічного лікування туберкульозного спондиліту. На досвіді 60 своїх випадків автор зазначає, що найкращий спосіб лікувати спондиліт є операція Henle-Albee, виявляє себе прибічником активного втручання й каже, що не треба упускати моменту операції. Остання зменшує термін лікування. Згадаємо ще про роботи *Фруміна, Розе, Кофмана, Шейнина*, що в них наведені деякі нові сторінки про лікування горбковиці кисток та про взаємовідношення між горбковицею та травмою. *Болярський Н. Н.* (Вінниця): Myoma ventriculi. „Укр. Мед. В.“ ч. 10. За літературними даними міома шлунку—дуже рідке захворювання. Автор за 10 років на 18724 стаціонарних хорих мав тільки один випадок. Пухлина важила 1500,0 gr. завбільшки за дитячу голову, містилась субсерозно. *Heimanovitsch Z.* (Charkiw): Ein Beitrag zur operativen Behandlung der habituellen Schulterluxation. „Zentralblatt für Chirurgie“, ч. 11. Автор пропонує лікувати привичний звих рамена за допомогою сухожилля довгої голівки m. biceps. Розробив два варіанти на трупах. Перший—одрізане сухожилля протягує через пророблену дірку в голівці раменної кістки і прикріплює його до processus acromialis. Другий—те ж саме робить, але більш медіально. *Gurevitch G.* (Korosten). (Zur chirurgischen Behandlung gonoroischer funiculitiden. Zentrbl. für chirurg.“, ч. 20) описує два випадки гоноройних захворювань funiculus spermaticus. Цікаво, що перший випадок був діагностований, як защемлена кила. Це через те, що є подібність деяких симптомів. Обидва ліковані операцією з гарним наслідком.

Dervuissieu A. (Odessa): Über einen Fall der cystenartigen Erweiterung des ductus hepaticus dexter infolge der valvulaartigen Verengung Ductus choledochus beim Kinde. „Zentrbl. für Chir.“, № 14. У дівчинки 2¹/₂ років оперовано кістоподібне розширення правого печінкового каналу, з якого вийшло 2 літри зеленожовтої рідини. Цікавість випадку: величина кисти, місце її й малий зріст хорої. *Деревенко, В.* (Дніпропетровськ): До питання про т. зван. colitis interstitialis асуса—флегмона кишкової стінки) „Укр. М. В.“, ч. 6—7. Автор описує два випадки гострогнойового запалення стінки догірної кишки, що цікаві як з патолого-анатомічного, так і з клінічного боку. Лікування—резекція хворої кишки, що автором і було зроблено в одному випадкові. Коли з тих або інших причин ця операція неможлива, то треба: 1) відкрити хорий відділ кишки й томпувати, 2) зробити колостомію на місці поразки або центрально від неї, 3) виключення кишки. *Кричевський, С.* (Харків): Первісна флегмона шлунко-кишкового проводу, що до її клініки й патологічної анатомії. „Укр. Мед. Архів“, т. I, зош. 2—3. Робота на 48 сс. з 6-ма гарними малюнками. Автор спостерігав 18 власних випадків, захворювання дуже рідке, поділяє його на три групи. Клінічна картина дуже бурхлива з явищами загального токсичного характеру. Діагностувати не легко. Майже всі випадки хвороби спричинив стрептокок. *Дзбановський* (Київ): „Hydrops processus vermicularis: „Укр. М. В.“, ч. 3. У хорого 51 року треба було діагностувати пухлину, що містилася в правій leo-саесал'ній ямині, між рухомою ниркою, новотвором та кістою arendix'a. Зупинились на останній діагнозі, що справдилась операцією. Пухлина завдовжки 13 ст. *Дубов, М.*: Про ротовий сепсис. „Укр. Мед. В.“ ч. 6—7. Автор наводить значну літературу. Звертає увагу на те, що при септичних захворюваннях не треба

забувати про рот, зокрема про зуби, де може виховуватись стрептокок, або інший мікроб, що буває за причину поліартриту, захворювання нирок, серця, септичного захворювання в тісному значінні цього слова і т. інше. Згадує про ті шляхи, якими розповсюджується інфекція, а також про сприятливі для цього умови. *Глікман, Т.* (Київ): Травматичні пошкодження залізничного населення. „Укр. М. В.“ ч. I. Автор подає свої спостереження за три роки (1923—25) на матеріалі в 75,000 чол., здобутому в хірургічному кабінеті 1-ої поліклініки півд. західн. залізничі імени Семашко. Робота цікава тим, що тут звернено увагу на ті умови, що збільшують кількість травм у робітників та службовців, а також на те, як поставити медичну допомогу, щоб найкраще лікувати травматичні пошкодження. *Koch, S.* (Odessa) (Erfahrungen mit der „paliativen Resection“ beim Ulcus pepticum jejuni. „Zentrbl. für chir.“ № 12. Kreuter 1924 p.) описав так звану „паліативну резекцію“ при ulcus pepticum після gastroenterostomia retrocolica posterior з короткою петелькою і одержав гарні наслідки. Koch, що мав спостереження на 4 випадках після такої операції в III-й радянській лікарні в Одесі, говорить про негативні наслідки і приєднується до *Haberer'a*, що за операцію вибора треба рахувати радикальну резекцію при лікуванні ulcus pepticum jejuni. *Маслов, І.* (Чернігів) Остеомієлітичні коксити. „Укр. Мед. В.“, ч. 10. Хронічні захворювання кульшового суглобу думку хірургів схиляють до горбковиці. З цього загального „казана“ за автором треба частіше витягати так звані остеомієліти. За 6 років у чернігівській лікарні, автор спостерігав 21 випадок. Лікування хірургічно-ортопедичне, і полягає воно в усуненні секвестрів та боротьбі з контрактурами. *Новицький, С.*: Про звих тужнів малогомілкових мускулів. „Укр. Мед. В.“ ч. 3. Автор на підставі літературних даних зазначає, що звихи тужнів бувають рідко, родимі звихи дуже рідко, а звихи тужнів, що повстають після інфекційних (гнилих) процесів, у приступній літературі йому не пощастило знайти. Такий випадок автор спостерігав в ортопедичній клініці проф. Тимофіїва. *Студзинський, І. В.* (Київ): Про вроджену промінеліктеву синостозу. „Укр. Мед. В.“, ч. 3. Уроджене здеформовання (Missbildung) між ліктевою та проміневою кістками трапляється рідко. З літературних даних автор зібрав 63 випадки. Власних спостережень 2. В цій роботі зазначено про етіологію, клініку та лікування таких хворих. Це перша робота як на Україні так і в Росії, що торкається цієї галузи здеформовань. До цього часу ми мали тільки закордонну і то невелику літературу. *Студзинський, І.* (Київ): Декілька слів про кровопостачання апендикса та його оточини. „Укр. Мед. В.“, ч. 10. Мішаниною Bismut carbonici 35,0, glycerini 100,0, Aquae 100 наливається на трупі апендикс та його оточина. Зроблено на трьох трупах, а потім знято на рентгені. Дуже яскраво видно як ідуть артерії до апендикса й його оточини, а також видно як артеріальна сітка переходить з апендикса на сліпу кишку. Означений розподіл артерій може внести деяке пояснення про захворювання хробакового наростка. *Студзинський, І.* (Київ): Полегшений спосіб одшукувати великі артерії та нерви підчас операції на передраменні. „Укр. Мед. В.“, ч. 8—9. На операції на передраменні, коли приходиться одшукувати велику артерію або нерва, автор радить пам'ятати сполуку літер NANAN (N—нерв, A—артерія). Це багато полегшує тому, що коли знайдено нерва, то знати з якого боку лежить артерія, або навпаки. Провірено підчас провадження семинарів зі студентами на трупах протягом кількох років. *Сокол* (Харків): Матеріали до питання про кров'яне тиснення в поопераційному періоді. „Укр. Мед. В.“, ч. 3. Автор на 90 хворих спостерігав такі зміни кров'яного тиснення по операції: 1) У оперованих під наркозою, кров'яне тиснення в поопераційному

періоді здебільшого підвищене, 2) у хорих, оперованих під місцевою анестезією, кр. тиснення в поопераційному періоді здебільшого залишається без змін, в меншості спостерігається незначне підвищення протягом 2—3 днів. *Tartakowsky, P. (Smuela). Ueber einen Fall von retropharyngealem Fibrosarkom. „Zentr. f. Chir.“, ч. 10.* За автором новотвори за горлянку зустрічаються дуже рідко. Автор спостерігав фібросаркому, що містилася на передній поверхні IV, V, VI—VII в'язків, більш з правого боку шиї. Пухлина росла три роки. Після операції хорий помер через 7 годин. *Frenkel, A. Über gastrogene Verstopfung beim Magen — und duodenalulcus. „Zentralbl. für Chir.“, ч. 20.* Висновки такі. За причину зазначеного запертя треба рахувати підвищену kwasність, затримку спорожнення шлунку на підставі пілороспазму. Каузальна терапія повинна мати за мету налагодження ненормальної діяльності шлунка. При всіх запертях, що мають за причину порушення функції, треба звертати увагу й робити дослід функцій органу. *Mariantschik, L. (Kiew): Zur Pathologie des Lungenechionococcus. „Zentralbl. für Chirurg.“, ч. 21.* Автор описує один випадок операції ехинокока в легенях з гарним наслідком. Цікаво тим, що діагнозу поставлено своєчасно і операцію зроблено з гарним наслідком. *Mariantschik, L. (Kiew): Zur Lehre von der gummosen Nierenaffektion. Ein Fall von Nierenkrankung, kombiniert mit Syphilis. „Zentralbl. für Chir.“, ч. 21.* Операція зроблена з приводу камінця нирки. Патологоанатомічний дослід нирки виявив ще сифіліс. Цікавість цього випадку полягає в тому, що пильна анамнеза, об'єктивні досліджування всього тіла, R. W. та інші дають можливість поставити діагнозу ще до операції. Це може мати вплив на те, чи викинути нирку, чи залишити її.

Тепер перейдемо до розгляду такої сторінки медицини, що має відношення не тільки до хірургії але й до інших фахів. Наука про групові властивості крові, що її заснував Landsteiner, створює нові перспективи і набуває світового значіння. Зараз ці властивості крові вивчаються і їм дають назву „кров'яні угруповання“. Кров'яні угруповання набувають значіння в найрізноманітніших країнах і охоплюють різні відділи науки. Найбільше зацікавлення, тепер принаймні, викликало це вчення в антропології, вона в групових властивостях крові знайшла несподівано расові різниці. В судово-медичній експертизі вони теж грають ролю, при досліді кров'яних угруповань можна виявити батьків, дітей, близнят й т. и. У всіх країнах матеріал, що його досліджено, обіймає 100.000 чол. На наш союз припадає 25.000 чол. Щоб краще вивчати цей матеріал, що його добувають в різних кутках нашого союзу, медична секція харківського Наукового Товариства при Українській Академії Наук 1-го грудня 1926 р. ухвалила організувати „Постійну комісію вивчення кров'яних угруповань“, що знаходиться тепер в Харкові. Голова проф. Рубашкин, заступник голови проф. Шамов. Одною з перших постанов цієї комісії було заснування центрального друкованого органу: „Бюлетені постійної комісії вивчення кров'яних угруповань“, що почав виходити з 1927 року. В Німеччині майже одночасно з українською організацією виникла також центральна організація „Deutsche Gesellschaft für Blutgruppenforschung“. Для хірургів ця наука набуває особливого значіння при переливці (трансфузії) крові, де має велике значіння для успіху лікування, коли переливається кров з однаковою властивістю. Нижче зазначимо ті роботи, що надруковані в цьому органі 1927 року. Для того, щоб мати повну уяву про цю важливу книгу, зазначимо теж дві роботи авторів чужинців. *Гіршвелд (Варшава) (Сучасний стан вчення про наслідування аглютинабельних субстанцій, „Бюлетені пост. комісії вивчення кров. угруповань“ т. I).* Автор його дружина встановили властивості крові й зазначили літерами:

А—мають люди на півночі й заході, В—на півдні й сході; Індивідууми, які не мають обох властивостей зазначені літ. О, а ті люди, що мають обидві властивості, зазначені А В. Відношення цих кров'яних груп одною до одною можна пояснити так: індивідуум групи А не витримує крові групи В, це виявляється тим, що його сироватка аглютинує або розчиняє кров'яні тільця В так, що кров В, коли її ввести інтравенозно в індивідуум А, може спричинити йому смерть. Так само ставиться індивідуум В щодо А. Індивідуум групи О так само ставиться до А і В і лише індивідууми групи АВ мають, якщо можна так висловитись, інтернаціональну кров і їх сироватка живе мирно з усіма іншими еритроцитами, ці індивідууми можуть безпечно приймати кров. Ці властивості є спадкові. Останнє має велике значіння при пізнанні батьківства. *Stefan P. (Berlin)*: Напрямок роботи німецького товариства вивчення кров'яних угруповань. „Бюл. пост. ком. вивч. кров. угруп.“ т. I, кн. I. Влітку 1926 року в Німеччині засновано „Німецьке товариство вивчення кров'яних угруповань“. За своїм статутом це товариство поставило собі завдання вивчати всі з кров'яними угрупованнями сполучені питання, щоб-то досліджувати наукові підвалини самої аглютинації, докладно обслідувати групові відношення в населення Німеччини, Австрії, решти Європи, а оскільки можливо і інших частин земної кулі. Таким робом постане мозаїчний твір, де кожний поодинокий камінчик матиме однакову вартість і дозволить колись створити докладне народознавство європейських країн. *Цвітков (Харків)*: Кров'яні угруповання в собак. „Б. п. к. в. к. т.“ I, кн. I. Автор вивчав кров'яні угруповання в 85 собак. Головні висновки його такі: можна констатувати у собак наявність II, III, IV груп за схемою Zansk'ого і ще одну V. Класичної I-ї групи не знайдено, а існує підгрупа IIc, дуже подібна до I-ї класичної Zansk'ого. Тому що в собак є багато підгруп, можна сподіватись, що і в людей їх є більше, ніж тепер знайдено.

Rubaschkin, Charkiw. Die Blutgruppen in U. S. S. R. „Бюл. пост. к. вивч. кр. угр.“, т. I, кн. 1. Автор в своїй роботі подає дані про наслідок досліду кров. угруп. Слов'ян, Євреїв, Татар, та інших народностей, що живуть в У.С.С.Р. За зразок візьмемо Одесу, де зроблено дослідження Лейчиком, Бернштейном і іншими на 1831 чоловіках і властивості розподіляються так: 0—31,8⁰/₀, А—46,2⁰/₀ В—17,4⁰/₀, АВ—4,6⁰/₀. *Ламмес Л. (Моденна)*: Помилки в досліджуванні кров'яних угруповань, „Бюл. пост. к. вивч. кр. угр.“ т. I, кн. 3—4. При досліджуванні кр. угр. можуть бути технічні помилки. Щоб запобігти їх автор радить: 1) уникати приготування сироватки шляхом одділення загустків при нормальній t°, треба збирати кров в центрофужні пробірки, держати їх кілька годин при 0°, і центрифугувати в льоду, 2) Проводити реакції при t° 25, 3) Завжди вживати свіжі зваження еритроцитів. Автор зі своїми співробітниками *Vadino* та *Iuhacz* провів на 4000 парах (мати й син) в гінекологічній лікарні теорію *Bernstein'a* та теорію *Dungern—Hirshweld'a*, його дані збігаються з даними *Bernstein'a*. Згадаємо ще про роботу Японця *Танамото Фурогата (Проф. суд. мед. в унів. Канозава)* про „спадкову передачу кров'яних груп“, Німця *Шіфа Ф. (Берлін)*, про застосовання спадковості кр. угруповань в судово-медичній практиці та *Цветкова і Бернштейна* про „кров'яні угруповання за реакцією ізоглютинації та каталаза“, і це майже всі роботи що надруковані за 1927 рік в „Бюлетені постійної комісії вивчення кров'яних угруповань“.

Найбільш праць, що вийшли в 1927 р. українською мовою, надруковано в журналі „Українські Медичні Вісті“. Цей журнал є велике джерело для розповсюдження української культури на медичному фронті. Другий журнал, що зразу зайняв поважне місце, це є „Бюлетені постійної комісії

вивчання кров'яних угруповань". Ми бачимо, що тут друкуються роботи не тільки українськими авторами, але і інших країн як Німеччина, Польща, Італія, Японія.

На мою думку все вищезазначене свідчить про те, що культурні сили в галузі медицини на Україні в даному разі хірургії, не можна ставити на останньому місці. Не соромно буде, коли ми їх порівняємо не тільки з культурними силами С.Р.С.Р., але також не почервоніємо коли поставимо в рядок і з закордонними.

Гінекологія та акушерство.

Вергун, Я., До казуістики при придбаних Haematometra „Укр. Мед. В.“, ч. 2, с. 31. *Жмакин, К.*, Методи припиняти вагітність після 3-х місяців. „Укр. Мед. В.“, ч. 4, с. 8. *Жмакин, К.*, Sectio Caesarea vaginalis (Техніка операції, ускладнення; захорунання і смертність по операції; наслідки операції. „Укр. Мед. В.“, ч. 10, с. 15 (Київ). *Крупський, О.*, До терапії positio occipitalis sacralis. „Укр. Мед. В.“, ч. 8—9, с. 37 (Київ). *Крупський, О.* Провіщення полу утробної дитини способом субстратної реакції Luttge-Mertz'a. „Укр. Мед. В.“, ч. 4, с. 28 (Київ). *Крупський, О.*, Спроба місцевої імунізації фільтратами культур за Безредьком в консультації вагітних. „Укр. Мед. В.“, ч. 4, с. 65 (Київ). *Янченко, Айзенберг*, Ренгентерапія запальних захорунаннів жіночої полові сфери. „Укр. Мед. В.“, ч. 4, с. 47 (Київ). *Левинський, О.*, Проліферуюча пухлина жовтого тіла, що відшарувалася від тканини яйника. „Укр. Мед. В.“, ч. 1, с. 24. *Матвій, Ф.*, Про хірургічне лікування фіксованих ретродевіцій матки. „Укр. Мед. В.“, ч. 4, с. 69 (Київ). *Матвійва, В.*, До питання про Salpingostomasomію та про її техніку. „Укр. Мед. В.“, ч. 4, с. 76 (Київ). *Черток, Жмакин*, Діатерія в гінекології. „Укр. Мед. В.“, ч. 4, с. 96 (Київ). *Порховник, Я.*, Тимчасова R-стерилізація жінок та її наслідки. „Укр. Мед. В.“, ч. 4, с. 84 (Київ). *Рутберг, М.*, Випадок поразки грибковими конкрементами (стрептотриксом) сльозових шляхів. „Укр. Мед. В.“, ч. 8—9, с. 51 (Київ).

Вуха та око.

Бородай М., Вакцинотерапія за Безредьком при хронічних гнійних захорунаннях вуха та носових заток. „Укр. Мед. В.“, ч. 1, с. 41. *Масан, С.*, До питання про екзостози зовнішнього слухового проходу. „Укр. Мед. В.“, ч. 3, с. 46 (Київ). *Левитський, М.* і проф. *Гольдман*, Визначення віддаленнів точок на дні ока за допомогою зорового кута. „Укр. Мед. В.“, ч. 1. *Наймарк, І.*, Екстракція катаракти при природженій аніридії. „Укр. Мед. В.“, ч. 6.

Відчити про з'їзди.

Кекало, А., II-й всесоюзний з'їзд ото-рино-лярінгологів у Москві. „Укр. Мед. В.“, ч. 5, с. 93 (Київ). *Крамаренко Ю.*, II-й всеукраїнський з'їзд хірургів. „Укр. Мед. В.“, ч. 10, с. III (Київ). *Шефтель, А.*, Ортопедичні питання на 19-му з'їзді російських хірургів. „Укр. Мед. В.“, ч. 6—7, с. 177 (Київ). *Янченко, А.*, I-й всеукраїнський з'їзд акушерів та гінекологів. „Укр. Мед. В.“, ч. 8—9, с. 144 (Київ). *Юзефова*, Берлінська клініка очних хороб. „Укр. Мед. В.“, ч. 5, 108 (Київ).

Іван Студзинський.

Ветеринарія.

Огляд наукової ветлітератури вперше подається не в спеціальному ветеринарному органі. Тому вважаємо за доцільне коротенько зупинитися на моментах, що характеризують нашу наукову продукцію. Лабораторією таких праць у переважній більшості є т. зв. бактеріологічні заклади. Порівнюючи дореволюційні часи з останніми роками післяреволюційного періоду, ми бачимо значну різницю. У старій Росії існувала сітка земських ветбаклабораторій губерніяльного масштабу і занадто мала сітка обласних лабораторій мін. внутр. справ. Ідейним, об'єднуючим центром була вет. бак. лабораторія мін. внутр. спр. у Петербурзі. Основне завдання всіх їх було виробляти біопрепарати профілактичного, діагностичного та лікувального характеру проти заразливих хвороб, а також переводити діагностичні дослідження різного паталогічного матеріалу. Вет. бак. лаб. мін. внутр. справ виконувала ще завдання педагогічного характеру, переводячи у себе курси по підвищенню кваліфікації. Науково-дослідча робота не була програмовим завданням і провадилась лише з власної ініціативи того чи іншого робітника, тому часто-густо вона носила на собі характер випадковості і не була зв'язана з розробкою питань, що висувало саме життя. Такий стан болуче відчувався ветеринарною організацією, і не раз вона піднімала свій голос за необхідність організації „Інституту експериментальної ветеринарії“, де б науково-дослідча робота була в центрі уваги і переводилась би в порядку певного плану. Лише революція здійснила ці мрії. На терені Союзу ми маємо тепер державні і-ти експерим. ветеринарії в Москві та в Читі і український державний і-тут наукової та практичної ветеринарії в Харкові. Крім того по Союзу маємо бак. лабораторії губерніяльного та обласного значіння, а на Україні шість ветбакінститутів та дві противочумних станції. Завданням цих установ є науково-експериментальна робота, виготовлення біопрепаратів, діагностична та педагогічна робота.

Одність джерел існування (державний бюджет), одність управління (Н. К. З. С.) та одність завдань створили плановість і в науковій роботі. Зникає випадковість тем в залежності від смаку робітника чи тих або інших сприятливих моментів для роботи. Натомість економічні та санітарні вимоги надиктували певні теми і дали їм певний напрямок. Отож на Україні до плану робіт минулого року було заведено розробку та удосконалення заходів боротьби з такими інфекційними хворобами як теля, сип, сухоти, ящур, сказ, піроплазмоз, що особливо являлись загрозливими і в економічному і в санітарному відношеннях.

Крім того на Україні наукову роботу в галузі біології та спеціальної ветеринарії переводять ветеринарні інститути в Харкові та Києві, як установи науково-навчальні та військові вет. бак. лабораторії, як установи що, крім виробничої, переводять і науково-експериментальну роботу.

У своєму огляді наукових праць продукції 1927 року ми будемо додержуватись територіального принципу, тоб-то, спинятимемось лише на працях, або пророблених на Україні, або виголошених на українських з'їздах. Друкувалися ж ці праці в укр. вет.-періодичних органах, чи працях з'їздів, або у московських вет.-періодичних органах, чи навіть у закордонній пресі. Повинні зазначити, що не претендуємо на повноту характеристики всього, що було пророблено і стало надбанням науки, бо багато праць 27 року чекає ще на друк і в свій час були лише темою доповідів на наукових засіданнях. Причиною цьому є матеріальна скрута наших друкованих органів, яка примушує друкувати занадто мало матеріалу. Це саме спонукає де-кого з авторів вдаватися до чужоземної спеціальної преси.

Занадто невелике коло читачів вет. літератури робить видання ветеринарних наукових праць окремими монографіями не рентабельним, тому всі вони друкуються, або в спеціальних журналах, або в працях з'їздів.

Ще одно зауваження. — Майже всі наукові праці друкують російською мовою. Де цьому причина не вважаємо можливим зараз розбиратись. Київський вет.-зоот. і-тут є цілком українською вищою школою; він має свій друкований орган „Записки Київського Ветеринарно-Зоотехнічного Інституту“. Друкується виключно українською мовою. На жаль 27 року за браком коштів і-тут не випустив ні одного числа „Записок“. У Харкові виходить журнал (щомісячник) „Ветеринарне Діло“, орган Ветвідділу Н.К.З.С. України. У ньому відділи: офіційний, організаційний та професійно-побутовий друкуються українською, а наукові праці — російською. На нашу думку тут треба було би трохи певної лінії в бік українізування й наукового відділу, і справа налагодилась би досить скоро.

Ми вже зазначали, які наукові теми стояли на черзі в минулому році. В такому порядку будемо подавати і самий огляд.

Роботи про телія. — Всебічно вивчалася роля місцевого шкіряного імунітету та значіння шкіряної вакцинації проти телія за методом Безредька. Прищіпки за цєю методою уже провадять у Франції. З ініціативи, головним чином, українських учених і у нас почались експериментальні досліди. Так доктор *М. Н. Соловйов* (Харків) та проф. *М. П. Нецадименко* і проф. *П. В. Савицький* (Київ) поставили експерименти шкіряної імунізації морщаків. Спочатку досліди давали негативні наслідки. Це пояснювалось різницею між французькою вакциною, що нею оперував проф. Безредько та нашою вакциною Ценковського, з якою переводили експерименти наші автори. Все ж нарешті, д-ру Соловйову пощастило імунізувати через шкіру морщаків проти телія і тим ствердити теорію місцевого імунітету. Одночасно *А. П. Неволов* (Київ) із співробітниками ставив масові досліди на великих сільсько-господарських тваринах. Він перевів з хорошими наслідками масові прищіпки за методою Безредька коням та рог. худобі на Київщині та коням миколаївського військового гарнізону. Експериментальна перевірка (з контрольним зараженням коней) показала наявність імунітету вже через 7 день після прищипок та тривалість його через 3—6 місяців. Ці роботи дають практичним робітникам змогу перейти від т. зв. класичного Пастерівського методу підшкірних вакцинацій до шкіряних. А перевага останніх полягає у відсутності ускладнень та тяжких перехорунвань або смерті після прищипки.

Перевірявся цей метод проф. *Н. Д. Агаллі* на конях харківського обозу з позитивними наслідками. Є повідомлення про позитивні наслідки масових прищипок *Н. М. Козьолкиним* (Київ) на Ніжинщині; є правда й заперечення [*Нікольський* (Ахтирка) та *Рубінський*]. У всякім разі роботі дано певний напрямок, коло неї скупчено інтерес і тому можна сподіватися більшого масштабу дослідів, а разом і більших практичних наслідків.

Вивчаючи механізм імунітету при телії проф. *М. В. Рево* (Київ) знайшов, що, блокуючи ретикульо-ендотеліальну систему у трусиків впорскуванням туші з попереднім вирізуванням коси, не можна імунізувати їх по способу кутивакцинації. Звідси він приходить до висновку, що при утворенні імунітету проти телія відіграє певну роль не лише шкіра, а також і ретикульо-ендотеліальний апарат.

Теорія зараження телієм у природніх умовах через кишковий тракт в сучасний момент похитнулась завдяки праці Санареллі (Італія). *М. Ф. Котляревський* (Дніпропетрівське) експериментально на трусиках, яким

уводив через рот вірулентну культуру мікробів телія, довів неможливість зараження через кишковий тракт. Це своє твердження автор доповнює дослідями *in vitro*. Йому ні разу не вдалося культивувати в термостаті бактерії телія разом з кишковими паличками. Останні забивали ріст бактерій телія.

Заслужують на увагу роботи *А. Г. Кудрявцева* та *Д. С. Романова* (Харків). Вони з метою скоротити період імунізації коней для одержання від них протителієвої сироватки, чергували шкіряну прищіпку з підшкіряною та інтравенним впорскуванням вірусу. Цим способом за короткий термін одержали активну сироватку.

Ті ж автори ввели зміну в метод Фуживарі для одержання білкових антигенів. Вони виготовляли з тіл мікробів телія антиген, з яким легко та скоро здобули преципітуючу сироватку від коней, що для цього імунізували. Практичне значіння такої сироватки для діагностування телія, особливо при дослідженні шкір від тварин, дуже велике.

Роботи про сап. — Проф. *С. Н. Вишелівський* давно працює над питанням, якими шляхами сапна інфекція проходить до здорового організму та чи можливий імунітет проти сапу. У доповіді на з'їзді наукових та практичних ветробітників України 1927 р. автор подав свої висновки з останніх експериментальних дослідів, які зводяться до таких положень. Зараження головним чином обумовлюється досить довгим безпосереднім контактом здорових коней з хворими. Посередники (інфекована підстилка, корми, збруя, предмети догляду) навряд чи можуть передавати заразу. Всупереч поглядам, що сап незлічима хвороба, проф. *Вишелівський* висуває твердження про самовилікування від сапу та що такі коні набувають імунітету. Своїми експериментами він доводить, що лошата, які перехорували на сап, далеко легше переносять нову інфекцію, ніж цілком здорові лошата. Значить, можлива активна імунізація. Над цією проблемою і працює він зараз.

П. І. Боровський (Херсон) поставив собі завдання одержати проти-сапну сироватку. Здобуту ним сироватку він перевіряв на досвідних тваринах. Результати поки що такі: коти, що до зараження одержували сироватку, виявляли здібність далеко довше боротись з інфекцією, ніж ті, яким сироватки не впорскувалось.

Найбільших труднощів і для діагностування і для профілактики завдають т. зв. притаєні форми сапу. Тому наукова думка шукає способів загострити (спровокувати) процес, щоб ясніше виступили клінічні ознаки хвороби.

А. П. Неводов та *Л. Д. Вайнтроп* (Київ) запропонували низку препаратів, зокрема марганцево-кислий калій, малеїн, терпентину, кунжутне масло для інтравенозного впорскування. Ці впорскування в їх дослідях дали позитивні наслідки.

Роботи з туберкульози. — Досить великих успіхів досягнуто в справі вивчення та розробки заходів боротьби з сухотами на тваринах. До цього часу ми не володіли методами активної імунізації проти туберкульози. Всю боротьбу було скеровано головним чином на відчужування розносчиків зарази. Роботи *Кальмета* (Франція) були скеровані на попередження туберкульози шляхом штучної імунізації. *Кальмет* довго-разовими щоденними пересівами туберкульозної палички на картоплі, звареній в жовчі від рог. худоби, одержав дуже знесилену, авірулентну расу, т. зв. *В. С. Г.* (*Б. Ц. Ж.*), яка мала імунізуючі властивості. В Укр. І-ті Наукової та Практичної ветеринарії (Харків) над цим питанням працює туберкульозний відділ. Спеціальна комісія в складі медичних та ветеринарних бактеріологів перевела ряд дослідів. Роботи членів комісії

Б. І. Обухівського та *А. Н. Пашиківського* свідчать, що впорскування культур *B. C. G.* телятам, переноситься ними легко, не відбивається шкідливо на розвитку їх і утворює імунітет. Коли ж впорснути дорослим коровам, то ці бактерії, виділяючись з молоком, однаково не набувають вірулентних властивостей. Впорскування під шкіру такого молока дослідним тваринам не викликає в них захворювання. Отож *B. C. G.* являє з себе нешкідливий препарат, яким можна імунізувати молоду та дорослу рогату худобу.

Роботи про ящура. — Труднощі вивчення ящурної інфекції полягали в тому, що не могли винайти способу заразити дослідних тварин. Але останніми часами німецькі вчені Вальдман та Паппе дійшли способу заражати морщаків і тим утворили можливість підтримувати життєздатність ящурного вірусу та вивчати його в лабораторних умовах.

Проф. *Рево* (Київ) провів багато цікавих лабораторних робіт по вивченню експериментального ящура. Він вирощував вірус ящура *in vitro* за методою тканинних культур Карреля і знайшов, що після засіву вірус зберегає свою життєздатність та вірулентність на протязі 5 діб, тоді як в природних умовах по-за тваринним організмом вірус гине пересічно через 12—24 години. Встановлено, що вірус ящура не скрізь один і той же, існує його багато штамів, чим і пояснюється випадки повторних захворювань тварин, що недавно перехорували. Проф. *Рево* на початку 1927 року, перебуваючи в науковій закордонній командировці, вивіз із Німеччини культури німецьких штамів і, використавши пошестя ящура 1927 р. на Україні, переведив вивчення штамів українських вірусів.

Він же докладно вивчив картину крові морщаків, що хорували на ящур. Тут він здобув багато цікавих даних, зокрема щодо морфології т. зв. тілець Курлова. Автор надає великої ваги вивченню лейкоцитарної формули при ящурі для висновків про хід захворювання та для прогностичних висновків.

Цього року організовано при Київському Вет. Бак. І-ті ящурний відділ, де проф. *Рево* продовжує розпочату минулого року роботу у справі вироблення вакцини для активної імунізації проти ящура.

Роботи про сказ. — За останні часи багато зроблено в справі вивчення так званих охоронних прищипок собакам з метою зробити їх імунними проти натуральної зарази сказу від покусів скаженими собаками. Існують різні методи прищипок — т. зв. японська (*Умено*), італійська (*Фермі*) та инш.

На харківському вет'їзді 1927 р. проф. *Міхін* зробив доповідь про переведену ним перевірку всіх метод прищипки, при чому прийшов до висновку, що кращою методою слід вважати італійську за *Фермі* (карболований вірус-фікс-головний мозок) та ним же запропонована московська метода (консервованій у 1% креоліні головний мозок). Проф. *Міхін* є яскравим представником тої у нас течії, що слід і пора перейти від методів боротьби зі сказом лише адміністративно-поліцейськими заходами до методів імунізації собак охоронними прищипками.

П. М. Козьолкин (Київ), вивчаючи на практиці та в лабораторії результати примусових антирабічних прищипок покусаним сільсько-господарським тваринам, висловлюється проти прищипок консервованим у 1% рошині карболової кислоти мізком за *Фермі*. Він пропонує виготовлення емульсії для прищипок або із свіжого або ж із гліцеринізованого мізку.

Роботи про піроплазмоз. — Це захворювання рогатої худоби та коней має по деяких районах України широке розповсюдження і несе за собою великі економічні втрати. Тому вивчення переносника цієї хвороби — лісового кліща, встановлення місцевостей його розповсюдження,

набирає актуального значіння. До останнього року вивчався кліщ головним чином по різних місцевостях РСФСР. За звітний рік можемо відмітити дві роботи по вивченню кліща на Україні. Проф. П. А. Іванов простежив кліщів Харківщини, де знайшов чотири види його: *Ixodes Ricinus*, *Haematophysalis punctata*, *Dermacentor reticulatus* та *Hyaloma aegyptium*.

Проф. Марков склав географічну мапу розповсюдження кліщів по різних районах України.

Роботи з гематології. — Після праць Шіллінга, в Німеччині встановлення лейкоцитарної формули крові набуло характеру звичайної підсобної методи в медичній клінічній діагностиці. У ветеринарії методика гематологічних досліджень лише починає розроблятися. Ще нема певних твердо встановлених даних за нормальну лейкоцитарну формулу крові у різних видів тварин. Формули, що їх подавали раніш деякі автори, різняться між собою. А. П. Неводов (Київ), а потім за його керівництвом І. С. Качко (Київ) на великому матеріалі перевірили та вивели лейкоцитарну формулу крові у коней та великої рогатої худоби.

А. М. Преображенський та І. О. Старостюк (Харків) на великій кількості тварин розробили техніку реакції осідання еритроцитів. Вони встановили зміни в ході реакції від різних лікувальних препаратів.

Як відомо т. зв. реакція ізоаглютинації набула в медицині практичного значіння при okreśленні, від яких здорових людей до яких хворих можна переливати кров. У ветеринарії дані цієї реакції можуть широко використовуватися не лише в клініці, а також і в зоотехнії при вирішенні багатьох питань зв'язаних з генетикою.

Проф. Н. Г. Поніровський та прозектор Б. І. Цветков (Харків) розробили методику та встановили основні групи крові для собак, а раніш А. П. Неводов (Київ) те ж установив для коней.

Роботи в галузі паразитології. — В Інституті Наукової та практичної ветеринарії (Харків) одним з учнів проф. Скрябина С. В. Іваницьким розроблено за матеріалами 26 гельмінтологічної експедиції дані про паразитування трематод у хребетників України. Получилася цікава картина інвазії трематадами ссавців, риб та інших. Знайдено нові види паразитів, яких ще не було описано в літературі.

Ветлікар Запорозької округи А. Славін описав масові захворювання вел. рог. худоби (до 70%) телязіозом очей. До цього часу таке захворювання було описано в літературі як поодинокі, рідко спостережувані випадки.

Фіноз на свинях на Україні має досить широке розповсюдження від 2,5% (Київ) до 9% (Волинь). Головною метою стерилізації м'ясних туш для споживання було виварювання їх. П. І. Сперанський (Дарницький холодильник) широко застосував спосіб заморожування фінозних туш, при чому витримування замороженої при температурі 12—15 нижче нуля туші в холодильнику від 14 до 21 дня давало повне знищення паразита. Це доведено макро та мікроскопічними дослідями. Така метода значно збільшує проти виварювання цінність т. зв. умовно гідних туш і значить має значні економічні переваги.

Вважаємо за потрібне згадати за праці, що їх присвячено розробці окремих наукових питань.

Деякі роботи присвячено здобуванню та вживанню виготовлених за Безредьком препаратів проти стрепто-та стафілококових захворювань. Безредько запропонував для лікування таких захворювань вживати фільтрати культур цих бактерій. Він установив, що при культивуванні стрепто-та стафілококів у термостаті в поживній речовині починає накопичуватися

т. зв. антивірус, який не допускає дальшого росту мікробів. Коли таку культуру фільтруванням очистити від мікробних тіл, то нею можна користуватись як лікувальним препаратом. *І. Я. Садовський* (Харків) виготовив за методою Безредька т. зв. фільтрат-бульон-вакцини проти залозування у коней та інших стрептококових і стафілококових захворювань. Препарат цей практично вживався для примочок на місці процесу, для впорскування під шкіру та в синю жилу і давав гарні наслідки, про що свідчить спостереження самого автора, а також інших (*Виноградов з Винниці, Ляшенко*).

Так, *В. Ф. Ісполатов* (Дніпропетровське) знову, як і в 25 році, піднімає питання про необхідність переглянути встановлений ніби факт існування в нас на Україні т. зв. Борнавської хвороби. Він доводить, що у нас реєструється як Борнавську хворобу інші захворювання, напр. т. зв. злаякісний гепатит у коней.

Проф. *Мальцев* (Харків) пропонує значно спрощену техніку операції фістули копитового характеру. Крім спрощення ця метода скорочує післяопераційний термін лікування. Операцію за цією методою було перевірено з гарними наслідками на багатьох хворих.

Роботи в галузі нормальної анатомії тварин. — Катедра нормальної анатомії при Київському Вет.-зоот. І-ті, якою завідує проф. *Б. Домбровський*, випустила декілька праць, присвячених вивченню різних відділів м'язів тварин. Цими роботами встановлено нові дані щодо опису цілої низки м'язів.

Можемо нагадати статті асист. *А. Максименка*, асист. *В. Касьяненко* та студ. *Д. Свердлика*, що їх надруковано 27 р. в німецьких анатомічних журналах. Проф. Домбровський зачитав дві доповіді на всесоюзному з'їзді анатомів, зоологів та гістологів у Ленінграді (грудень 1927 р.) та надрукував у німецькому анатоміч. щорічнику роботу про морфологію дихальних м'язів.

Закінчуючи огляд, ми змушені сказати, що він далеко неповний. Багато праць минулого року ще чекає на своє друкування.

Бібліографія.

Про телій.

Агалли Н. Д., проф. К вопросу об иммунизации лошадей против сибирской язвы по методу Безредко. „Тр. II с'езда 1927 г.“¹⁾ *Морозова, Е. М.* К вопросу о зараженности кож-сырья спорами сибиреязвенной палочки. „В. Д.“, ч. 8²⁾ *Клишевский Н. И.*, О жизнеспособности и вирулентности бас. Anthracis после окраски. „В. Д.“, ч. 8. *Котляревский*, Кишечная форма сибирской язвы „В. Д.“, № 5. *Кошевой В. В.*, К вопросу о лечении сибирской язвы. „В. С. В.“, № 9³⁾. *Кудряцев Г. и Д. Романов*, Реакция преципитации при диагностике сибирской язвы. „В. Д.“, № 9 також № 10 та „Тр. II с'езда“. *Кудряцев Г. и Д. Романов*, Роль кожного иммунитета при получении специфических противосибиреязвенных сывороток. „В. Д.“, ч. 8 та „Тр. II с'езда 27 г.“. *Неводов, А. П.*, I. Экспериментальная проверка противосибиреязвенного иммунитета у лошадей в результате однократной кутивакцинации первой вакциной; II. Испытание пригодности кутиметода для массовых прививок; III. Опыты по однократной иммунизации лошадей второю вакциною Ценковского. „В. С. В.“, № 11. *Никольский Д. Л.*, К вопросу о сибиреязвенных прививках. „В. С. В.“, № 13. *Резо, проф.*, К вопросу об участии ретикуло-эндотелиальной системы в создании иммунитета при сиб. язве. „Тр. IV с'езда 27 г.“. *Рубинский, Е.* На статью А. П. Неводова: Экспериментальная проверка противосибиреязвенного иммунитета у лошадей. „В. С. В.“, № 24. *Розенберг, Р. М. и Д. С. Романов*, Метод получения преципитирующих сибиреязвенных сывороток высокого титра. „Тр. II с'езда 27 г.“. *Соловьев, М. Н.*, Каждый иммунитет при помощи вакцин Ценковского у морской свинки по методу Безредко. „Тр. II с'езда 27 г.“.

1) „Тр. II с'езда 27 г.“ в умовна ознака повної назви „Труды второго с'езда научных и практических ветработников Украины 25—29 мая 1927 года“.

2) „В. Д.“ в умовна назва журналу „Ветеринарне Діло“.

3) „В. С. В.“ в умовна назва журналу „Вестник Современной Ветеринарии“.

Про сап.

Альмов, А. и Гурвич, Б., Материалы к вопросу о роли ретику-эндотелиальной системы в защитных реакциях организма. „Пр. В. и К.“, № 9¹⁾. *Боровский, П.*, Изыскание способа получения сыворотки против сапа. „Тр. II с'езда 27 г.“. *Василець, Я.*, Возможно ли выздоровление при сапе. „В. Д.“, ч. 10. *Вышеvesкий, С.* проф. и *Маккавейский, В.*, Дальнейшее исследование по сапу. „Тр. II с'езда“ 27 г. *Неводов, А. и Вайнтроб, Л.* К вопросу о провокации скрытых форм сапа у лошадей. „Пр. В. и К.“, № 9. *Орлов, Ф.* проф., Опыты применения пассивной анафилаксии для диагноза сапа у лошадей. „Пр. В. и К.“ № 1. *Петров, И.* проф. и *Б. Гурвич.* Оксидовая реакция в сапных узелках. „Пр. В. и К.“, № 4. *Петров, А.* проф., *Садовский И. и Гурвич, Б.* К вопросу об экспериментальном сапе у кошек. „Пр. В. и К.“, № 10.

З туберкульозу.

Кудрявцев, А., „Абсорбция эритроцитами туберкулина“. „В. Д.“, ч. 6. *Обуховский, Б.*, Элиминация бацилл t. b. с. и В. С. С. с молоком коров, обработанных вирулентной культурой и культурой В. С. С., „Тр. II с'езда 27 г.“. *Обуховский, Б. и Пашковский, А.*, Вакцинация телят против туберкулеза по методу Calmeta и Guerina. „Матер. Укр. Ком. по изучению ВСГ.“ „В. Д.“, ч. 2. *Обуховский, В.*, Материалы по применению туберкулина при диагностике туберкулеза рогатого скота. „В. Д.“, ч. 6.

Про ящур.

Рево, М., проф., Опыт экспериментального изучения ящура. „Тр. II с'езда 27 г.“.

Про сказ.

Козелкин, П., Антирабические прививки сельско-хозяйственным животным. „Тр. II с'езда 27 г.“. *Михин, Н.* и проф. *Титов, Н.*, К вопросу об иммунизации собак посредством однократной прививки антирабической вакцины. „Тр. II с'езда 27 г.“.

З піроплазмозу.

Ельманов, В., Продолжение опыта предохранительных прививок при пироплазмозе кр. р. скота. „В. Д.“, ч. 2. *Иванов, П.*, проф., Клещи Харьковского района. „В. Д.“, ч. 11—12. *Марков, М.*, Клещи, переносчики пироплазмоза на Украине, их распространение и биология. „Тр. II с'езда 27 г.“.

З гематології.

Начко, И., К вопросу об установлении лейкоцитарной формулы нормальной крови кр. р. скота. „В. С. В.“, № 23. *Неводов, А.*, Материалы к изучению картины крови, как способа диагностики. „Пр. В. и К.“, № 4. *Неводов, А.*, Изоагглютинационные свойства крови лошади. „Пр. В. и К.“, № 9. *Никольский, И. и Стадниченко, А.*, Определение количества гемоглобина у здорового рогатого скота и лошадей по гемометру Sahli „В. Д.“, ч. 9. проф. *Понировский, Н.* и прозектор *Цветков, Т.*, Группировка крови по реакции изогглютинации. „В. Д.“, ч. 9. Проф. *Преображенский, А. и И. Старостюк*, Клинические и экспериментальные исследования над реакцией оседания эритроцитов. „В. Д.“, ч. 6.

З паразитології.

Иваницкий, С., К фауне трематод позвоночных Украины, „В. Д.“, № 5 и № 8. *Славин, А.*, Телязиоз глаз крупного рогатого скота. „В. С. В.“, № 5. *Сперанский, П.*, Финноз свиней, распространение его на Украине, методы стерилизации туш и меры борьбы. „В. С. В.“, № 15.

Праці на окремі теми.

Виноградов, Н., Опыт практического применения стрептококковой и стафилококковой фильтрованной бульонной вакцины по Безредько. „В. С. В.“, № 19. *Ильяшенко, Н.*, К вопросу об изготовлении и практическом применении антивирусов. „В. Д.“, ч. 7. *Садовский, И.*, Стрептококковый токсин и мыт. „Тр. II с'езда 27 г.“. *Садовский, И.*, Вакциноterapia мыта фильтрат-бульон. вакциной. „Пр. В. и К.“, № 1. *Исполатов, В.*, Эпизоотический энцефалит лошадей (болезнь Борна). „В. Д.“, ч. 5. *Исполатов, В.*, Инфекционный аборт коров и связь его с узелковым вагинитом. „Тр. II с'езда 27 г.“. *Котляревский, В.*, Влияние специфических иммун сывороток на культуру патогенных микробов. „В. Д.“, ч. 6. *Кошевой, В.*, Приготовление мясо-пептон-агара. „В. С. В.“, № 3. *Лисицкий, проф.*, Роль и значение ветеринарной медицины в изучении конституции животных. „В. Д.“, ч. 1. *Мальцев, М.*, проф., К лечению оперативным путем фистулы копытного хряща у лошадей. *Масловский, Р.*, К вопросу о возможности влияния дефибри-

¹⁾ „Пр. В. и К.“ е умовна назва журналу „Практическая Ветеринария и Коневодство“ „Україна“, кн. 5.—11.

нированої противочумної крові на супоросних свиней. „В. Д.“, ч. 8. Михайловский, Применение протеино-терапии. „В. Д.“, ч. 7. Преображенский, А., Кофеин, как сердечное tonicum. „В. Д.“, ч. 1.

З анатомії.

Домбровский Б. проф., 1) К морфологии дыхательного аппарата млекопитающих, 2) Ритм эволюции на основании анатомических данных, 3) Изучение корреляции, как метод синтеза анатомических структур и анализа морфологических процессов. „Доклады Всесоюзному съезду анатомов, зоологов и патологов в Ленинграде 27 года“. Домбровский Б., Zur Morphologie und Dynamik der Atmungsmuskulatur der Säugetiere. „Zeitschrift für Anatomie und Entwicklungsgeschichte“, Bd. 84, Heft 5/6. Касьяненко, В., Der M. obliquus abdominis externus profundus beim Hunde. „Anatomischer Anzeiger“, Bd. 64. Максименко, А., Zur Morphologie des M. obliquus abdominis internus einiger Säugetiere. „Anatomischer Anzeiger“, Bd. 64. Свердлик, Д., Der Musculus intercostalis marginalis des Pferdes. „Anatomischer Anzeiger“, Bd. 64.

Михайло Леонтович та О. Пінус.

Економіка.

Наступний огляд є продовження роботи, що її розпочато в минулому році (див. „Україна“, 1926 р., кн. 4). Прагнучи як найповніше охопити наукову продукцію, довелося поширити також бібліографічний бік завдання шляхом урахування по змозі всієї маси економічних робіт на Україні, позначених 1927 роком¹⁾.

Як і торік, обминаємо видання повторні, перекладні і ті, що видрукувані на Україні випадково — з причини порядку технічного. До огляду не потрапляють також статистичні матеріали, роботи з сільсько-господарської економіки як такої, та вузько-спеціальні розвідки в справі банківій, техніко-торговельній, організаційно-кооперативній тощо.

Оглядаючи науковий доробок української економічної думки, тоб-то спиняючись на працях дослідницьких, що користуючися відповідними методами вносять щось нове до скарбниці попереднього знання, в інтересах більшої повноти загальної картини прикладаємо цей критерій, трактуючи його досить широко: треба визнати, що частина книг, які складають об'єкт наступної аналізи, мають деякий ухил у бік науково-популярних робіт, інші знов у бік відомих, часом не в достатній мірі опрацьованих оглядів чи планів.

Врешті фіксуємо 68 окремих видань і 18 головніших статтів. (Торік 35 книг і 16 журнальних робіт).

Як і в минулому році, основним видавцем економічної книги є різні державні відомчі та господарчі установи, що зацікавлені в суто практичних, прикладних дослідах. Відомчі видання республіканського та місцевого значіння складають більш як $\frac{4}{5}$ всієї книжкової продукції в галузі економіки (55 видань). Тут ведуть перед Ц.С.У. (Центральне Статистичне Управління України) та український ДержПлан (Державна Планова Комісія).

Ц.С.У. видало за рік низку надзвичайно цінних статистичних збірок. Кільканадцять з них містять провідні статті, що в більшості на жаль подають лише формальну аналізу зібраного в них цифрового матеріалу. Поруч з тим Ц.С.У. зрідка видає також і окремі індивідуальні праці часом значної наукової вартости. В цілому в роботі Ц.С.У. відчувається виразна плановість. (Крім того Ц.С.У. випустило для широкого вжитку серію пре-

¹⁾ Варт одмітити, що виконання цього завдання стало можливим виключно через допомогу відділу Українська Всенар. Бібл. України, де автор здобув змогу добитися видань, що не позначені навіть в „Літопису Українського Друку“. Хоч, правда, цілком ви-черпального комплексу книг поточного часу, що виходять на терені У. С. Р. Р. не має ще й В. Б. У.

красних науково-популярних брошур з різних галузів народного господарства України).

Головна заслуга ДержПлану в минулому році це є закінчення серії праць його Комісії по металу, що широко висвітлює економіку української металової промисловости, та дальша праця над складанням „Контрольних цифр“ народного господарства України (Фіксуємо 14 видань ДержПлану).

Пожвавив свою видавничу діяльність НарКомФін (6 цікавіших робіт). Менше чути РадНарГосп (3 книги) та НарКомЗем (2 книги) і зовсім не подає голосу НарКомТорг та центральні органи транспорту. Виявили активність так звані „Южный районный“ та „Харьковский Горнозаводской“ комітети (Вивчення тяжкої промисловости, 4 роботи).

Наукові установи (В.У.А.Н., дослідчі катедри) та позавідомчі видавництва випускають економічну книгу майже як виняток; 1927 року з'явилось всього 8—9 книг такого здавалося б природнього походження, та й тее це в своїй академічній частині відбитки з „Записок“, що ще не поспіли вийти у світ, та збірники, що стоять на межі поміж окремим виданням та випуском академічного журналу.

Книги присвячені економіці певних районів також в більшості є відомчого характеру: чотири книги видали окрплани, три окрвиконкоми, дві земвідділи тощо. Дещо на провінції зробили і наукові установи разом із краєзнавчими організаціями та досвідними станціями, але дуже мало: разом 6 робіт.

Продовжуючи огляд видавців української наукової літератури звертаємося до periodic'и. Журнали знову розбиваємо на відомчі, на періодичні видання наукових установ, на загальні журнали і врешті на спеціально-економічні.

Проте питома вага окремих із зазначених тут груп буде значно відмінніша ніж відповідних груп видань неперіодичних: з 18 значніших наукових статтів в галузі економіки минулого року 14 вміщено власне в наукових виданнях і лише 4 у відомчих.

З останніх притягають увагу економіста насамперед органи статистичні. Деякі з цих журналів містять економічні аналізи своїх цінних статистичних матеріалів. Такий економічний характер набувають перш за все „Статистичні бюлетені“ харківського та київського ОкрСтат Бюро, почасті „Бюлетень Винницького Ст. Бюро“ та „Статистика Полтавщини“¹⁾.

Інші відомчі органи робіт дослідчого характеру майже не містять (спеціально економічний журнал „Хозяйство України“ та „Більшовик України“ тим часом обминаємо).

Без порівняння багатші періодичні видання наукових установ. Але й тут з тридцяти журналів, що в них можна було сподіватися знайти економічні розвідки, 14 зовсім не мають таких — це насамперед „Записки“ інститутів народньої освіти та інститутів сільсько-господарських (ВиШ'ів, що як-ні-як мають у своїй складі економічні катедри!). У 7-ми вишівських журналах економічні статті зустрічаються як випадковий гість і лише 9 наукових органів на Україні беруть сталу участь в дослідчий економічній роботі, при чому треба зауважити, що більшість з них випускають по одному числу на рік і що із згаданих дев'яти журналів лише три видають власне вищі школи (київські інститути народнього господарства та кооперативий і волинський землеустрійний технікум.). Три видає В.У.А.Н., два — дослідчі катедри (Кооперації у Києві та Світового

¹⁾ Найбільше цифрового матеріалу подає „Статистична хроніка“ Ц. С. У.

господарства у Харкові). Один — Сільсько-Господарський Науковий Комітет при НарКомЗем'ї (до певної міри, власне, відомче видання ¹).

Врешті в цілому можна зауважити, що беруть активну участь у науково-економічній роботі виключно науково-економічні установи — спеціальні школи чи науково-дослідчі катедри, відповідні відділи Академії.

ВиШі, що мають кілька економічних кафедр, але поруч також інші факультети чи цикли дисциплін до своїх друкованих органів дослідників-економістів як загальне правило не притягають.

Розподіл виданих 1927 року робіт по окремих галузях економічної науки безперечно відбиває накреслену організаційну структуру сумарного видавничого апарату.

Перш за все підкреслюємо сумну неплідність української теоретично-економічної думки: з 86 зафіксованих у нас публікацій на теоретичні теми маємо лише один відбиток і сім статтів — навіть менше ніж у минулому році, що теж не порадував був читача значними досягненнями в цьому напрямі. Вся сума зусиль наших економістів скеровується в бік дослідження переважно сучасного народного господарства України, майже всі роботи мають виразно ідіографічний характер: тут ясно позначається видавничая активність окремих господарчих органів, що шукають вирішення найактуальніших проблем їхнього сьогодні і поруч матеріяльна неспроможність установ академічних.

Далі впадає у вічі, що мало не дві третини досліджень прикладної економіки присвячено двом основним галузям народного господарства — сільському господарству (з с.-г. кооперацією — 24 роботи) та промисловості (26 робіт). На вивчення фінансів, на вивчення самого населення, на синтетичні праці припадає значно менше дослідницької енергії. Але виключно мало уваги приділено процесам обміну.

Роботи, що вивчають економічне життя інших країн трапляються як виняток ²), та й ці дослідження в більшості мають на оці знов таки господарчі завдання України. Цей факт безперечно є ознакою бідности нації на дослідницьку енергію, яку тимчасом переводиться скеровувати виключно в бік безпосередньої практичної актуальности. Звичайно, тут позначається й історична доля України, що довгий час була позбавлена можливости творити підвалини своєї науки.

На закінчення формальної аналізи нашої економічно-дослідницької продукції кілька спостережень що до мовного питання. В цілому, окремих виданнів вийшло українською і російською мовами приблизно нарівно (торік переважали російські видання). При чому по відомчій лінії рішуче переважає російська мова (28 книг проти 15). Деякі органи залишаються, очевидно, непоборними цитаделями російської культури. (Тут веде перед ДержПлан ³) і в міру своїх сил РадНарГосп та, як це не чудно, НарКомЗем — по лінії меліораційній). Серед провінційних видань незначно переважають українські. Наукові установи та видавництва випускають виключно українську економічну книгу ⁴). Статейного матеріялу теж більше

¹) Орган Українського Інституту Марксизму — „Прапор Марксизму“ є загально-науковий журнал.

²) Два випуски з „Трудів Комісії по Металу..“; стаття акад. Л. Яснопольського („Німецька валюта“) та ст. О. Лапонога (Див. „Реєстр праць“).

³) Зауважимо, що культурна позиція ДержПлана не збігається з його позицією економічною. В своїх виданнях та роботі ДержПлан послідовно боронить українські господарчі інтереси. Аргументом за російську мову деяких економічних праць може бути міркування, що вони в певній мірі адресуються до центральних союзних органів. В таких випадках Ц. С. У. використовує метод двох видань.

⁴) Підручні економічні книги поділяються нарівно поміж російськими та українськими. Серед науково-популярних видань переважають українські, але не безумовно (13 і 8 книг).

українського (Згадане становище відбивається і по лінії тематичній: книги присвячені промисловості, більш як на $\frac{1}{5}$ російські, серед сільсько-господарських — позначається робота Ц.С.У та наукових установ — переважають українські; теж серед робіт по вивченню фінансів України).

Переходимо до огляду бодай головніших робіт з кожної галузи економічної науки.

Більших робіт з теоретичної економіки минулий рік, як вже згадувалося, нам не приніс.

І. Дашковський свою інтересну статтю „Світове господарство та закон вартости“, що є фрагмент розпочатої роботи на виключно важливу тему — теорія міжнародних економічних відносин — присвячує суто-теоретичній проблемі. Центральною думкою цієї частини праці автора є твердження, що основною формою в якій діє закон вартости у сучасній світовій торгівлі є розбіжність вартости по різних країнах на ґрунті різного рівня розвитку продукційних сил та міри акумуляції.

Добре скомпанована робота Б. Радзиковського, що збудована на докладнім вивченні відповідної літератури, дає виразне і правдиве уявлення про теорію грошей в наших радянських умовах.

Теорії земельної ренти в економіці переходової доби присвячені статті А. Сліпанського (автор стоїть на безумовних лєнінських позиціях, відкидаючи існування в наших умовах абсолютної ренти, і визнаючи існування диференціальної) та Г. Сагарди. Остання, широко охоплюючи тему, ґрунтується часом на недоведених припущеннях і має трохи формальний характер. Автор не добачає в умовах С.Р.С.Р. жадної земельної ренти.

Проф. А. Синявський зробив вельми цінну спробу освітити ще зовсім не розроблену проблему методології економічної географії. Невелика розміром робота виявляє глибоке знання літератури та широкий підхід автора до теми¹⁾.

Виразно розуміючи, що „складання балансу потребуватиме детального опрацювання основних проблем політичної економії, вважаючи на конкретні умови сучасного народнього господарства С.Р.С.Р., відомий автор В. Мишкіс пробує в „Прапорі Марксизму“ зробити теоретичну підготовку до своєї цінної прикладної роботи на відповідну тему (див. далі). Але авторові в його розкиданій статті не вдається доладу навіть поставити порушене питання²⁾.

З галузі сільського господарства фіксуємо 24 роботи. Згадаємо тут за головніші або більші з них.

М. Гуревич випустив нову книжку „Питання сучасного селянського господарства України“, що щільно звязана з попередніми працями автора. Робота ґрунтується на новіших (до 1926 р. включно), прекрасно розроблених статистичних матеріалах і освітлює основні соціально-економічні процеси, що відбуваються в радянському селі. Головніші висновки, правда нині є загально відомі: загальний низький рівень господарської могутности українського селянського двору; повільне знову ж таки загальне піднесення всіх груп, і найвиразніше піднесення власне груп найміцніших. Але детальніша аналіза орендних стосунків, джерел прибутків, найманої праці тощо дає дуже багато для пізнання сучасної динаміки нашого селян-

¹⁾ На методологічну тему маємо ще статтю Л. Крыжова „О предмете и методе экономической политики“. Над методами статистичних досліджень працював В. Руденський. Згадаємо також статтю Ю. Міхівського-Пастерні „Середні показники“.

²⁾ Не можемо тут обминути, що 1927 р. вперше на терені України з'явився український переклад І книги І тому Марксового „Капіталу“. Переклад зроблено з німецького видання 1914 року. Редактори А. Річицький та В. Щербаненко.

Про теоретичні статті в „Хов. України“ див. окремо в огляді журналів.

ського господарства. Вужча темою велика колективна праця за редакцією *М. Левенштама* „Диференціяція сел. господарства на Україні“. Недостача потрібних матеріалів часом не дає можливості авторам подавати глибшу аналіз. Особливість роботи — її виразна „практична“ установка: автори роблять безпосередні політичні висновки зі своїх висновків економічних. З останніх головніші: зростання середняцьких груп в наслідок господарського піднесення незаможників; часткова пролетаризація останніх; великий темп піднесення куркулівської верхівки, незначної за своїм абсолютним розміром.

Прекрасним доповненням до цих дослідів є роботи місцевого характеру на аналогічні теми. Вкажімо на чотири з них.

Праця *А. Вайндраха* присвячена аналізі соціальних процесів у степовому українському селі. В розпорядженні автора багатий, хоч не до кінця використаний матеріал. Аналіза вдумлива і влучна. Один з центральних висновків автора — „ступень концентрації хозяйств вокруг среднего типа является чрезвычайно незначительной“. *С. Шпак* присвятив свою надзвичайно цінну як матеріалами так і висновками велику статтю оренді земель на Харківщині. Оренда землі разом з надбанням інвентарю, це є основний напрямок в якому йде нагромадження господарчої енергії в селі; в зв'язку з цим, орендарями є заможні та куркулі, а здають в оренду землю незаможницькі групи, що позбавлені інвентарю. Зокрема 67% всіх господарств вимушені наймати робочий скот. *А. Еме* розглядає організаційний лад селянського господарства в аспекті завдань агрономії знову причорноморського (степового) району. Автор робить висновок, що диференціяція економічна — майна викликала диференціяцію господарсько-організаційну і це привело до утворення різних господарських типів. (А звідси виходить, що повинно диференціювати самі агрокультурні заходи, що прикладаються для піднесення сільського господарства). Дуже цінна особливо своєю динамічністю також робота *В. Хрисонопуло (Валентинова)*, що вивчає сільський ринок Зінов'євщини. Взагалі треба підкреслити, що власне лише таке порайонове вивчення економіки українського села може дати правдиве та глибоке уявлення про динаміку селянського господарства в цілій республіці та про соціально-економічні процеси, що в ньому відбуваються.

Аналізі селянських бюджетів присвячені праці *О. Тихомирова* (синтетичного, широкого охоплення свого багатого матеріалу автор не дає. Аналіза має формально-статистичний характер) та *В. Акиманського* (Аналіза по питаннях праці, землі, капіталів, загального балансу).

Мають велике значіння для пізнання українського сільського господарства ці дві роботи Ц.С.У.: „Підсумки весняного обслідування сіл. госп. України в 1926 р.“. Тут максимальну цінність являє табличний матеріал, але й скупі висновки мають колосальне значіння. Цінна вступна методологічна стаття *Г. Вербицького* — „Предварительные итоги выбор. обслед. сел. хоз. Укр. в 1927 г.“. Оброблені питання зв'язані з засівом і скотом — чіткі висновки з цінного матеріалу. З галузі сільського господарства одмітимо ще сугубо практичну роботу *Б. Клопотова і С. Кордюмова*, що вяснює запаси торфа на Україні, і можливості його використання. На жаль брак попередніх дослідницьких праць з цієї ділянки тим часом не дали можливості авторам певніше обґрунтувати деякі важливі для нашого народнього господарства положення і плани. Вкажімо також на цікаву спробу *М. Кушніренка* вивчити економічний ефект задільної оплати сільсько-господарської праці на практиці цукротрестовських сільгоспів¹⁾.

Як бачимо, в галузі дослідження економіки сільського господарства

за рік на Україні зроблено чимало. Особливо багато уваги приділено вивченню соціальних процесів села та досягненням по лінії основних елементів селянського господарства. (Щодо останнього власне маємо тим часом докладну статистичну обробку матеріалу).

Переходячи до дослідів з ділянки промисловости (26 робіт), насамперед одзначаємо Труди Комісії по Металу при українському ДержПлані, яка 1927 року закінчила серію робіт (№№ 8—20), що їх було розпочато торік.

В двадцятьох книжках за певним, очевидно наперед виробленим планом, широко висвітлюється економіка української металової промисловости. Загальна „установка“ всієї колективної праці цілком виразна — вияснюється місце української металової промисловости в загально-союзній і на чільне місце висовується проблема районування (теми робіт див. у додатку). Проте редакційна комісія не звязує авторів, і печать їх індивідуальних поглядів позначається на кожній окремій розвідці. Врешті від такої редакційної толерантности ціла робота виграє щодо науковости та об'єктивноости і зовсім не втрачає на яскравості останніх висновків. Загальному планові роботи дещо можна закинути: не висвітлене економічне оточення (середя), що в ньому розташована і діє наша металургія, часом окремі розвідки повторно трактують теж саме питання, тощо. Але це є деталі в порівнянню із значністю виконаної праці в цілому. Згадаємо важніші досліди цього циклу. *Л. Н. Яснопольський* досліджує проблему капіталів. Автор нагадує, що і перед війною внутрішнє нагромадження в нашій металопромисловости було недостатнє для її розвитку — неминуче було притягнення капіталів з-за кордону. Нині потрібної для дальшого планового поширення української металової промисловости суми в середині країни здобути неможливо. Цей песимістичний висновок викликає серйозні заперечення, але зауваження автора заслуговують на максимальну увагу. Дві прекрасні роботи — проф. *Я. Диманштейна* і *О. Шатана* розглядають — перша територіяльні взаємини поміж металургією, рудною та вугільною промисловістю²⁾, друга — проблему робочої сили в основних промислових районах Радянського Союзу. Тут констатується, що в Донбасі утворюється власний резерв робочої сили; приплив робочої сили з півночі зменшується; утворюється економічний звязок поміж Донбасом та аграрно перенаселеним Правобережжям. Натомість центральний чорноземний район починає скеровувати свої зайві робочі руки (замість у Донбас) в центральний промисловий район. Обидві згадані роботи включають в собі розробку деяких загальних теоретичних положень і цей номографічний елемент робить їх особливо цінними.

Остання робота цієї серії ґрунтується на всіх попередніх дослідах і має синтетичний характер. Належить вона знову проф. *А. Диманштейнові*. Тут остаточно вирішується питання доцільного розміщення металової промисловости, виходячи з принципу її максимально можливого ефекту. В С.Р.С.Р. неминуче має зростати питома вага металургії Півдня та згодом Кузнєцького басейну у Сибіру, за рахунок промисловости Північно-Західного та Центрального районів. Складніше стоїть справа з деякими окремими галузями металової та машинно-будівельної промисловости.

Щільно наближаються до праць ДержПлану „Труди Южного Районного і Харьковского Горно-Заводского Комитетов“. Вони присвячені вивченню природнього багатства, продукції, ринків та шляхів сполучення

1) Солідну працю *А. Ярошевича*, що має велику наукову цінність „Капіталістична оренда на Україні за польської доби вв. XVI—XVIII“ виключаємо з свого огляду, як роботу історичну.

2) Ця книга проф. Диманштейна потрапила помилково також в наш огляд попереднього року. Вона позначена роком 1927.

Донбасу. В 1927 році вийшло чотири випуски, що розглядають кожний зокрема — мінеральне паливо, метал, руду і сіль. В порівнянні з працею ДержПлану ці роботи мають, так би сказати, економ.-географічний ухил і менш дослідний характер. Але разом з тим вони є незаміниме джерело для пізнання промисловости Донбасу.

З окремих робіт промислової групи зазначимо далі такі:

Книга „Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація У.С.Р.Р.“ за ред. С. Зарудного *безумовно цінна вкладка в нашу небагату літературу про українську промисловість. Тут зібрано значний матеріал малопрístupний для читача. Д. Соловей склав вельми корисний огляд смушкової промисловости та торгівлі України, використавши весь доступний матеріал. Необхідне джерело для вивчення державної промисловости є так званий „Сводный производственно-финансовый план государств. промышленности У.С.С.Р. на 1926—27 г.“, що видає РадНарГосп; цей щорічний перспективний огляд нині зробив безперечний крок наперед особливо щодо повноти охопленого матеріалу. Огляд провадиться не лише по окремих ділянках промисловости, але й по окремих проблемах (праця, раціоналізація, тощо).

Великий науковий інтерес викликають дві розвідки О. Плевако з історії української цукрової промисловости. Не дивлячись на історичний характер цих робіт, вони набувають врешті практичного значіння, висвітлюючи шляхи розвитку основної у нас промисловости на ґрунті сільсько-господарської сировини, допомагаючи розібратися в одній з найактуальніших проблем нашого промислового життя. Синтетичний характер має велика стаття проф. П. Фоміна — „Промышленность Украины“, що наче є дальше поглиблення відомої праці автора „Украина. Экономическая характеристика“. Нова робота вводить читача в саму гушавину найскладніших проблем української та загально-радянської економіки і не задовольняє нас хіба своєю загальною структурою.

Якщо по лінії сільського господарства дослідницька робота на Україні, найбільш, як ми бачили, позначилася на пізнанні соціальних процесів села, то тут, по лінії промисловости, центральним об'єктом дослідження, як показує наш огляд, стала, власне, тяжка промисловість та її основний терен — Донбас.

Більших робіт присвячених обміну можемо зафіксувати лише три.

Академик К. Воблий, продовжуючи свої дослідження економіки і зокрема зовнішньої торгівлі Польщі, опублікував розвідку „Польський ринок смакових і харчових надб'їв“ (Цукру, спирту, вин, тютюну, крохмалю), що містить вельми цінний матеріал для дальших економічних висновків. Шкода лише, що польський ринок автор розглядає не в українському, а у загально-російському (праця стосується до 1905—13 років) аспекті, що правда, у певній мірі обумовлено характером первісних статистичних матеріалів.

Книга проф. О. Попова „Хлібна торгівля України“, що присвячена вивченню українського передвоєнного хлібного експорту, викликала в пресі вельми різномірну оцінку. Ця робота вперше в точному числовому позначенні вияснила передвоєнні ринки збуту нашого збіжжя і зокрема характер залежности внутрішньо-імперських районів від українського хліба. Поруч з тим, виходячи з аналізу хлібо-експортної кризи 1912 року, автор обґрунтовує тезу, що Україна надалі не зможе піднести свій зерновий вивіз до розміру 1909—10 років. Це твердження, що викликало було одразу рішуче заперечення, дістало врешті чи не загальне визнання і стало одним з аргументів за жвавішу інтенсифікацію та індустріалізацію українського сільського господарства.

Із згаданих „Трудов Комиссии по Металлу“ одна невелика робота торкається стосунків ринкових: *Е. Перельман* досліджує ринки металової промисловости спочатку в територіяльному розумінні і далі за споживачами. Автор підкреслює, що в сучасних умовах, коли потреба в металі досягає передвоєнної, а його продукція виносить щойно 60% колишньої, нашої промисловости не вистачає металу навіть на підтримку свого основного капіталу.

Торкається процесів обміну також згадана вище брошура *В. Хрисопуло* „Товарность сел. хоз... Зиновьевщины“.

З публікацій на фінансові теми з науково-дослідчого боку цікавіші власне статті. Сім зафіксованих у нас окремих виданнів мають відомчий характер і інтересні вони переважно своїм матеріалом. Зокрема „Пояснювальна записка... про виконання державного бюджету УСРР“, не дивлячись на суто формальний характер цієї роботи є найліпший матеріал для вивчення та розуміння республіканського державного бюджету. Брошура „Обложение сел. хозяйства Украины...“ аргументує доцільність нашої нової системи обрахования сільсько-господарського податку (виходячи не з окремого їдця, як в Р.С.Ф.Р.Р., а з селянського господарства).

Розвідка академіка *Л. Яснопольського* „Німецька валютна реформа та господарчий стан Німеччини“ відзначається, як і інші роботи автора, ґрунтовною проробкою матеріалу та цікавими висновками). (Германська валюта, як і радянська, має переходове значіння і перебуває в стані „несталості рівноваги“). Стаття *С. Ратнера*, „Банковая политика та товарные цены“ має значний теоретичний інтерес особливо в частині, що присвячена проблемі криз в плановому господарстві. Цілом на нашу думку методологічно правдиво при розгляді цього питання увага скеровується у бік технічних передумов кризи. Як і в інших своїх публікаціях, автор доводить неминучість криз і в наших умовах. (Для поглиблення теми необхідно поширити розгляд власне проблеми циклічності розвитку радянського господарства).

З демографічних робіт безперечно найцінніша *Ю. Корчак-Чепурківського*, що опублікована в формі провідної статті до збірника Ц.С.У „Природний рух населення України в 1924 році“. Автор зробив майстерно аналізу свого матеріалу на ґрунті серйозного вивчення як попереднього становища на Україні так і даних інших країн.

Вивченню приватного капіталу присвячена типово відомча праця: „Частная торговля и промышленность Украины по данным налогового аппарата Н.К.Ф.У.С.С.Р.“ Матеріал сам по собі хоч і однобічний, але дуже цікавий. Аналіз формальна.

Що торкається робіт з вивчення економіки певних районів, що ми їх фіксуємо 17, то за їх частину сільсько-господарського характеру вже згадувалося. Долучимо до них ще інтересний огляд проф. *І. Шимоновича* сільсько-господарської промисловости на українських північно-західних землях у Польщі. (Західній Волині, Хомщині, Поліссю та Підляшші). Автор показує, що ця територія являє собою не лише етнічне, але й економічне ціле з Великою Україною, і що під впливом штучного одриву від неї промислове життя цього району нині занепадає.

Цінним доповненням до „Трудів Комісії по Металу“, що присвячене як раз вивченню оточення, в якому діє наша тяжка промисловість, є збірка колосального і старано обробленого матеріалу *Л. Шишка-Чердиченка* (по суті очевидно колективна робота) „Народное хозяйство Донбаса и грузооборот Донецких дорог“. Чимало уваги присвячено тут також освітленню ринків Донбасу. Менше нового вносить випуск праць

н.-досл. катедри Економіки „Вопросы экономики Дон. Бас.“ Роботи катедри хоч і мало оригінальні мають ширший аніж районний характер.

Нарешті спинимося на двох синтетичних роботах: „Спробі скласти баланс народнього господарства“ *В. Мишкіса* та на „Контрольних цифрах“ на поточний рік. Обидві праці повинно розглядати як підготовчу роботу до прийдешнього вирішення поставлених проблем. Автор першої, розуміючи попередній характер свого дослідження та й загальну неможливість скласти баланс без попереднього вирішення низки теоретичних проблем, пробує проте дати конкретне бодай гіпотетичне числове позначення остаточних висновків. Наведемо тут два таких коефіцієнти. На одну душу населення на Україні у 1924/25 році припадало продукції загальної на 202,8 карбованців, народнього прибутку (непродукційного споживання плюс нагромадження)—108,8 крб.

„Контрольні цифри народнього господарства“ в порівнянні з минулим роком наче загубили свою питому вагу в справі пізнання нашої економіки. Виразно позначився їх практичний характер — подавати безпосередні директиви, намічати леміти до господарських планів та бюджетів. Практичні завдання викликають поспіх та неповноту в проробленні матеріалів. Як одмічається у вступі, „Контрольні цифри...“ не тільки не мали змоги базуватися на загальнім балансі народнього господарства України, але навіть не могли спертися на п'ятирічний план промисловости. В таких умовах і практичність контрольних цифр вельми проблематична. Їх леміти та коефіцієнти можуть бути хіба вихідним пунктом для дальшої практичної роботи в окремих галузях народнього господарства¹⁾.

Проте цінність цієї роботи, як конденсатора колосальної дослідчої енергії дуже велика; і коли згодом „контрольні цифри“ позбудуться особливостей „відомчої праці“, вони набудуть незмірного як наукового, так і практичного значіння.

Врешті неможна обминути роботи економістів на Україні в справі складання підручників для виш'ів, підручних книг спеціального призначення, довідників, то-що. Тут деякі досягнення безумовні. Важніші з книг 1927 року такі:

„Банковое дело. Руководство для банковых работников“ Сост. *С. Г. Певзнер и И. Б. Дрисин*. Вид. Наркомюст'а У.С.Р.Р., ч. I. сс. 347. Поруч з частинами типово підручного характеру як „Кредит і банки“ *С. Певзнера и Г. Окунева* маємо статті глибшого значіння. Дві з них, що освітляють банки Кол. Росії на Заході, належать акад. *Л. Яснопольському*. Цікава стаття *Д. Ратнера* „Кредит и кон'юнктура“, що торкається ролі радянської кред. політики в справі подолання циклічності нар. господарства.

Проф. *Г. Кривченко*. „Нарис світового господарства — Огляд господ. стану головних країн світу“. Вид. „Книгосп.“ с. 343-Х. Ця підручна книга є дуже цінний внесок в укр. економ. літературу. Робота збудована на можливо свіжих матеріалах і позначається ясністю та легкістю викладу.

Е. Шатан. „Теорія зароб. плати“. Лекц. читані на вищих проф. курсах В.У.С.П.С. (Є теоретична плутанина. Немає українських елементів в істор. частині. Занадто мало місця присвячено зар. платні в умовах диктатури пролетаріату).

Й. Маєвський. „Всесвітня сіл.-госп. кооперація“ вид. „Книгосп.“ сс. 303 (Довідково-інформаційний характер).

¹⁾ Пригадуємо зауваження проф. *П. Фомина* (в статті „Промышленность Украины“): „Совершенно недопустимо такое положение, какое имеет место в настоящее время, что серьезнейшие вопросы нашего народного хозяйства получают то или иное разрешение на основании обычных „ведомственных“ подходов...“.

О. Полоцький. „Кооперативний кредит“ (теор. і практ.). Курс лекцій, (більше уваги приділено організаційним моментам).

С. Орлик. „Государств. хлебный контроль“ (организация, деятельность и значение), с. 53.

Г. Шумило. „Економія та організ. сіл. господ.“ вид. Н.-Дос. Кат. С.-Г. Екон. у Києві (сс. 232). (Власне підручник сіл.-госп. економ. Має значні методологічні вартості!).

Крім того у нас починають ширитися економічні брошури науково-популярного типу — вони призначені для ширшого вжитку, але раз-по-раз включають в собі нові, ще не опубліковані матеріали часом прекрасно оброблені. (Або дані зазначені в чужеземній літературі, от як „Сільське господарство Данії“ Ю. Уманця, або „Куди хилиться Англія“ проф. О. Остапенка). Таких видань 1927 року нараховуємо коло двох десятків. Звичайно, основна їх маса присвячена економіці України. Серед авторів зустрічаємо такі авторитетні ймення як В. Чубар, А. Шліхтер, М. Чернов, далі М. Вольф, М. Гуревич. Особливо цінна серія брошур присвячена Х річниці Жовтня, що її видав Ц.С.У. за загальною редакцією М. Авдієнка.

Загальні висновки з огляду української економічної літератури виступають цілком виразно. Власне вони намітилися вже й торік. Вивчення господарського життя України, особливо її важкої промисловости та сільського господарства, не дивлячись на занадто „відомчий“ — поверховий, спішний характер певної частини праць, посувається вперед дуже помітно: кожний новий рік поширює цю роботу і стає рекордним щодо всіх попередних.

Але дослідча робота економістів, як це виявляє аналіз публікацій останніх років, в цілому відбувається цілком стихійно. Брак загальної плановости виявляється по-перше в шкідливій неувазі до попереднього вивчення та вирішення теоретичних проблем, через що окремі ідіографічні розвідки, раз-по-раз багато гублять не тільки на своїй науковій, але й сугубо практичній вартості (1927 року на Україні не вийшло ані одної книжки теоретичного змісту). По друге впадає в око вельми нерівномірний розподіл дослідницької енергії поміж окремими галузями народного господарства. Зокрема ті ділянки економічного життя, що в наших умовах є найтяжчі для дослідження і розуміння — перш за все процеси обміну (проблеми глибини ринку, диспропорції поміж ринком та продукцією, зовнішньої торгівлі, мінових стосунків поміж селом та містом тощо) користуються мінімальною увагою наукових робітників. Те ж стосується і до завдання синтетично охопити національне господарство країни в цілому. А чи не ці питання найщільніше підводять як раз до самих відповідальних ланок соціалістичного будівництва?

Причина вказаної диспропорції цілком ясна — за неї ми вже згадували: в умовах непланової переважно відомчої дослідчої праці її ефект залежить насамперед від видавничої активности окремих установ, що з них кожна зосібна може й дотримує певної послідовности дослідницької праці в межах своїх відомчих завдань.

Якщо поза відомчими організаціями абсолютного плану в творчій науковій роботі утворити мабуть і неможливо, то певна координація навіть індивідуальних зусиль дослідників необхідна і можлива й нині. Ясно, що

¹⁾ Російські вчені на окреме запрошення прочитали два спеціальні курси у харківських виш'ах. Їхні лекції було перекладено на українську мову і „Радянським селянином“ видано. В наслідок маємо по-українському ще дві таких брошури: проф. М. Рожков, „Коротка історія розвитку аграрних відносин“ та проф. М. Шульгин, „Дворянське та селянське землекористування в Росії та на Україні“.

її конечною передумовою є докладне вивчення досьогочасної наукової продукції. Наші зусилля, що конкретизуються в річних оглядах на сторінках „України“ власне й роблять перші реальні кроки в цьому напрямку¹⁾.

Реєстр головних економічних праць 1927 року.

Теоретичні:²⁾ 1. *Дашковський, І.*: „Світове господарство та закон вартости“ („Прапор Марксизму“). 2. *Эфроимский, Е.*: „Кооперация. Опыт теоретич. анализа“ (Вопросы экономики“) (Цю статтю трудно вважати за „теоретичний аналіз“, хоч її основні висновки правдиві). 3. *Сагарда, Г.*: „Существует ли рента в системе економ. переходов. периода“ („Зап. Вол. Землеустр. Техн.“). 4. *Мишкис:* „Баланс нар. госп. та проблеми політ. економ.“ („Прап. Марксизму“). 5. *Радзиковський, Б.*: „Поставлення проблеми грошей в переходову епоху“ („Наук. Зап. Київ. Інст. Нар. Госп.“). 6. *Синявський, А.* проф.: „Методологія економікографії“, сс. 186—138. Відбит. з „Студій з с. г. економіки Укр.“. 7. *Сліпанський, А.*: „Зем. рента в умовах СРСР“ („Вістник с.-г. Науки“). 8. *Целларіус, В.*: „Спроба будови основних розумінь учення про кооперацію“ („Праці Н.-Досл. Кат. Коопер.“).

Сільсько-господарські: 1. „Агрономія та землевпорядження“. (Збірник). Для економіста інтересніша ст. *С. Соснового* „Використання садибної території“. 2. „Білоцерківщина. Сільське Господарство“. с. 132. Білоцерк. кравецьке товариство. (В економічній частині дослідного характеру немає, деякий матеріал подано цікаво, але завше статично). 3. *Бухановський, Л. М.*: „Кооперативні Союзи України на I/VII—1918 року“ (Зап. Кс. Кооп. Інст.) сс. 25—122. (Формальна аналіза матеріалів тогочасного обслідування укр. кооперації). 4. *Вайндрах, А.*: „Основные черты экономики Одессы и Одесск. округа“, сс. 164. Одес. План. Комис. 5. *Гвоздів, М.*: „Присадибне господарство на Харківщині“ („Стат. бюл. Хр. Окр. Ст. Бюро“). 6. *Гуревич, М.*: „Питання сучасного сіл.-госп. України“ Ц.С.У., сс. 182. (Є російське видання). „Диференціація Сел. господарств на Укр.“, сс. 236, вид. „Радянський Селянин“ (Ред. М. Левенштам). 8. *Эмме, А.*: „Организационный строй Крест. хозяйства Причерноморской области“, сс. 40—діагр. Вид. Одес. Крав. дов. станції. 9. *Клопотов, Б. П.* і *Курдюмов, С. В.*: „Перспективы развития торфяной промышленности на Укр.“ сс. 120. Вид. Н.К.Э. У.С.С.Р. 10. *Кушніренко, М.*: „Здільщина в сільському господарстві“, сс. 92—59. Відбиток з сіл.-госп. економ. Укр.“³⁾. 11. *Левенштам, М.*: „Аграрна політика й кооперація“, сс. 133, вид. „Книгосп“ (Дослідного характеру не має. В теоретичній частині плутана. Матеріали цінні). 12. „Матеріали з колективіз. сіл.-госп. Київщини (Доклад І. Козиренка, сс. 56). 13. „Матеріали по вивченню економіки сіл.-госп. Кам'янецької Округи. (До с.-г. районування)“. (Ред. проф. І. Олійника), сс. 62. (Серйозна робота сучасного місцевого характеру). 14. „Підсумки весняного обслідування с. г. на Укр. в 1926 р.“, сс. XII+230 Ц.С.У. 15. „Предварит. итоги выбор. обслед. сел.-хоз. Укр-ы в 1927 г.“, сс. XLV+69. Ц.С.У. 16. *Розов, П. А.* і *Кожин, А. Ю.*: Овраги Украины. Пески Украины, сс. 136. Н.К.Э. У.С.С.Р. 17. *Руденський, В.*: „О качественном и количественном изучении классового расслоения деревни“ (Стат. бюл. Київ. О. Ст. Бюро). 18. *Синявський, А.* проф.: „Дніпрельстан і сіл.-госп. на територии, що буде затоплено“ (нарис) сс. 21. 19. *Тихомиров, О. І.*: „Селянські бюджети“. (Ред. Л. Бухановського) т. II вид. Н.К.Э., Ц.С.У. і „Сіл.-Госп.“ „Селянське буржаківництво на Укр.“. 20. „Харчування сіл.-госп. населення України 1925—26 р.“, сс. XXIV+77. Ц.С.У. (Формальні підсумки в ст. *О. Катова* з цифрового матеріалу). 21. *Хрисополу, В.*: (Валентинів): „Товарність сел.-хоз. і емкость деревенского рынка Зиновьевщины в 1925/26—26/27, сс. 62. Зин. План. Комис. 22. *Шимонович, І.* проф.: „Сіл.-Госп. промислов. на Укр. північно-західн. землях у Польщі“, сс. 22. Відбиток з „Студій“ з сіл. госп. економ. Укр.“. 23. *Шпак, С.*: „Аренда земель в Харківськ. Окр.“ („Бюл. Харк. Окр. Стат. Бюро“). 24. *Якиманський, В.*: „Бюджет селян в 1923—24 р.“ сс. 62. Ц.С.У.

З промислової галузі: 1. „Вопросы экономики Донецакого Бассейна“ вип. I. 1. Кабінет Донецького бас. Науково-Дослід. Кат. Економіки“. 2. „Дрібна (нецензова) і кустарно-ремісничка промисловість України за даними обслідув. 1925 р. сс. XXV+11—Ц.С.У. (Вступна стаття подає деякі формальні підсумки матеріалів.). 3. „Экономический анализ результатов за 1926 опер. год в предприят. Харьков. отд. Сахаротреста сс. 100+116+діагр. (Огляд продукційної роботи має більш бухгалтерський характер. Назвати його „економіч-

¹⁾ Великі надії покладаємо ми на новоутворену „Бібліографічну Комісію Української Академії Наук“. З кожним роком поодиноким робітникам стає тяжче та врешті і неможливо повднати критичний огляд річної продукції в певній галузі науки з його бібліографічною підготовкою. Крім того згадана Комісія очевидно забезпечить можливість публікації цілого наслідку відповідної роботи.

²⁾ В цей реєстр не включено статтів з спеціальних журналів „Хоз. Укр.“ та „Більшовик України“.

³⁾ Відбитку розглядаємо з окремими виданнями з огляду на те, що самі „Студії“, де вміщена ця робота в 1927 році ще не вийшли.

ним аналізом“ не можна). 4. „Кустарна промисловість та культурна промислова кооперація У.С.С.Р.“ (Ред. С. Зарудного) сс. 225 „Книгосп.“. 5. „Матеріали к пятилетнему плану развития пром. У.С.С.Р. сс. 200 + 120, В.С.Н.Х. (Підготовча робота до майбутнього плану. Повнота недостатня). 6. Плевако, О.: „З матеріалів до історії цукрової промисловості на Укр.“ сс. 30 + табл. („Юбіл. Збірник на честь акад. Д. І. Багалія“). 7. Плевако, О.: „З матер. до історії цукров.-бур. промислов. на Укр.“ (Праця семінару для вивчення нар. госп. Укр.“). 8. „Сводный производ. финанс. план государственной пром. У.С.С.Р. на 1926—27 гг. сс. 126 + 160, ВСНХ. 9. „Статистико-экономический отчет по украинск. трестирован. госуд. промышл. за 1924—25 год.“ сс. 135, ВСНХ (Великий старанно оброблений матеріал). 10. Соловей, Дм.: „Смушкова промисловість та торгівля України“, сс. 87. ЦСУ.

Труды комиссии по металлу при госплане У.С.С.Р.: 11. № 8. Яснопольский, Л. Н.: „К вопросу о капиталах в металлической промышленности“. 12. № 9. Диманштейн, Я. Б. проф.: „Уголь, руда и железо в их взаимной связи“ сс. 116. 13. № 10. Шапошников, Н. И. проф.: „Днепрострой и производство металла“ сс. 29. (Висновок рентабельности Дніпрельстану). 14. № 11. Гензельович, М.: „Металлопромышленность сев.-зап. края“, сс. 40. 15. № 12. Штан, О.: „Проблема рабоч. силы в основных промышл. рамках С.С.С.Р.“, сс. 98. 16. № 14. Федотов, П. И. Лаунов.: „Сел. хоз. машиностроение в С.С.С.Р.“, сс. 84. 17. № 15. Иванов, А.: инж. и Зелиман, Н. инж.: „Проблема развития цветной металлургии на Укр.“, сс. 53. (Окремо виділена проблема міді). 18. № 16. „Проблема машиностроения“. (Истомин, Старицкий, Бойчевский, Филиппов, Орентлихер, Фридман, Гарновский) сс. 176. (Висновок, що в передвоєний період відбувалося стихійне пересування машинобудів. та металообробної промисловості з інших районів Росії на Україну,— до джерела сировини і палива. Сучасні плани (О.С.В.О.К В.С.Н.Х.С.Р.) підтримують Урал, хоч це економічно недоцільно). 19. № 18. Пострионов, Г.: „Сравнительный очерк работ. металлургических заводов Украины и Урала“, сс. 53. (Констатується порівняльно менша собівартість на заводах України). 20. № 17. Тиле, В. инж.: „Металлическ. промышленность Центр. Района“. 21. Диманштейн, Я. проф.: „Проблема райониров. металлпроп. в связи с условиями промышл. развития Украины и Союза“, сс. 226.

Труды Южн. Район. и Харьк. Горно-Зав. Комит.: 22. Вип. VII „Дошецкое минер. топливо“. 23. Вип. VIII „Металл“, сс. 112. 24. Вип. IX „Руда и флюсы“ сс. 91. 25. Вип. „Сіль“, сс. 60. 26. Домин, Д.: „Промышленность Украины“ („Вопросы экономики“).

З Обміну: 1. Воблий, К. акад.: „Польський ринок смакових і харчових надбів“ в 1905—13 („Ц. Зап. Соц.-Екон. від. ВУАН“). 2. Лапоніг, О.: „Міжнародній хлібний кооператив (пуль)“ („Зап. Київ. Кооп. І т.“). 3. Перельман, Є.: „Потреба в металі і райони потреби металу“, сс. . . (Труди Комис. по Металлу при Госплане У.С.С.Р. № 13). 4. Попов, О. проф.: „Хлібна торгівля України (Передвоєн. криза за укр. хліби. експорту)“ сс. 253 „Рад. Сел.“.

Фінансові: 1. „Бюджети й прибутково-видаткові кошториси сільрад України 1925—26 р. НКФ. 2. „Короткий огляд виконання держ. Бюджета У.С.С.Р. за 1925—26 р.“ сс. 32, НКФ. (Висновки з бухгалтер. звіту, не в наукова розвідка). 3. „Местный бюджет У.С.С.Р. на 1926—27 г. НКФУ. 4. „Обложение сел.-хоз. Укр. с.-х. налогом в 1926—27 году“ НКФ. 5. „Позичково-ощадні й кредит.-куст. пром. товариства Укр. за 1924—25 р. сс. XX + 49. ЦСУ. 6. „Пояснювальна записка до звіту НарКомФін'а У.С.С.Р. про виконання держ. бюджету У.С.С.Р. за 1925—26 р.“ сс. 120, НКФ. 7. „Про проходж. держ. бюджету У.С.С.Р. на 1926—27 рік. в союзн. інстанц.“, сс. 15, НКФ. 8. Ратнер, С.: „Банковая политика и товарные цены“ („Вопросы экономики“). 9. Яснопольский, Л. Акад.: „Німецька валютна реформа та госп. становище Німеччини“ („Зап. Соц.-Економ. Відд. ВУАН“).

Інші: 1. „Демографічний збірник за редакцією акад. М. В. Птухи“ (Праці Демографічного Інст. т. IV) сс. 200. (Збірка робіт молодих дослідників). 2. Кушніренко М.: „Организация труда в сельхозах сахаропромышленности“ („Матер. основных лекцій Все-союзных Агрокурсов Сахарот.“). 3. „Націон. склад. сіл. населення Укр.“ сс. XX + 225. ЦСУ. (Попередні підсумки перепису 1926 р. Кілька сторінок тексту). 4. „Праця в держ. установах в 1925 р.“ сс. XXXVI + 53. ЦСУ. (Аналіз формальна, але висновки цікаві). 5. „Природний рух населення України в 1924 році“, сс. XXII + 33. ЦСУ. 6. „Частная торговля и промышленность Украины по данным налогового аппарата НКФ“, сс. XVIII + 110 in 2° НКФ.

Синтетичні: 1. Геринович, В. Др.: „Кам'яниччина“ ч. 11. Населення і його економічна діяльність“, сс. 168. Вид. Кам. Под. Округ. Краєзнавчого Комітету. (Книга цікава для пізнання району, але в своїй економічній частині має аматорський характер). 2. „Економічний огляд Зінов'євщини за три роки“, сс. 185. Вид. Зінов. Округ. План. Ком. (Систематичного вивчення економіки округи в роботі немає. Те ж саме і в другому виданню цієї роботи Округвиконкомському). 3. „Контр. цифри нар. хоз. У.С.С.Р. на 1927—28 хоз. год.“ сс. 55 + 63. ДержПл. 4. Мишкіс, В.: „Спроба скласти баланс нар. госп. України за 1923—24 рр., 23—25 рр.“ ЦСУ. (Є російське видання). 5. „Основные показатели разви-

тия нар. хоз. У.С.С.Р. 1927—28—1931—32 год.", сс. 127. ДержПл. УСР. („Намітка „п'ятирічного плану. Добрий матеріал для дискусій. Є українське видання). 6. „Основні риси перспектив Київщини“ (Доповідь урядові УСРР), сс. 141. (Хоч має виразу практичну постанову, проте стоїть значно вище аналогічних робіт по інших округах). 7. „Перспективний план розвитку та реконструкції с.-г. Білоцерк. Окр. на п'ятиріччя. 1926-27—30-31 року“, сс. 330 + табл. ОкрЗем. від. (Ніякого перспективного плану врешті в книзі немає, бо немає ні систематичного охоплення народного господарства, ні спроби знайти в ньому які закономірності. 8. „Хозяйственные перспективы Николаевщины (пятилетний план), сс. 152. Окрвиконк. (Сугубо відомча робота базується на п'ятирічному плані Союзного Держплану, що сам вимагав, як відомо, великих корективів). 9. *Шитко-Черниченко, Л.*: „Нар. хоз. Донбаса і грузооборот Донецких дорог“, сс. 20 in 4⁰ Вид. Дон. доріг.

Рєвєстр періодичних видань типу журналів.

Видання наукових інституцій: 1. „Бюллетень всеукр. госуд. Черном.-Азовск. научно-пром. опытн. станции“ (Херс.) (Є деякі економічні елементи в статтях про рибець господарство Херс. Окр.). 2. „Бюллетень Харк. Крайової С.-Г. досл. станції ч. 1—12. Є спроба с.-господ. районізації краю. 3. „Вісник С.-Госп. Науки“ (Вид. С.-Г. Наук. Ком. Укр.) Низка невеликих часто цінних статтів з с.-госп. економіки. Автори *О. Філіповський, А. Шліхтер, В. Ротмістров, проф. Л. Бухановський, А. Сліпанський*. 4. „Вісти Одеського С.-Госп. Інституту“ III вип. Економ. стат. немає. 5. „Вісти Харк. С.-Г. Інст. Трьохмісячник № 8—9. Економ. дослідів немає. 6. „Вісти Херсонського С.-Госп. Технікуму“ ч. I. Одна стаття присвячена скотарству Херсон. Окр. 7. „Вопросы Экономіки I вип. Н.-Иссл. Каф. Миров. хоз. (Харк.). Одне в самих соцідних економічних видань на Україні. Статті проф. *П. Роміна* („Пром. Укр.“), *Є. Эфронського* („Кооперація“) *Л. Крыжова* („О предмете и методе економ. полит.“) *С. Ритнера* („Банковья политика и тов. цены“), *Г. Левзнер*—про методи вирах. коєфіц. використ. основного капіталу. Теми статтів, що в більшість є доповіді на засід. Катедри, випадков і не відповідають наставленню катедри. 8. „Журнал наук.-досл. катедр. м. Одеси“. Економ. статтів немає. 9. „Записки Волинського Землеустр. Технікума в м. Житою.“ Кн. 3. Один з інтересніших журналів на Україні. Окрім наведеного автора *Г. Завади* (стаття по теор. ренти) — відначаються роботи *Ів. Клименка* (Зем. оренди; бібліографічні). 10. „Записки Волинського ІНО“ Кн. 2. Економ. ст. немає. 11. „Записки Дніпропетровського ІНО“ т. I. Істор.-економічна стаття проф. *Злотникова* присвяч. рос. цукров. промислов. 12. „Записки Київського ІНО“ кн. 11 Економ. стат. немає. 13. „Записки Кооп. Інст.“ т. I і II. Дуже широкий може трохи випадковий зміст. Кілька робіт з теорії та організації кооперації — проф. *К. Пажітнова, П. Височанського*, аналіз республік. бюджету У.С.Р.Р. *Я. Перетца*, — коопер. життя в инш. країнах — *О. Лапоні*; з істор. укр. кооперації — *Л. Бухановський*. 14. „Записки Київськ. С.-Г. Інст.“ Статистична стаття з методолог. ухилом *Ю. Міхівського-Пастерні*. 15. „Записки Ниж. ІНО“ кн. VII. Економ. ст. немає. 16. „Записки Одеськ. ІНО“, т. I. Економ. дослід. немає. 17. „Записки Одеськ. Наук. Тов. при ВУАН. Секц. Соц.-Істор. № 1. Редакція *М. Слабченко*. Завдання журналу — розробляти економічну історію нового часу на підставі степових архівів. Учнева стаття теорет. характ. *І. Бровера* і дві серйозні і цінні істор. розвідки: *М. Бачинського* про голод 90-х рр. на Херсон. і *О Варнеке* про залізенічне будівництво 60-х рр. 18. „Записки Полтав. Земле-впорядч. Техн.“ Кн. I. Економічних тем не вачеплено. 19. „Записки Полт. С.-Г. Політехнікуму“ т. I. Дві статті присвяч. колективізації. 20. „Записки С.-Г. Інст. в Кам'янці на Поділілю“. Кн. 4. Економ. розвід. немає. 21. „Записки Соц.-Економ. Відд. ВУАН т. V—VI. Мають виключну наукову цінність. Три статті: акад. *К. Воблого* — Польск. ринок; *А. Ярошвица* — Капіталіст. оренда на Укр.; акад. *Л. Яснопольського* — Нім. вал. реформа, див. вище. 22. „Записки Харк. Геодез. та Землевпорядч. Інст., кн. I. Вел. стат. *К. К-и* на „Аграрна реформ. Польщі“. 23. „Записки Харк. ІНО“ т. II. Дослідч. стат. на економічні теми немає. 24. „Записки Червоноградськ. С.-Г. Техн.“ вип. I. Економ. стат. немає. 25. „Наукові Записки Київськ. Інст. Нар. Госп.“ т. VIII. Два випуски, що в них повторюються той самий матеріал. Згадана ст. *Б. Радзівковського* по теор. грошей і реферат про транзит України“. 26. „Научные записки Госуд. Эксперим. Института Сахарн. Пром.“ (Київ) за ред. проф. *И. Кухаренка*. Статтів економічного змісту немає. 27. „Праці Наук.-Досл. Кат. Коопер. при Київськ. Кооп. Інст.“ Широко охоплює проблеми теорії і особливо практики кооперації. Статті *В. Целларіуса, Н. Діброви, акад. К. Воблого, П. Височанського, К. Пажітнова, П. Пожарського*. 28. „Праці семінару (акад. *К. Воблого*) для вивучання нар. госп. Укр.“ В.У.А.Н. вип. II. Більшість статтів присвячено торгівлі Київщини — текстильній, цукровій, нафтовій. Глибших економічних висновків вони не дають. Цінні роботи *Ю. Черняхівського* „Як впливає торговельна кон'юнктура на надходження безпосередніх податків“ і особливо *О. Плевако* по історії цукрової промисловости. 29. „Сборник работ факультета Экспл. Пут. Сообщ. КИИХ“. Є кілька сторінок, що торкаються економіки транспорту). 30. „Шляхи сіл.-госп-ва Київського краю“ (Вид. КСГ. досвідної організ.) ч. 3—2, 1—4. Цінний агрономічний журнал. Економ. матер. мало і він випадковий. Ст. *Д. Коліуха* про птахівництво на Україні.

Відомчі видання: 3 видань статистичних органів подають економічну аналізу своїх цифрових матеріалів. 1. „Бюлетень Вінницького Окр. Стат. Бюро“. Є серйозні економічні огляди. Основна увага до економіки села. 2. „Матеріали по нар. хоз. Дніпропетровського округу“ (Вид. Дн. стат. бюро). Подає невеликі огляди окремих галузів економічного життя за певний короткий період часу. 3. „Статистический бюлетень“ київськ. окр. стат. бюро“. Деякі статті набирають широкого значіння і в серйозні вкладки в укр. економічну літературу. Цінні методол. роботи *В. Руденського*. 4. „Статистичний бюлетень“ Харк. окр. стат. бюро. Подає кілька дуже цінних економічних досліджень. 5. „Статистика Полтавщини“. Подає часом ґрунтовну економічну аналізу своїх цифрових матеріалів.

3 органів кооперативних організацій можна згадати: 6. „Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України“. Вид. Вукопромкредитсоюзу. Дрібні економічні статті. 7. „Кооперативне будівництво“. Двохтижневик Вукоспілки. Подає суто практичні економічні статті в кожному числі. 8. „Кооперативне село“. Двохтижневик „Сільського Господаря“. Чимало розпорошеного матеріалу за економіку села. 9. „Радянський кредит“. Орган сіл.-госп. кредиту. Є дрібні статті економічного змісту.

3 інших видань: 10. „Транспорт України. Двухнедельный журнал органов транспорта У.С.С.Р.“ Можна знайти деякий матеріал з економіки транспорту. 11. „Український Агроном“ (Міс. Агроном. секції ВУК. профспілки с.-г. робітників). Живо й цікаво відгукується на всі економічні питання зв'язані з життям села. Не обминає і теоретичних проблем.

Загальні журнали: 1. „Червоний Шлях“ подає за рік три—чотири економічних статті цілком випадкового характеру, що особливого інтересу не викликають. Такого ж характеру і бібліографія. 2. „Життя й революція“ дала трохи більше економічного матеріалу, але також випадкового своїм змістом. 3. „Більшовик України“ містить багато економічних статтів, що торкаються господарства Рад. Союзу та У.С.Р.Р. Більшість статтів висвітлюють сільське господарство та промисловість, менше фінанси та торгівлю. Економічний матеріал подається в кожному числі. 4. „Прапор Марксизму“, орган Українського Інституту Марксизму, одне число, що вийшло в 1927 році включає дві економічні статті *І. Дашковського* та *Мишкіса*. (Див. за них в тексті). 5. „Східний Світ“, видає всеукр. наукова асоціація сходоєв. В одинокому числі, що вийшло на протязі року в дві економічні статті інформаційного характеру, присвячені Туреччині (*Л. Левицького*) та Персії (*Л. Цукермана*). Перша—змістовна. 6. „Україна“, науковий журнал Істор.-Секції УАН, в минулому році прислужився економічній науці оглядом (за підписом проф. *О. Попова*) української економічної літератури за 1926 рік.

„Хозяйство Украины“ має виключне значення для пізнання економіки Української Республіки і вимагає окремого докладного огляду, що його тут подати немає змоги. В 9 книжках журналу найбільше статтів (до 15) присвячено загальним кон'юнктурним оглядам; стільки ж приблизно—самій промисловості. Досить багато—фінансам. Значно менше—сільському господарству (7). Кілька випадкових статтів освітлюють життя закордонне і приблизно по одній на книжку припадає теоретичних спроб. (Порушуються такі теоретичні проблеми: економічні цикли та кон'юнктури (*Киселев, Каплан*), споживання в радянськ. умовах (*Дашковський, Тун*); поняття капіталу (*Миронов*); нагромадження (*Дашковський, Каплан*). Критика одмітила як негативне з'явище незмінність складу авторів, що погрожує журналу певним відомчим консерватизмом.

Олександр Попов.

Хроніка.

Порайонні історичні комісії Укр. Академії Наук в 1927/8 році. Комісії порайонного розроблення історії України, зв'язані з Історичною Секцією Української Академії Наук:

- а) Комісія Київ та Правобережної України,
- б) Комісія Лівобережної України,
- в) Комісія Полудневої України,
- г) Комісія Західньої України —

що в сумі творять асоціацію історичного районознавства України під головуванням академіка М. Грушевського, були схарактеризовані в своїх планах і характері роботи на сторінках України (1927 р. кн. V сс. 174—5). Вони виявляли значну енергію, ініціативність і продуктивність роботи в останнім році, але ця енергія неутралізувалась, на жаль, різними несприятливими обставинами, і в останнім рахунку їх наукова продукція могла виявитися перед громадянством, для його вжитку, в розмірно малих розмірах. Кошти на наукові потреби асигнувались малі, і одержування їх утруднялось все новою, дрібязковою і нераціональною регламентацією, так що комісії ніколи не могли певно знати, на що вони можуть рахувати, і тому не могли розгортувати своєї роботи планово. Як раз найбільше цінні робочі сезони пропадали, або зводились до мінімальної продукції, тому що не можна було одержати асигнованих грошей своєчасно, і вони потім приходили при кінці року, з обов'язком витрачання протягом кількох тижнів під загрозою утрати. Використовання зв'язувалось дрібною формалістикою, поділом на різні тверді рубрики, без права перенесення з одної до другої в інтересах продуктивності праці, і т. д. Все це замість плановості приносить замішання в роботі, що не дають можливості використати вповні доцільно навіть ті мінімальні кошти, які наша робітничо-селянська влада, занята планами індустріалізації, економічної інтенсифікації і т. д., може виділити на потреби історичного обслідування. В високій мірі бажано, в інтересах продуктивності своєї наукової роботи і економного, то значить доцільного витрачання робітничо-селянських коштів, щоб фінансово-економічна практика наших установ була піддана ревізії і приведена в краще погодження з практикою і самим характером дослідчої роботи та її реалізації.

Комісія Київ та Правобережної України випустивши весною 1926 р. свій збірник: „Київ та його околиця в історії і пам'ятках“, доповнений потім, при кінці року, цінною збіркою студій керівника тої-ж Комісії Володимира Івановича Щербини („Нові студії з історії Києва“), прикладала всі старання до продовження так гарно і надійно розпочатого видавництва. Річ очевидна, що Київ, як один з культурно-історичних центрів світового значіння, як колонізаційний і комунікаційний, економічний і продукційний вузол безмежної давности і величезного значіння, як експонент середземної культури для Східньої Європи і Євразії, що так могутньо часами організував і електризував своєю енергією і творчістю людські сили на величезних просторах своєї ділянки земної кулі, необхідно повинен мати свій спеціальний орган, присвячений інвентаризації, описові і дослідові своїх пам'яток.

Мають такі щорічники чи журнали центри далеко меншого культурно-історичного значіння, мусить його мати і місто Київ. Сю потребу зазначив ак. Грушевський при самім заснованню Комісії, поставивши його метою здійснення такого постійного органу — щорічника присвяченого топографії, преісторії й історії, продукції й побутові міста Києва й його периферії, і Комісія не спускала з ока весь час сього завдання. Шукаючи можливо практичного і здійснимого підходу до сеї справи, вона висунула план провідника по Києву, який служив би одночасно і чисто практичним потребам екскурсантів і відвідувачів і давав би короткий науковий образ історії міста та його пам'яток, придатний для всіх хто хотів би познайомитися в загальних рисах з минувиною сього культурно-історичного огнища. В попереднім огляді було вже згадано про наради, організовані Комісією зимою 1926—7 року. Вони продовжувалися потім весною 1927 р., дали в результаті детально розроблений, цінний план провідника, що поруч свого практичного завдання мав дати науковий синтез всього зробленого для дослідження історії київського узла. Контингент спеціалістів що заявили свою готовість взяти на себе сю працю, давав поруку відповідного наукового здійснення сього плану. Але висунулись ріжні перешкоди на шляху його здійснення, — з них варто згадати принципіальну, з якою очевидно прийдеться ще багато боротися, се питання — як мають здійснитися культурні плани звязані з Києвом: коштом місцевого самоврядування, чи коштом радянського центру, се-то управління науковими установами України (УкрНауки), Державного Видавництва України (ДВУ), то-що. Харківські центральні установи відсилають з семи справами до київського самоврядування (Міської Ради і ОкрВиконКом-у), але ті досить резонно вказують, що Київська округа, яка обіймає тільки порівнюючи невелику територію, з півтора-мільонною людністю, має перед собою тяжкі біжучі завдання — реставрацію Києва, що так тяжко потерпів в роки революції, і не спроможна підіймати завдання всеукраїнського значіння, а таким являється історичне обслідування Київського вузла.

З сею самою обставиною стрілася Комісія в іншій плані, котрим зайнялася з кінцем 1927 року, з ініціативи УкрНауки. Коли при порядкуванні київських музеїв винесено питання про необхідність спеціального музею м. Києва, справа ся з музейної наради була передана до дальшого розроблення ак. М. Грушевському, а він віддав її для обговорення Київській Комісії, спеціальніше — її „Підкомісії Старого Києва“. В наступних числах „України“ будуть подані близкі відомості про хід сеї справи, тут належить тільки зазначити, що план пророблений нарадою, організованою згаданою підкомісією, знов таки стрівся з сим питанням: що візьме на себе місцеve самоврядування, а що харківський центр: одна й друга сторона видимо рішила вичекати, що зробить для сеї справи друга, і так академічний рік 1927—8 закінчився без найменшого кроку в напрямі реалізації сього плану, що міг би значно посунути і справу досліду Київського вузла, і постійного видавництва йому присвяченого!

Тим не менше Комісія Києва і Правобічної України з підкомісією Старого Києва під керівництвом Нестора київських істориків В. І. Щербини — енергійного і активного не вважаючи на свій поважний вік — працювала жваво і запопадливо. В „Україні“, в „Працях Історичної Секції“ в „Науковім Збірнику за рік 1927“, в „Ювілейнім збірнику на пошану акад. М. Грушевського“, в збірнику „За сто літ“ надруковано довгу низку розвідок, заміток і матеріалів її учасників. Не будемо їх тут перечисляти — вони виказані в реєстрах засідань, в змістах видань, сумарично хіба можна одмітити статті і доповіді В. І. Щербини, Ф. Л. Ернста, М. П. Істоміна з історичної топографії Києва, Ф. Сингалевича — з київського некрополю,

О. С. Грушевського і О. О. Грушевської, Л. Донець, М. Тищенко, С. Шамрай з соціально-економічної історії міста й його околиці, М. Корниловича, К. О. Лазаревської і О. Сімзена-Сичевського про київські мистецькі пам'ятки, Гн. Житецького, В. Міяковського, В. Щербини — з громадського життя Київ в ХІХ в., й ин. Особлива увага зверталась на історію українського національного руху і революційних ферментів, як вони наростали в життю Київ, що в останній чверті ХІХ в. стає їх осередком. Організовані Секцією засідання присвячені пам'яті В. Б. Антоновича, з приводу двадцятиліття смерті сього провідника українського київського життя, вистава його літературної спадщини, автографів, фотографій і різних меморативних предметів — дуже сильно вплинули на піднесення інтересу до сеї доби і заняття нею.

Комісія Лівобічної України займалася викінченням збірника, присвяченого Чернигову та північному Лівобережжю: він вийшов у світ під весну 1928 року і знайшов живе признання в наукових кругах. Велика скількість розвідок і заміток присланих співробітниками для сього збірника, не змістившись в нім, буди розміщені в чергових книжках „України“, „Праць Секцій“, „Студій“ н.-д. Катедри історії України й ин. Відзначимо на приклад ґрунтовну працю М. О. Макаренка про розкопи коло Чернігівського Спаса, В. А. Шугаєвського про топографію Чернигова, Б. К. Пилипенка про нові чернігівські печері (збудили чимало заінтересовання під час пражського конгресу слов'янського народного мистецтва), Б. М. Шевелева з громадського чернігівського руху; з революційного руху на Чернігівщині багато пригадали також спомини С. Ф. Русової і т. д.

Чернігів і Ніжин в процесі складання сього збірника виявили взагалі цінні групи дослідників — фактичні філії Комісії. Теж саме треба сказати про Полтаву, К о н о т о п, Р о м е н, П р и л у к у, Ч е р в о н о г р а д (к. Константиноград) що також відізналися на сеї дослідчий рух. Будемо сподіватися, що в дальшому сеї дослідчий рух буде ширитися і поглублятися і виявлятиме себе також по інших історичних і громадських центрах. Особливо було-б бажано побачити се в такім важнім осередку як Переяслав. Також у Лубнях, Миргороді, Кременчуку, Новгороді Сіверському й инш.

Багато для освітлення козацької доби — особливо важної в життю сеї території, приносить археографічна робота в архівосховищах Москви, що ведеться при дуже живій участі місцевих співробітників: В. Євфимовського, А. Ершова, М. Петровського, П. Федоренка й ин. Дуже пекучою потребою сього досліду являється перенесення до Київ такого основного джерела як Румянцевська опись — котрої значна частина волею царських помпадурів опинилася в Ленінграді. Приходиться пожалувати також, що судовий матеріал лівобічних полків з московських архівосховищ перенесено не до київських архівів, як то рекомендувала Археографічна Комісія, а зосереджено в Харкові, де ледви чи можна сподіватись інтенсивної праці в сім напрямі, а київському гуртові дослідників дуже трудно сим матеріалом користуватись в харківських архівосховищах.

Порайонний Збірник полудневого Лівобережжя (Переяславщина — Полтавщина — Слобідщина) виросовується як одна з ближчих перспектив дослідчої праці Комісії і примушує задалегідь думати про поширення і поглиблення сеї праці, згуртовання ширшої фаланги дослідників на сій ділянці, планового розподілу між ними різних завдань історичного обслідування. Наскільки Комісії вдасться перемогти різні технічні труднощі, що лежать на сім шляху, покаже час.

Комісія Полудневої України (Степу й Побережжя) — планово й енергійно, наскільки могла се робити при більше ніж скромних засобах своїх (один штатний співробітник, і яких небудь 25—30 карб. оперативних кош-

тів на місяць) старалася здійснити ту широку програму увязки з дослідом Української землі й Українського Народу досить слабо звязаних між собою і мало синтезованих сегментів історії Степу і Побережжя, що була начеркнена в торішнім звідомленню. Спорудження територіяльного збірника, за взірцем Київського і Чернігівського, голова Комісії ак. М. Грушевський вважав найбільше доцільним, попередніми досвідами випробованим засобом розбудження дослідчої енергії й визначення орієнтаційних пунктів планового обслідування в звязку з загальними завданнями вивчення минушини Української Землі й Народу. Після того як Держ. Видавництво в 1926 році висловило своє *non possumus* („не можемо“) в сій справі, Комісія попробувала підійти до сеї мети скромнішими видавничими засобами Академії і весною 1928 р. одержала принципіальну згоду Історично-Філологічного Відділу Академії на видання такого збірника, можливо наближеного до типу попередніх — поскільки се можливо в рамках академічного видавництва. Але персональні зміни в управі Державного Видавництва, що зайшли в 1928 році, скоро відкрили надію сприятливішого трактування сеї справи і Держ.-Видав'ом. Літом вона дійсно була позитивно полагоджена новим головою Держ. Видавництва т. Постолювським і в тій хвилі, коли пишеться сей огляд, справу збірки Полудневої України можна вважати позитивно рішеною. Комісія ще літом розіславши запитання до дослідників, які працюють в різних ділянках досліду Українського Полудня (див. оповістку в попередній книжці „Україна“), тепер — маючи формальну згоду Держ. Видавництва — що забезпечує і невеликий гонорар авторський, і можливість ілюстрування тексту знімками, мапами, планами і т. д., з подвійною енергією береться до здійснення свого плану. Під сю пору вона розпоряджає вже чималим портфелем; цілий ряд визначних спеціалістів приобіцяв присилку своїх праць на місяць грудень (останній термін 25 грудня — коли намічається поширене засідання Комісії Полудневої України для заслухання доповідей і обговорення деяких найбільше інтересних дослідчих проблем і організаційних питань). Бажано-б все таки мати більше розвідок з преісторії Степу, з історії слов'янського розселення (про його опорні міські бази і степові останки), про сімбіоз слов'янської колонізації з кочовими ордами й іншими иноплеменними елементами, про колонізаційні лінії й шляхи, про культурні впливи й течії серед кочовників і т. д. Далі відчувається недостача відомостей про економічний і культурний зріст важніших міських центрів, про розвій у них українського життя і революційного руху, і т. д. Можна побажати, щоб складання згаданого збірника викликало як найбільший рух в сім напрямі.

В історії колонізації Полудня і степового сімбіозу заняттям Комісії Полудневої України подає руку Комісія Українсько-Молдавська, що підготовлялася з осени 1927 року і в лютім 1928 р. розпочала свою діяльність (див. звідом. в „Україні“ кн. 2). З другої сторони — Комісія Новішої Історії України далі звертала особливу увагу на полудневі міські центри: Одесу, Херсон, Єлисавет, Дніпропетровське як осередки громадського руху. В її збірнику „За сто літ“ (кн. 1, 2 і 3, що закінчується друком і в місяці грудні вийде в світ) надруковано цілий ряд інтересних матеріялів, мемуарів, листувань то-що; чимало матеріялу приготовано до друку. Але треба підчеркнути: дуже мало робиться в сім напрямі в Катеринославі (теп. Дніпропетровським) і для Катеринослава. Ми були-б раді, щоб сей наш голос таки був почутий.

Обслідування Наддніпрянської смуги в районі Дніпрельстану велось енергійно і з визначними результатами, не вважаючи, що прохання на се коштів не було задоволене. В серпні-вересні 1927 р., в грудні-січні

1927—8, в серпні-вересні 1928 р. відбуто екскурсії за спеціально виробленою докладною інструкцією й анкетами в районі Дніпрельстану і колишніх вільностей Війська Запорізького. Обслідувано народню пам'ять про Запоріжжя, економічні й соціальні зміни після ліквідації Січи, особливу увагу звернено на інтересні соціальні обрядові явища, викликані в тутешніх колонізаційних і господарчих умовах. Робота ся буде продовжена, деякі підсумки її правдоподібно будуть подані в збірнику Полудневої України.

В такій же мірі бажано обслідування Донеччини (Донбасу) й Азовського побережжа. Дещо в тім напрямі зробиться при складанню згаданого територіяльного збірника. Але очевидно, що треба всякими способами розбудити самодіяльність місцевих культурних сил.

Комісія Західньої України під головуванням академиків М. С. Грушевського і К. О. Студинського за керівництвом Ф. Я. Савченка дуже енергійно продовжувала свої заходи коло навязання тісніших культурних звязків між Радянською і Західньою Україною, наукового співробітництва київського та львівського осередку, втягання західне-українських дослідників в процес наукової праці у всеукраїнським аспекті, що стала розгортуватись в останніх роках в академічних установах, зокрема в Історичній Секції і тих комісіях, комітетах і т. д., що кермуються нею. Вона старалася, щоб урочисті засідання присвячені видатним українським діячам, проходили з участю також західне-українських учених, щоб вони освітлювали перед українським громадянством їх діяльність в аспекті західне-українського життя, культурного й наукового руху, з становища обопільних впливів на сей рух. Так було з святкуванням століття „Малоросійських п'єсенъ“ Максимовича в жовтні 1927 р., з поминками В. Б. Антоновича в березні 1928. Львівські учені (ак. К. Студинський, Ф. Колесса, М. Кордуба, М. Лозинський, О. Макарушка), взявши участь своїми доповідями в сих засіданнях з одної сторони викликали ними незвичайний інтерес серед місцевого громадянства — овації й маніфестації культурної одности України, з другої — оживляли серед західне-українського громадянства інтерес до наукової роботи нашого академічного осередку. З нагоди юбілею Ольги Кобилянської Комісія організувала участь українських наукових установ адресами, привітаннями і т. д. і урядила велике засідання, де доповідачі освітили не тільки діяльність самої письменниці, але й умови буковинського життя, в котрих вона розвивалась. В перспективі стоїть святкування 55 літ існування нашої безтитульної західне-української академії з нагоди видання 150 тому її „Записок“; з огляду що засновано її й ведено її видавництво спільними силами Великої України і України Західньої, се свято буде не тільки святом симпатії до наших західне-українських братів, але спомином великого діла довершеного через усі політичні кордони єдиним Українським Народом.

Літом 1928 р. нарешті вийшов I том „Матеріялів для культурної й громадської історії Західньої України“, що містить листування І. Франка з М. Драгомановим і навзаєм за рр. 1877—1895, зібране М. С. Возняком з автографів Наукового Т-ва ім. Шевченка і Українського Національного Музею у Львові. Ся велика збірка — 347 листів, 500 сторін — через різні технічні недогоди друкувалася довго і коректура її не могла бути провірена автором за автографами, як він того бажав (коректурні аркуші застрягли в митній коморі, і прийшлося випустити книгу без них); але дрібні дефекти не позбавляють се видання величезного значіння як одного з найбільше дорогітних джерел не тільки для пізнання життя й діяльності, індивідуальности й ідеології обох корифеїв українського руху останньої четвртини ХІХ в., але й самого сього руху — в його найбільш

яскравих моментах. М. С. Возняк віддав сею працею незрівняну заслугу історії Західньої України кінця XIX в.

Зробивши сей почин, Комісія сподівається в 1929 р. приступити до підготовки територіяльного збірника, присвяченого Галичині, Буковині й Закарпаттю. Всі позначки вказують на можливість успішного здійснення сього плану — коли вдасться перебороти одну болючу трудність, що досі лежала на шляху кооперації київських і львівських наукових сил і загрожує підтяти план сього збірника — се крайні обмеження в грошевих посылках з Радянської України за кордон, в останніх роках незвичайно обгострені. Вони позбавляють наукові установи і видавництва Радянської України можливости давати наукові доручення своїм закордонним співробітникам — бо не дають можливости платити їм за виконану роботу ні замовляти літературні й наукові праці — тому що за них не можна вислати гонорару. Історична Секція робила в останніх місяцях найбільш енергійні заходи, щоб дістати запевнену можливість правильної висилки грошей за кордон, хоча-б у межах наперед установленої суми. Але досі зусилля її зіставалися безуспішними, і ті невеличкі ліценції на 200—250 доларів, що від часу до часу, в нерегулярних відступах часу удавалось їй здобувати, розуміється, не дають ніякої можливости задовольнити потреби наукової кооперації, співробітництва і участі західне-українських учених в київських наукових видавництвах, планах і починах.

Доповіді зачитані в засіданнях порайонних комісій В. У. А. Н. за 1927 р.

3/I—О. М. Войтков, З минулих часів на Поділлі.

В. Ганцова-Бернікова. З життя селянства Київщини.

8/III—Я. Могила, Історія м. Заслава.

Л. Ленчевський, Літописний город Кам'янець.

К. О. Копержинський, Дем'ян Наливайко.

3/IV—В. І. Щербина, К. Говорський і Калістратов.

О. М. Сімзен-Сичевський, Старі київські фотографії і знімки Старого Києва.

М. І. Корнилович, Початки київських цехів першої половини XIX в. і характер символики на них.

І. Халіпа, Історія залюднення Бердянського повіту в XIX в.

10/V—С. В. Шамрай, Хвилювання поміщицьких селян на Правобережжі в середині XIX ст.

Д. Д. Граховецький, До історії податського театру в 1852—82 рр.

Л. В. Миловидов, Недільні школи на Черниговщині.

М. С. Возняк, Автобіографічні знахідки до характеристики В. С. Александрова.

24/V—Прилюдне засідання Комісії Західньої України: І. С. Свенціцький, Галицьке малярство XIV—XVI в.

10/VI—М. С. Грушевський, Пам'яті Д. М. Щербаківського.

С. Шевченко, Військові поселення Херсонщини 1835 року.

С. М. Єгунова-Щербина, Одеська Громада кінця 70-х років.

М. С. Возняк, Листування І. Франка з М. Драгомановим.

15/VI—Прилюдне засідання Комісії Західньої України—В. Симович, Сучасне положення Українців на Буковині.

9/X—Урочисте засідання Комісії Західньої України

22/X—Урочисте засідання Комісії Лівобічної України—див. в звітних Історичній Секції.

3/XI—О. О. Грушевська, Київські суперечки в приводу шинкування в XVII—XVIII ст.

Ф. М. Сингалевич, Київський некрополь (Щекавиця й Флорівське).

В. І. Щербина, „Преображенський скит“ в Китаї в його колишньому й сучасному стані.

12/XII—Ф. Л. Ернст, Мазепин дім у Чернигові.

М. М. Ткаченко, З нової історіографії Чернигівщини.

Н. А. Бракер, Голодні роки на Херсонщині.

З Західно-європейського етнологічного руху. Звідолення з закордонного відрядження К. М. Грушевської. На засіданні Кабінету Прimitивної Культури при Науково-дослідчій Катедрі історії, спільно з Культурно-Історичною Комісією та Комісією Історичної пісенности, 29 червня, зробила К. М. Грушевська довгу доповідь про свої помічення над етнологічною наукою на заході, котре подає тут в скороченню:

В місяці червні 1927 р. було мене відряджено від Наркомосу на наукову працю за кордон.

Але через умови поточної праці в Кабінеті примітивної Культури та з огляду на друкування першого т. Корпусу Українських народніх дум, що кінчався друком, я не могла виїхати зразу-ж і вибралася в дорогу аж наприкінці грудня 1927 р.

За кордоном пробула я 6 місяців, одначе не весь сей час могла я віддати науковій роботі. Виїхавши з Київa в дуже кепському стані здоровля, я дуже скоро опинилася перед необхідністю негайного санаторного лікування. Таким чином половину мого побуту за кордоном—3 і пів місяця пройшло мені на лікуванні в санаторії для хворих на легені в Ortmann, долішня Австрія—хоча і в лікарні я старалася працювати науково, по скільки мені були доступні засоби віденських бібліотек, так що за протяг свого лікування я докінчила розвідку з примітивного господарства надруковану в „Первісному Громадянстві“ за 1927 р., в. I—III, написала кілька статей, між ин.—„Про жебрацькі обходи“, для збірника на память В. Гнатюка Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові і намітила кілька доповідей на теми первісної етнології.

Після сього примусово довгого побуту в Австрії вирушила я до Парижу і до Берліну.

Головною метою моєї подорожи був власне Париж, а завданням—ознайомлення з новинами дослідження первісної культури й фольклору, та поповнення бібліотеки Кабінету Примітивної культури при дослідчій катедрі. Для здійснення сього мались на увазі засоби паризьких етнологічних бібліотек та установ, зокрема ж ознайомлення з ново зоснованим Французьким Етнологічним Інститутом при паризькому університеті.

І дійсно на практиці моя робота звязалася перед усім з сею важливою науковою установою. Французький Етнологічний Інститут засновано тому літ з п'ять засобами управління французьких колоній. З'явище се незвичайно цікаве і утворить цілу нову епоху в історії етнології Франції, а разом з тим в сій науці взагалі.

До сього часу французька етнологія не мала правильно налаженої праці у полі і користалася з матеріалів зібраних в етнологічній літературі инших народів та з дослідів випадкових французьких подорожників і місіонерів. Се була значна хиба, що не тільки викликала догану з боку щасливіших з сього боку англійських та німецьких етнологів, але позбавляла етнологічну науку взагалі систематично зібраного матеріалу з французьких колоній. Дійсно за виїмком майже тільки самої північної Африки, де дослідження велось засобами наукових установ Мароку і Алжиру досить систематично, більшість відомостей про французькі колонії походить від неспеціалістів, що досліджували сі краї між иншим та з нерівною підготовкою до сього. Одне тільки дослідження тубільних мов, подиктоване практичними потребами колоніальної адміністрації, велось більш систематично і ґрунтовно, пізнання-ж побуту, звичаїв, вірувань творчости сих народів залишало дуже багато до бажання.

Тому не дивно, що після закінчення війни гурт учених етнологів, істориків культури і релігії, що вже нераз нагадував про сю потребу і перед війною, енергійно взявся до організації інституту, що підготовив би кадр

спеціалістів дослідників первісних культур з поміж колоніальних урядовців і місцевої інтелігенції, а молодим ученим етнологам теоретикам дав би етнографічно-збирацьке підготування. Колоніальне управління пішло на зустріч сим планам і в 1924 р. в одному з існуючих інститутів дійсно було відкрито згаданий Інститут. Як і в інших подібних установах при паризькому університеті, програма сеї школи складається з курсів загальних, що їх учні слухають у відповідних, вже існуючих навчальних установах, та зі спеціальних викладів; сі останні спільні для учнів обидвох факультетів Інституту. Він бо поділяється на відділ антропологічний у вузшому, природничому (соматичному) розумінні і на гуманітарний, історично культурний. Закінчення кожного з сих відділів дає право на диплом, їх є також два: один чисто практичного значіння — що видається після закінчення іспитів, другий науковий, що здобувається на підставі наукової монографічної праці, захищеної у публичному диспуті.

Але саме навчання не вичерпує завдань Етнологічного Інституту; як характеризує їх один з директорів інституту, сих завдань властиво є аж чотири. Окрім виховування відповідно підготованих обсерваторів і дослідників життя примітивних народів, Інститут буде також звертати увагу учених етнологів на нові відкриття з обсягу етнології та буде перевіряти на практиці нові наукові гіпотези і методи. Окрім того він буде видавати наукові монографії з області антропології й етнології й виряджати спеціальні наукові експедиції у краї примітивних культур. Я не буду згадувати про практичне здійснення перших двох завдань: про роботу тих десятків учнів інституту-урядовців, лікарів, навіть духовних місіонерів і спеціалістів збирачів, що вийшли вже на широке поле етнологічної праці,—ще за мало часу минуло для того, щоб їх значіння могло відчутися глибоко в науковому житті. Що ж до других двох завдань то Інститут випустив уже чотири наукові монографії на взірць видань американського Етнологічного Бюро — найкращого видавництва того роду, якому французькі видання зовсім дорівнюють, з наукової і з технічної сторони; зараз виготовляється п'ята книга. Всі сі монографії говорять про африканські народи. Одночасно виряджено від інституту наукову експедицію до Абіссії, що надіслала вже перші свої дослідчі результати, великого наукового інтересу. Окрім того Інститут видає підручники для збирачів, інструкції й анкети.

Одним словом, як се ясно уже з того, що побіжно сказано тут, в новому Інституті Етнології, наука придбала велике зняряддя досліду, тим більше цінне, що з'явившись у нових часах, воно може використати досвід старших подібних інституцій не будучи звязаним тими перестарілими традиціями, що часто стримують дослідчий розмах давніших установ.

З огляду на все се і віддала я найбільшу частину свого побуту в Парижі на ознайомлення з працею сеї установи, прослухала спеціальний курс етнологічного методу, якому виявляються найбільш характеристичні риси Інституту, та брала участь в семінарійних роботах. Простудіювала і придбала для Кабінету програми і підручники Інституту, а так саме наладила регулярне постачання нам його видань.

На жаль, Інститут, що старається все більше поширити свою дослідчу діяльність і на інші примітивні народи, а з часом гадає охопити і європейську етнографію, не приступив ще до досліду культурних суспільств. Таким чином його програми і методи не можуть бути прикладені безпосередне до умов нашої роботи, одначе деякі загальні принципи етнографічного методу, певні спостереження і тактичні моменти в збирацькій роботі, я гадаю — можуть бути відповідно розвинені у нас, відповідно до умов нашого побуту і культури.

Паралельно з роботою в Інституті я старалася використати засоби етнологічних книгозбірень і лабораторій, між якими на першому місці слід згадати паризьке товариство американістів з його прекрасною бібліотекою і лабораторією.

За час мого перебування се товариство брало участь в організації виставки американського тубільного мистецтва — другої з ряду виставки того роду в Європі, що дає незвичайно цінну нагоду для суцільного ознайомлення з творчістю американських примітивних і півцивілізованих народів давнини і сучасности, об'єднуючи предмети звичайно широко розкидані по окремих збірках і музеях. З нагоди сеї виставки товариство запрокало також визначного американіста Erland Nordenskiöld'a, що виголосив серію доповідей про тубільну культуру Панамського істму, яку він досліджував недавно; я мала приємність вислухати сі доповіді і познайомитися з шановним дослідником. Товариство американістів що являється видавцем одного з найкращих наукових часописів з американістики увіходить отже, моїми заходами, в обмін виданнями з Історичною секцією В. У. А. Н. Мені вдалося також здобути співробітництво ген. секретаря Т-ства П. Ріве для „Первісного Громадянства“.

Окрім т-ва американістів ознайомилась я також з діяльністю товариства антропології і брала участь в його зібраннях. Брала участь в працях французького товариства етнографії і в працях французького товариства славістів, де я мала доповідь про українські народні думи в Західній Україні, що викликала жваву дискусію.

В інтересах своєї праці над народньою пісенністю знайомилась я з станом сих дослідів у Франції взагалі. На жаль, сі досліді там не сцентралізовані і не зорганізовані; не маючи безпосереднього практичного значіння вони не можуть рахувати на матеріальну підтримку уряду, що не знаходить у себе коштів на дослідження творчости і побуту суверена Франції — французького народу! Через се французький фолькльор обходиться під сей час без організуючих центрів і навіть без спеціального видавництва. Правда, окремі заходи вживаються міністерством освіти до консервування народньої творчости, так напр. се міністерство фінансувало монументальне видання Піренейської пісенности: перший том під редакцією Пуейка вийшов в р. 1927 і своїм обсягом і характером він заповідає дуже поважне видання, але доля дальших випусків його ще не запевнена.

Все таки хоч і роздроблена, французька етнографічна робота тим менше продовжується і зокрема праця над піснями проводиться дуже широко, так що охоплює властиво ціле поле народньої пісні. Я мала змогу познайомитись з систематичними матеріалами до повного корпусу французької народньої пісенности, що як би були опубліковані, заняли б напевне одно з найвизначніших місць у світовій літературі фолькльору. Метод, за яким переведено реєстрацію і систематизацію сього велитенського матеріалу, видався мені у дечому дуже практичним, і я надіюсь використати його з користю в роботі над українською народньою пісенністю.

Окремо вважаю необхідним звернути увагу на відродження дослідів французького народнього побуту, що втративши останніми часами ширший суспільний інтерес і позбувшись об'єднуючих центрів перейшов був здебільшого у сферу діяльности провінціальних етнографічних товариств, а отсе починає поволі знов оживлюватись, захоплюючи знов що раз ширші кола і заливаючи своїми публікаціями різні часописи, що не мають нічого спільного з етнографією як: Bulletin de l'Institut général psychologique, Revue de psychologie appliquée і різні спеціально релігійні часописи, як Revue d'histoire franciscaine. Не дорівнюючи звичайно широкому розмові етнографічної роботи, яку ми бачимо в Радянському Союзі і з окрема

на Україні, все-ж і в Франції можемо констатувати зростаючий ренесанс етнографії.

Могутнім стимулом в цьому розвитку можуть стати етнографічні конгреси, що намічаються в найближчих роках в Західній Європі. Найближчий з них має відбутися цього року в Празі, в жовтні, під патронатом Інституту духовної співпраці при Лізі Націй.

А. ван Геннеп, звістний етнограф, що являється науковим керівником організаційної роботи до цього конгресу, познайомив мене з його програмою і звернув увагу на бажаність української участі в конгресі. Правда, конгрес забезпечений рефератами з української етнографії; але вони з'являться в рамках делегації заборницьких держав: Польщі і Чехословаччини, а було б краще бажано щоб матірня країна, Радянська Україна, була представлена власними делегатами. З огляду на це підготовчий комітет обіцяв звернутися до НарКомОс'у У. Р. С. Р. в сій справі і просив мене також повідомити В. У. А. Н. та НарКомОс про бажаність і користність українсько-радянської участі в конгресі, що я й зробила в своєму спроводанню з відрядження до НарКомОс'у і УкрНауки.

Не буду ближче спинятися над славистичними установами Парижу, бо не в них була мета моєї поїздки. Не можу одначе не відзначити зростаючий інтерес до України у французьких славистів і бажаність з огляду на це підтримки з боку українських установ українського відділу в бібліотеці Словянського Інституту, а головню організації навчання української мови чи там, чи в „Школі нових східних мов“.

Другий, що до значіння, центр етнографічної роботи на континенті після Парижу — се безумовно Берлін, і то головню завдяки його етнологічним збіркам — незвичайно систематичним, що рівномірно охоплюють цілу культурну масу примітивного і півцивілізованого світу. Детальному ознайомленню з цими збірками й віддала я весь час свого побуту в Берліні, а особливо його славному „Народознавчому музеєві“. Невважаючи на імпазантні розміри, великі засоби і висококваліфікований персонал, музей сей переростає свої рамки і організація етнографічної справи в Німеччині не поспіває за темпом розвитку етнографічної науки. Від директора музею відомого американіста Пройса доводилось мені чути нарікання на брак простору і засобів для розгорнення збірок з примітивних культур, занадто вже вбогих в порівнанню з иншим матеріалом про окремі вищі культури, та з ростучими вимогами етнології. Всі нові етнологічні експедиції, що в них беруть участь німецькі вчені, роблять сю розбіжність між матеріальними засобами і науковими здобутками ще більш різкою.

Навчальна та дослідча наукова робота в галузі етнології, що стоїть в Німеччині давно дуже міцно, була мені мало доступна для безпосереднього ознайомлення. З огляду на пізню пору — бо половина червня являється кінцем академічного року, — праця в наукових товариствах вже припинилася, так що я мала змогу бути тільки на засіданню німецького Антропологічного товариства і познайомитися з його роботою.

Більше часу я віддала на роботу в Відні. Як я вже сказала, під час свого примусового побуту в Австрії я старалася використати тутешні бібліотеки для літературної роботи, а також для ознайомлення з етнологічною пресою, зокрема з краєзнавчим рухом в Австрії — дуже розвиненим, що являється в великій скількості етнографічних і краєзнавчих часописів. Правда, вони часто не мають великої наукової вартости, але дуже цінні з боку популяризації етнографії в широких масах: серед селянства, провінціальної інтелігенції й шкільної молоді.

Велику вагу я кладаю також на ознайомлення з організацією і працею

школи місіонерів Санкт Габріель, що являється одною з найцікавіших етно-логічних лабораторій так званого „Культурно-історичного“ напрямку. Санкт Габріель, що в своїх стінах містить завше не менше як 300 учнів, не тільки організує все нові кадри релігійної пропаганди в позаєвропейських краях, але нагромаджує також і все нові маси етнографічного матеріалу, що використовується в теоретичних працях членів „Культурно-Історичної школи“ для зміцнення соціологічних і культурних постулатів цієї групи. Не вважаючи на свій реакційний характер, ця школа розпоряджає такими могутніми засобами для збирання і досліду етнографічного матеріалу, що змушує рахуватися з нею етнологів і соціологів усіх напрямів і займає немаловажне місце в сучасній етнологічній науці. При всій односторонності і залежності від релігійних доктрин її головну лабораторію можна вважати за взірцевий приклад організаційного центру для полевої етнографії. Сей взірць можна використати з великою користю для організації будь якого етнографічно-дослідчого закладу, що розпоряджав би відповідними засобами і коштами.

Музично-етнографічна вечірка, споряджена співробітниками Кабінету Примиції 28 травня 1928 року цікава, як репродукція народної пісні не аранжованої, а переданої в усій етнографічній безпосередності. Мала три відділи: I — весільні пісні с. Лип'янки на Шевченківщині; II — весільні п. з інших місць України, — виконував жіночий хор; III — коліскові та старцівська — виконував М. Коросташ (сопілка). Всі пісні (23 вокальні №№ + 3 інструмент.) — останні записи М. Б. Коросташа, з Шевченківщини, Полтавщини, Київського Полісся, Запоріжжя; подано їх по кілька №№ з кожної місцевості, щоб відзначити характер гармонізації, метрики і мелодики весільних пісень по різних районах України. Це й підніс, як завдання вечірки, диригент-організатор М. Коросташ у вступному слові. Сам збирач-етнограф (має над 600 мелодій), відзначаючи вагу записів для наукових завдань, спинився ще й на громадській ролі народних пісень, інтересі до них серед робітничо-селянської інтелігенції, що відчуває свій духовий зв'язок із масою селянства-продуцента народної пісні. Згадав популярність хорів народнього примітиву (як хор ім. Стеценка під орудою Верховинця). Відмітив багатство записаних і тих не поспутих, що ждуть на записувача, пісень, які, не будучи опублікованими чи виконаними, являють власне мертвий капітал, оскільки науковий робітник не осягає їх своїм дослідом. Свою роллю щодо відживлення цього капіталу для громади мали на думку доповідача збірники Конощенка (одеське вид.) й ин.; — недорогі й гарно видані, вони скоро ширились і в самій селянській масі і серед інтелігенції. Нинішні нечисленні видання — дорогі, без оздоб, не для масового споживача уряджені. Настигла потреба з неприступних наукових видань випустити їх на широкий світ. Дещо спинився доповідач і на загальному характері народних весільних пісень, що показують велике багатство оригінальних особливостей; на розвитку весільних пісень (з одноголосих на дво — й більше — голосі).

Виконання репертуару — безпретенсійне, в дусі народної пісні, хоч без грубого горлового тембру, з легким нюансуванням. Супровід на роялі (Диченко) лише збагачував звукову сторону, нічого не додаючи до мелодії чи гармонії. Характер пісні, хоч до одної теми, такий багатий внутрішніми відмінами, що весь час держав у напрузі слухача; деякі номери особливо спинили увагу шановних музик чи примітивною мелодією чи оригінальною гармонізацією, — хор їх виконав у друге („За горою калинонька“... с. Глібівка, Димерщина; „Зайшло сонце“... с. Лип'янка на Шевченківщині).

У третьому відділі вечірки М. Коросташ подав про сопілку коротеньке слово, де зазначив характерні особливості цього інструменту, на якому він майстерно виконав дві колісанки й старцівську пісню. Діапазон сопілки обіймає 2 октави і дає змогу виконувати ширші мелодії, віддаючи їй півтони; лише не надається до нюансування, бо з причин технічних дає звук одної рівної сили.

Вечірка була закрита; її одвідали шановні гості: акад. М. С. Грушевський, проф. Кл. Квітка, Ф. Я. Савченко, проф. Вериківський, Радзівський, співробітники й аспіранти Відділу Примітивної Культури та Народної Творчості, члени Етногр. Секції Краєзнавчого гуртка при ІНО. Увага, приділена вечірці, й деякі висловлені гадки піднесли дух виконавців і підкреслили вагу почину.

Євгена Смолинська.

Товариство „Просвіта“. Саме цього року буде 60 літ, як за почином Стефана Качали, Ол. і Ом. Огоновських, Омеляна Партицького, Анатолія Вахнянина, Юліяна Романчука та інших заснувалося у Львові 8 грудня 1868 року товариство „Просвіта“. Воно, само собою розуміється, зразу не було таким як пізніше, переходило ріжні фази свого розвитку, та й далі, коли схоче бути живим і актуальним, мусить з духом і потребами часу підпасти новим змінам.

За першим статутом „Просвіта“ мала завданням скорше вчити себе, як інших. Вона хотіла за допомогою етнографічного матеріалу пізнати наріччя і його історію, але такий спосіб діяльності просвітанського товариства минався з його метою — просвіщанням інших. Через те хутко виявилася потреба нового статуту. Такий зладжено в 1870 р. У ньому вже зазначено товариству його властиву мету: „ширити просвіту між українським народом“.

Починаючи з 1868 р. розвинула була „Просвіта“ живу видавничу діяльність. Вона видала 17 шкільних підручників для українських гімназій, декілька календарів і низку популярних книжечок. Популярні книжечки виходили під назвою „Зоря“, були написані доволі зрозумілою мовою, зближеною до народньої — це тоді була річ досить нова, і книжечки ті мали попит по селах. Першими редакторами цих книжечок були Омелян Партицький і Волод. Шашкевич. Найбільша заслуга „Просвіти“ з того часу це було усунення зі шкільних підручників т. зв. „язичія“ та введення до них живої народньої мови. Ці підручники й стали за фундамент для українського шкільництва в Галичині.

Цікавим епізодом з цього часу було редагування Федьковича. У 1872 р. за порадою тодішнього голови товариства Лаврівського львівська „Просвіта“ запросила Юрія Федьковича, що вже тоді мав славу оригінального поета та повістяра, на редактора своїх популярних книжечок. Федькович мав зладити що-року 12 книжечок, об'єму на 1—2 аркуші друку для „Просвіти“ і п'ять перекладів класичних драм для театру. Як бачимо з плану, що залишив Федькович, у нього був ширший всебічний обдуманий план просвітньої праці для народу, але ж коли взявся він виконувати свій план, то чомусь написав для „Просвіти“ книжечки здебільшого релігійно-морального змісту. Що вплинуло на таку зміну його плану, не беремося судити. Досить що поет після 14 місяців, які назвав у своїй автобіографії „чорними“, кинув працю в „Просвіті“ і „розчарований“ вернувся „під рідну стріху“.

Згодом рамці другого статуту показалися надто вузькими, і в 1876 р. статута знов поширено. Важною зміною в ньому було скасування вписового і зниження членської вкладки для селян і міщан. Але в видавничій

діяльності „Просвіти“ новий статут не відбився корисно: навпаки, з цього часу саме аж до 1904 р. її видавнича діяльність була дуже мала.

1891 р. „Просвіта“ ще раз постановила поширити програму своєї діяльності, цього разу більш серйозно. Вона закладає по більших містах свої філії, а при читальнях позичкові каси, крамниці, сільсько-господарські спілки і шпихлірі. Створення філій уводить децентралізацію в працю львівської головної „Просвіти“, бо кожна філія стає самостійним огнищем просвітньої організаційної праці для цілої округи. Закладання кас, крамниць, шпихлірів було наслідком нових гасел, що внесла радикальна партія; „Просвіта“ хотіла витримати конкуренцію з соціялістами, але великого успіху на цім полі не мала.

З 1904 р. оживає видавничий рух „Просвіти“, видавнича програма ширшає, і творяться різноманітні серії видавництва. За редакцією Юл. Романчука, виходить бібліотека українських письменників п. н. „Руська Письменність“, пізніше „Українське Письменство“ та появляються серії книжечок змісту популярно-лікарського, економічного, правничого тощо. З 1907 роком почав виходити навіть популярний ілюстрований місячник п. н. „Письмо з Просвіти“, який щойно російська адміністрація закрила під кінець 1914 року.

У сороквітті свого існування, ще-то 1908 р., скликала „Просвіта“ просвітньо-економічний конгрес, що дав нагоду до нової реорганізації товариства і до нової зміни статуту економічної організації. Товариство „Просвіта“ і філії кинулися тепер скликати господарські віча по цілій Галичині, розбуджуючи цим способом у народі інтерес до економічної організації, котра йшла поруч із освітньо-організаційною роботою. „Просвіта“ улаштувала відчити на господарські теми і закладала господарські курси, організувала молочарські спілки, улаштовувала дослідні поля, організувала шевство, кушнірство та створила торговельний відділ посередництва, як доставу вугілля, нафти, дерева тощо. Ця економічна акція „Просвіти“ розрухала селян, і вони й узялися живо утворювати різні економічні організації. Під впливом „Просвіти“ вирости українські економічні товариства, як „Ревізійний Союз“ з десятками сотень кооперативів, „Сільський Господар“, „Краєвий Союз Торговельних Спілок“. Але ця економічна діяльність надто вже вбирала енергію і час товариства „Просвіта“, відтягаючи його від його властивого завдання, — ширити освіту видаючи книжки і організуючи читальні. Тому згодом „Просвіта“ була примушена передати організацію економічних справ у Галичині „Сільському Господареві“.

Найціннішим наслідком економічної діяльності „Просвіти“ була господарська та садівнича школа в Милованні і жіноча школа домашнього господарства в Угерцях Винявських. З початку селянство і взагалі українське громадянство не доцінювало ваги господарських шкіл, але згодом же ті школи зібрали доволі учнів та учениць і придбали добрих учителів.

Кінець XIX і початок XX століття у Галичині позначився чималим зростанням кооперативного життя, і тоді виявилася велика недостача фахових співробітників. „Просвіта“ постаралася зарадити цьому лихові, і 1911 р. заснувала першу українську торговельну школу на зразок німецьких та чеських шкіл. Та саме тоді, коли праця товариства була в повному розгоні, вибухла світова війна, перебила працю, знищила та повернула все на руїну. По війні відновлено школу в Милованні та торговельну школу у Львові, і єсть заходи відновити і школу домашнього господарства в Угерцях. 1924 року торговельну школу передано „Педагогічному Товариству“, а фондів для неї постачають українські львівські інституції.

Ще до війни товариство „Просвіта“, щоби звести свою ріжносторонню діяльність у якусь систему, почало творити комісії для кожного відділу своєї діяльності. Отож уже 1906 року повстала видавнича комісія, далі економічна, просвітньо-організаційна і комісія для поборювання неграмотности. Пізніше повстала ще театральна-організаційна комісія і особна комісія для організації Лемківщини.

Перед війною „Просвіта“ мала в кожному повіті східньої Галичини свої філії, близько 3.000 читалень і більш як 2.000 бібліотек; її видання стрічалися в хаті кожного письменного селянина. Війна перетворила Галичину на одне велике бойовище, а царська адміністрація припинила і знищила усі прояви українського культурного життя. Коли ж після війни настали які-такі умови пригоди для культурної праці, „Просвіта“ поновила свою діяльність, і просвітньо-організаційна комісія енергійно заходилася зараз до обнови філій та читалень. Реальним наслідком відновленої діяльності товариства за 1916—18 рр. було між иншим видання букваря для неписьменних, що розійшовся у 29.000 примірників.

Роки 1918—1919* принесли нову руїну і застій у житті галицьких Українців. Як тільки трохи полекшало, товариство „Просвіта“ з новою енергією почало відбудовувати культурне життя, пробуджуючи до життя давні філії та читальні і творячи нові. Що була це нелегка робота, само собою розуміється. Все ж таки останні роки на полі організації читалень дали гарні наслідки: наприкінці 1926 р. було вже 83 філії, 2479 читалень, 1702 бібліотек і 50 курсів для неграмотних, а тепер ще більше їх. Для повітів більше знищених од війни, де читальні не можуть завести своїх бібліотек, стали у великій пригоді мандрівні бібліотеки. Тільки такі мандрівні бібліотеки вже по відбуттю одної своєї мандрівки вертають дуже в сумному вигляді і довго вже служити не можуть. На таку ціль треба б мати чималі фонди, а тут „Просвіта“ бореться з недостатками. Подекуди коло читалень „Просвіти“ дуже гарно розвинулися аматорські театри і хори. Тепер засновано „Просвітянський Театр“, що має бути за вчителя для аматорських селянських та дрібномістечкових театрів. Але не виповнить він свого завдання, ставлячи дурні оперетки замість наших народніх драматичних творів.

На Волині, Холмщині, Підляшші і Поліссі засновуються зовсім самостійні товариства „Просвіта“, на особних статутах. Там рахується тепер поверх 600 читалень.

Після війни опікується „Просвіта“ чимало й своїми філіями на Лемківщині. Маємо вже такі філії в Сяноці, Новім Санчі, Динові, Кракові і Лежайську.

Хронічна недостача грошевих фондів спиняє також ширше почату видавничу діяльність „Просвіти“. Тому-то всі видавничі плани і заходи найчастіше вже з самого початку зникають, як ті джерела в піску. Розпродаж книжок, а надто передвоєнного „Укр. Письменства“, є найважливішим і майже єдиним джерелом прибутків товариства. Маєтки Товариства, даровані від добрих людей, не дають йому такої користі, як слід би було сподіватися. Та не зважаючи на економічну скруту, все ж таки товариство робить спроби піддержати деякі свої видавництва.

Насамперед відновлено давнє видавництво „Укр. Письменність“ і надруковано III-ій том Воробкевича та твори Марка Вовчка. Потім прийшла черга на видавництво „Народня Бібліотека“, що видало кілька книжечок для народу, от як: *Стахурського*: „Чому поборювати нам знахорів, і як лічити домашні звірята“. В „Загальній Бібліотеці“ „Просвіти“ надруковано велику тритомову працю *М. Возняка*: „Історія української літератури“ у 6.000 примірників і цінну працю др. *Филарета Колесси*: „Ук-

раїнські народні Думи“, з розвідкою, нотами та знімками кобзарів. Дуже прихильну рецензію на останню книжку написали В. Гнатюк у „Літ. Наук. Віснику“ і Катерина Грушевська в „Україні“. Про вартість Вознякової книги знають читачі „України“ з рецензії М. Марковського. Видавництво „Просвіти“ — „Історична Бібліотека“ видало коротенькі популярні історичні розвідки, як др. *Крип'якевича*: „Княжий Город Галич“, „Іван Федорович“ та інші. — Накладом фонду „Учітєся“, який мають створити прибутки шевченківських концертів, вийшло небагато книжечок. Проф. *Степан Рудницький* написав першу книжечку п. н.: „Україна — наш Рідний Край“. Автор дає в цій книжечці барвистий опис Української землі, де вона лежить, які її межі й сусіди, які в ній гори, низи, ріки, який її клімат, рослинність і звіриний світ і який сам український нарід. Виклад проф. Рудницького надзвичайно популярний і живий. Кожна більшменш письменна людина прочитає цю книжечку з цікавістю і з великою для себе користю.

Другу книжечку написав *Іван Крип'якевич* п. н. „Історія Козаччини для народу і молоді“. Автор оповів у тій книжечці дуже приступно, з бетристичним забарвленням, цілу історію Козаччини, з'ясовуючи причини її повстання, її розвиток, її перетворення на окрему соціальну верству, її боротьбу з Татарами, Поляками і Москвою аж до зруйнування Січі 1775 року.

Майже одночасно з книжкою Крип'якевича випущено у світ дуже потрібну і цінну книжечку *Володимира Дорошенка* п. н. „Шевченкова Криниця. Думки про Бога, людей і Україну“. В. Дорошенко зібрав у своїй книжечці характерні для світогляду Шевченка думки і вислови з усіх його поетичних та прозових творів. Автор присвятив чимало праці зібранню і систематичному впорядкуванню поглядів Шевченка на різноманітні справи й прояви життя. Безсумніву, ця книжечка зробить багато для глибшого розуміння і спопуляризування думок Шевченка серед широких кіл громадянства.

Роками 1923—24 появилася *О. Терлецького*: „Історія Української Держави“ у двох томиках. Автор думає, що в українській історичній літературі, особливо популярній, надто багато уваги присвячувано історії народньої маси із шкодою для історії держави, а це вплинуло негативно на українську психіку теперішніх часів, і тому у своїй праці кладе він головну вагу на ідею державности в українській історії. В I-му томику, дає автор історію київської і галицько-волинської держави, при кожній нагоді підкреслюючи значіння географічних обставин для народження, розвитку і занепаду української держави. Автор розрізняє позитивні і негативні географічні фактори. До перших рахує він положення України в сусідстві висококультурної Візантії, магометанського світу та Чорного моря, яке на його думку приспішило і допомогло до скорого і блискочого розвитку київської держави, котра у X—XI вв. щодо громадського ладу дорівнювала державам Західньої Європи. Негативні географічні фактори у розвитку української державности це на його думку: степ, великий простір і недостача природніх границь. Головну причину занепаду київської держави добає автор у степу і в мандрівних ордах, що з ними доводилося державі вести безупинну війну, наостатку це й вичерпало її сили. У другому томику розказує Терлецький історію Козаччини від створення Січі, яка дала основу до збудування української козацької держави, аж до її ліквідації у 1782 р. Автор знаходить причини занепаду козацької держави в існуванні степу і небезпечних сусідів, як татарська орда, Польща та Москва, і в негативному українському типові зі „степовим світоглядом“, що дав початок Січі, але не вмів укластися у форму державного життя.

У 1925 році вийшла накладом фонду „Учітеся“ й остання досі книжка Івана Раковського: „Наша земля, її утворення, будова і минувшина. Основи геології“. Книжечка написана легко і цікаво, і досить добре ілюстрована.

В 1921 р. Володимир Дорошенко відновив був „Письмо з Просвіти“, і воно виходило до 1923 року. На його місце з'явився місячник п. н. „Народня Просвіта“, з порадами та вказівками для працівників на освітньо-організаційному полі, а від кінця 1927 року почав виходити популярно-науковий місячник під н. „Життя і Знання“.

Головне завдання журналу — пробудити і піддержати нахил до знання та дати провід у самоосвіті, у самовихованні, навчити здобуте знання вміти до життя прикладати. Зміст журналу „Життя і Знання“ — різноманітний. З'являються в ньому популярні статті з царини природничих і технічних наук, з історії і літератури; зате майже нічого з поля соціальних наук. Статті на соціальні теми безперечно були б тісніше зв'язали журнал із читачами, дали б їм краще розуміння різноманітних життєвих проявів, поширили б та поглибили б їхній світогляд. Редакція „Життя і Знання“, щоб виконати як слід ролю провідника у самоосвіті, повинна б також інформувати про лектуру тих, що хочуть самоосвітою здобути собі знання; вона повинна б зладити відповідні показчики літератури та давати вказівки до систематичної самоосвітньої праці над собою. А так, як справа тепер стоїть, журнал не може дати тієї користи, яку задумав і хотів-би.

Як „Просвіта“ зазнає тепер фінансову кризу, то її діяльність останніми часами підпала під вістря публичної критики, і на двох останніх загальних зборах частина її членів енергійно добивалася переоцінки провідних ідей її діяльності.

Ці радикальні вимоги „молодих“ викликають невдоволення у більшості. Та нема чого боятися ні критики, ні переоцінки цінностей. Життя не стоїть, бурлить, і „Просвіті“ треба йти з духом часу — вперед.

Ольга Мочульська.

З М І С Т.

ДОРОГІЙ ПАМ'ЯТІ ВОЛОДИМИРА БОНІФАТІЄВИЧА АНТОНОВИЧА в двадцяти-ліття смерті.

	Стор.
Акад. Михайло Грушевський, З соціально-національних концепцій Антоновича	3
Осип Гермайзе, В. Б. Антонович в українській історіографії	17
Мирон Кордуба, Зв'язки Антоновича в Галичиною	33
Антін Сивявський, З публіцистичної діяльності В. Б. Антоновича. Листування з М. Ф. Кошмаровим (1889—1891)	79
Василь Ляскоронський, Володимир Боніфатієвич Антонович як археолог	88
Софія Єгунова-Щербина, Пам'яті В. Б. Антоновича (сторінка споминів)	94
Михайло Бужинський, Листи В. Б. Антоновича до В. С. Познанського	99
Наум Бухбіндер, Листи В. Б. Антоновича до А. Н. Пипіна	109
Степан Гавський, „Разговори душі съ тѣломъ“ (оден із збірників бібліотеки В. Б. Антоновича	110

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД:

Науково-дослідчий і науково-видавничий рух Радянської України в 1927 році:

Дмитро Белінг, Зоологія	117
Микола Шарлемань, Охорона природи	131
Марко Нецадименко, Мікробіологія та епідеміологія	132
Олександр Черняхівський, Медицина	139
Іван Студзинський, Хірургія	147
Михайло Леонтович та О. Пікус, Ветеринарія	155
Олександр Попов, Економіка	162

ХРОНІКА:

Порайонні історичні комісії Укр. Академії Наук: Комісія Київа і Правобережної України	176
Комісія Лівобічної України	178
„Полудневої „	178
„Західної „	180
Звідомлення в закордонного відрядження Катерини Грушевської	182
Музично-етнографічна вечірка, подала Є. Смолинська	186
Товариство „Просвіта“, подала Ольга Мочульська	187

Від редакції.

Через недостачу місця—в наслідок того, що деякі огляди наукової літератури вийшли довші ніж проектувалось, частину „Хроніки“ і всю „Критику“ перенесено до наступної книги „України“.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ВИЙШОВ З ДРУКУ

Ю В І Л Е Й Н И Й З Б І Р Н И К

НА ПОШАНУ АКАДЕМИКА

МИХАЙЛА СЕРГІЄВИЧА ГРУШЕВСЬКОГО

ЧАСТИНА ДРУГА:

містить понад 60 розвідок в етнографії, філології, історії літератури тощо.

ВИЙШОВ З ДРУКУ

„НАУКОВИЙ ЗБІРНИК ЗА РІК 1928“

(Записки 6. Історичної Секції Українського Наукового Товариства в Києві т. XXVIII),
під редакцією акад. **М. С. ГРУШЕВСЬКОГО**.

ЗМІСТ: Сергій Шамрай (Київ)—Деревлянські могили; Василь Чернов (Саратов)—До питання про болгарський вплив на устав Ярослава про церковні суди; Степан Гаєвський (Київ)—Повість „Александрія“ в українській літературі; Ольга Грушевська (Київ)—Київські суперечки з приводу шинкування; Микола Петровський (Ніжин)—До історії Путивльських „чехів“; Валентин Шугаєвський (Київ)—До питання про військового товариша Юрія Дунина-Борковського; Ілько Борщак (Париж)—Шведчина й французька дипломатія; Микола Тищенко (Київ)—Інструкція київського магістрата магістратському городничому 1757 р.; Анатолій Ершов (Ніжин)—До відомостей „Черниговського намѣстничества топографического описанія“ О. Шафронського; Михайло Возняк (Львів)—До початків нового українського письменства; Олександр Рябінін-Скляревський (Одеса)—Задунайська Січ в народніх переказах і письменстві; Олександр Грушевський (Київ)—Історичні статті Куліша з 1860-х років; Наум Бухбіндер (Ленінград)—Листи О. О. Котляревського до О. М. Пипіна; Володимир Гнатюк (Житомир)—До перебування Коцюбинського в Житомирі; Володимир Шербина (Київ)—Перевози і мости через Дніпро коло Києва; Микола Сулима (Харків)—Дієприслівники в Шевченковому „Кобзарі“.

Ціна 3 крб.

ВИЙШОВ З ДРУКУ ЗБІРНИК

ЗА СТО ЛІТ

Кн. III

під редакцією акад. **М. Грушевського**.

ЗМІСТ: Михайло Бужинський—До біографії В. А. Лукашевича; Михайло Марковський—Енеїда Рачинського; Борис Шевелів—Петиції Українських Громад до Петербурзького комітету грамотности з р. 1862; Михайло Возняк—З письменської спадщини Василя Мови (Лиманського); Наталя Бракер—Микола Федорович Федоровський; Сергій Буда—Українські переклади революційної літератури 1870-х років; Олександр Дорошкевич—Листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна; Юлій Бер—Лист революціонера-семидесятника; Олександр Назаревський—„Березневий рух“ київських студентів р. 1878; Михайло Бужинський—Революційні відомки в 1889 р. на Полтавщині; Ігнат Житецький—„Кієвская Старина“ сорок років тому; Софія Русова—„Мої спомини“ (1879—1915); Марія Беренштам-Кістяковська—Українські гуртки в Києві другої половини 1880-х та початку 1890-х р.; Михайло Мочульський—З останніх десятиліть життя Франка (1896—1916); Антонин Дучинський—З студентських літ Євгена Нероповича; Юрій Циганенко—Шевченківське свято на Полтавщині року 1914 та заборона „Кобзаря“; Василь Никитин—З останніх днів життя М. А. Кропивницького; Олександр Тудуб—Матеріали до життєпису Володимира Самійленка; В'ячеслав Камінський—Володимир Карпович Дебогорій-Мокрєвич в останні роки його життя (1917—1926).

Ціна 2 крб. 25 к. (Р)

